OSIRIS

JUDECĂTORUL LUMII DE APOI

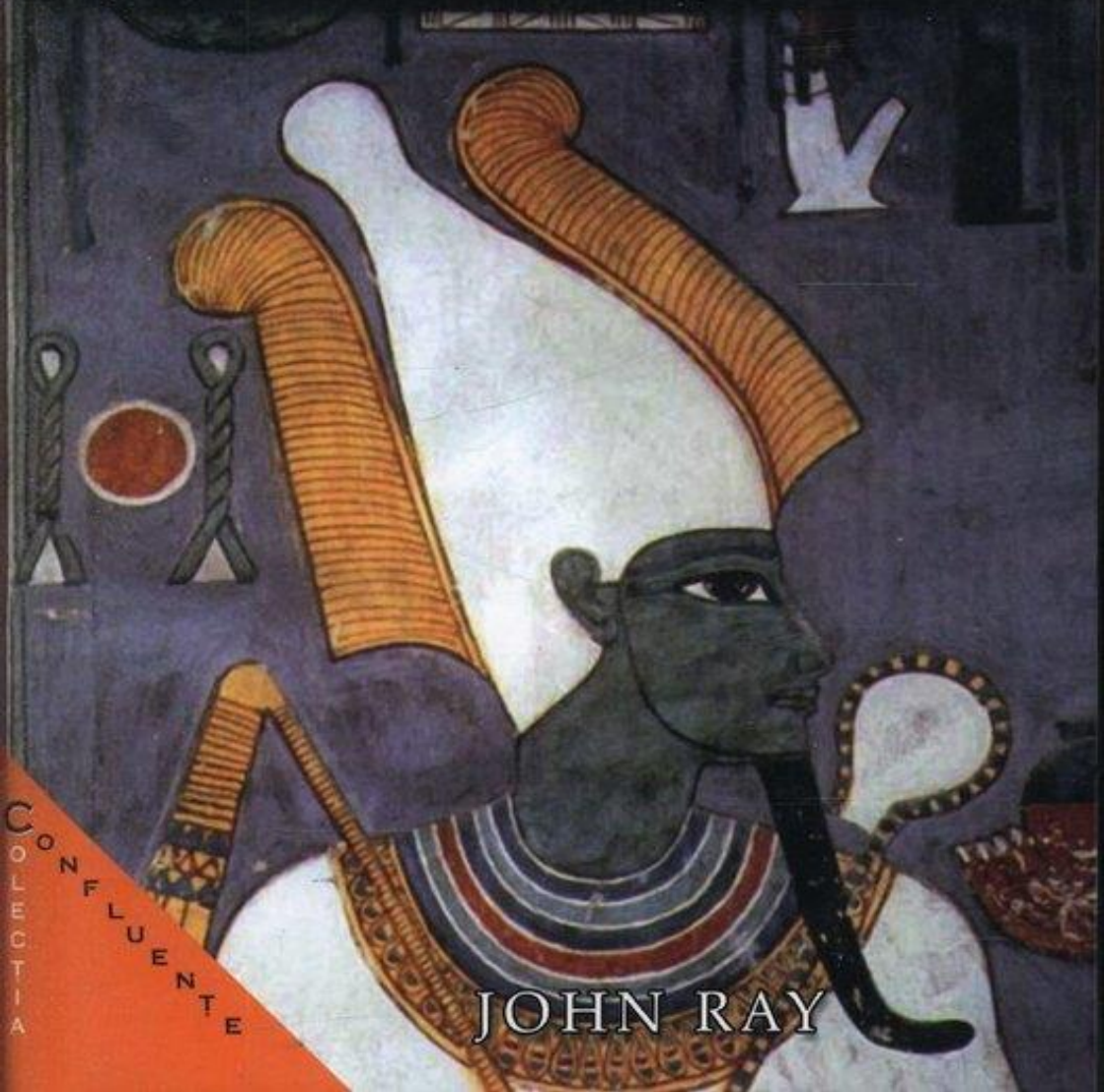

COLECȚIA CONFLUENȚE

JOHN RAY

John Ray
Osiris
Judecătorul lumii de apoi

Pentru Dorothy Thompson, John Thompson şi Frank Walbank, care ştiu de ce studiază oamenii Egiptul antic şi vor înțelege această carte fără să depună niciun efort.

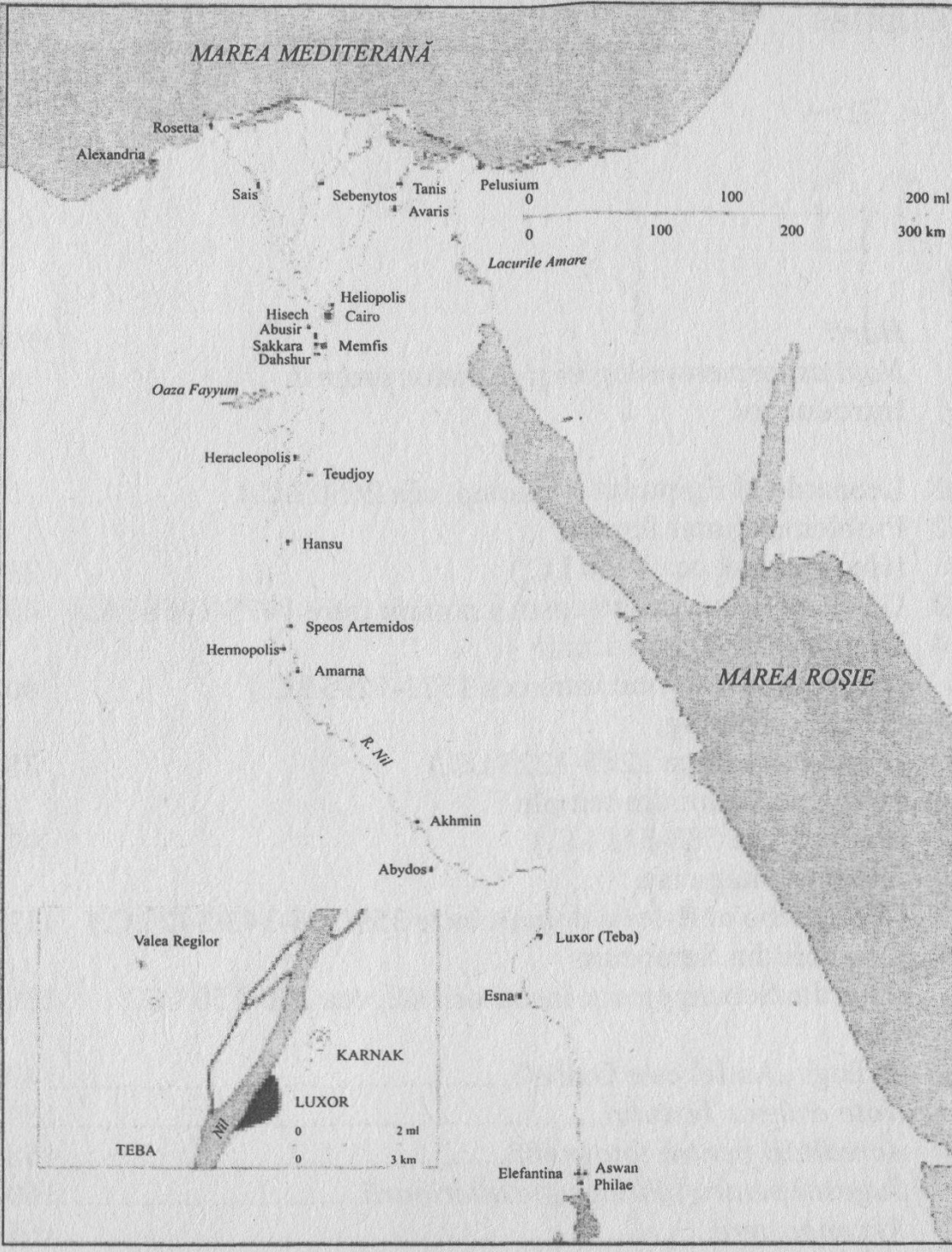

Harta Egiptului, indicând locurile principale menţionate în text. În detaliu se poate vedea zona Tebei, Luxorul modern.

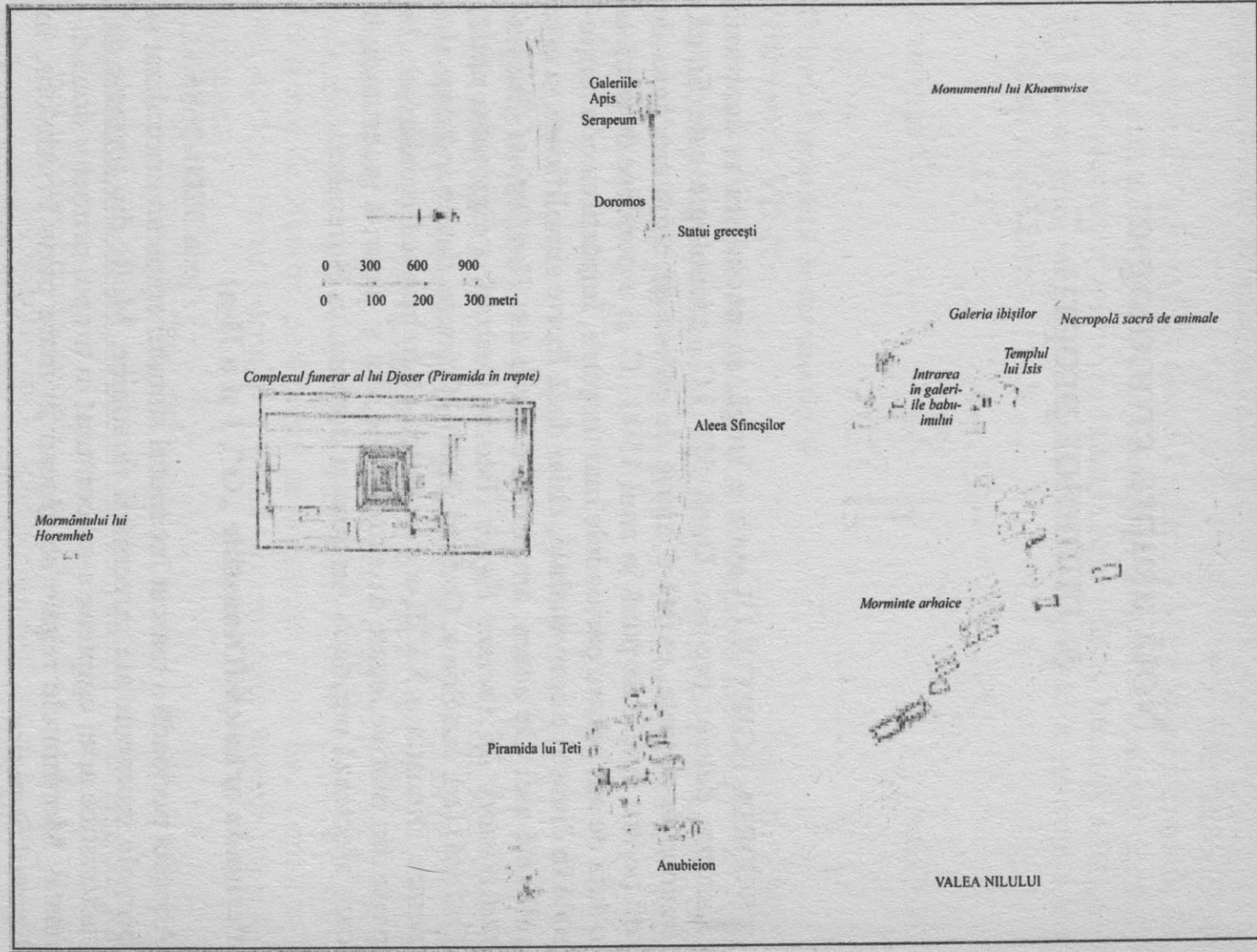

Harta Saktkarei, parte a necropolei din Memfis, cu locurile principale menţionate în text.

Notă asupra cronologiei şi numelor proprii

Istoria egiptului antic e lungă, şi specialiştii se contrazic asupra datelor precise. După 500 î.Hr., cronologia este fixată. Înainte de aceasta, există o marjă de eroare de circa cincizeci de ani pentru datele de până în anul 1500 î.Hr. Şi o pondere de până la o sută de ani pentru perioadele mai timpurii. Împărțirea convențională în dinastii e convenabilă, chiar dacă foarte simplificată, şi este utilizată aici. De aceea, am urmat datarea din *The Oxford illustrated History of Ancient Egypt* (Istoria ilustrată a Egiptului antic, Oxford) (ed. Ian Shaw, Oxford, 2000). Oricum, datele indicate aici pentru Dinastia a XVIII-a s-ar putea să trebuiască recalculate, în parte din motive legate de astronomie, dar şi datorită incertitudinii care afectează perioada Amarna şi domnia lui Horemheb.

Perioada arhaică (Dinastiile „O”, I şi a II-a)

cca 3200–2686 î.Hr.

Această perioadă a marcat începutul statului egiptean centralizat şi primele momente ale guvernării faraonice. Multe din formele

caracteristice artei egiptene s-au conturat în timpul primelor două dinastii. Mormintele regale se găseau în mare parte în Abydos, în Egiptul Superior.

Regatul Vechi (Dinastiile III-VI)

cca 2686–2160

La Regatul Vechi se face deseori referire ca Era Marii Piramide. În timpul acestei perioade, arta egipteană a ajuns la apogeul dezvoltării sale şi arhitectura monumentală a proliferat. Memfis a fost sediul guvernului, iar regii şi curtenii erau îngropați în necropola de la Gizeh şi Sakkara.

Imhotep cca 2650

Prima Perioadă Intermediară

(Dinastiile VII-X) cca 2160–2055

Colapsul autorității centrale a dus la fragmentare, război civil şi dezbinare politică. Aceasta s-a sfârşit prin ascensiunea familiei regale tebane (Luxorul modern), care a reuşit în cele din urmă să reunească țara.

Regatul de Mijloc

(Dinastiile XI-XIII) cca 2055–1650

Regatul de Mijloc a fost martor al unei înfloriri în literatură şi arte, şi a fost privit de către egiptenii unor perioade mai târzii ca o eră clasică. Oaza Fayyum a fost cucerită pentru agricultură, iar sediul guvernului s-a mutat într-o nouă capitală, Itj-tawy, care este situată la sud de Memfis, pe drumul de acces către Fayyum. Zona Nubiei de Jos, dintre Prima şi a Doua Cataractă, a devenit

colonie egipteană.

Heqanakhte cca 1950

Dinastia a XII-a cca 1985–1773

A Doua Perioadă Intermediară

(Dinastiile XIV-XVII) cca 1650–1550

Guvernarea centrală s-a prăbuşit din nou şi colonişti din Orientul Apropiat au profitat de această slăbiciune pentru a ocupa o mare parte a Egiptului Inferior, conducând din oraşul Avaris din Delta. Aceştia sunt cunoscuți tradițiilor anterioare drept hicsoşi. O familie din Teba, convențional numită Dinastia a XVII-a, a reuşit să izgonească invadatorii, reunind țara.

Regatul Nou

(Dinastiile XVIII-XX) cca 1550–1069

Alungarea hicsoşilor a dus la o nouă perioadă militaristă şi la înființarea a ceva asemănător cu un imperiu în Siria şi Palestina. Nubia de Sus (zona de-a lungul Nilului din Sudanul de Nord) a fost ocupată şi cucerită cultural. Bogăția şi splendoarea exotică au crescut şi au influențat atât literatura, cât şi artele vizuale. Locurile funerare regale s-au mutat din nordul țării în Valea Regilor, pe malul vestic, la Teba.

Dinastia a XVIII-a cca 1550–1295

Hatşepsut a domnit între cca 1473–1458

Horemheb a domnit între cca 1323–1295(?)

Dinastia a XIX-a cca 1295–1186

Ramses al II-lea a domnit între cca 1279–1213

Khaemwise a trăit între cca 1285–1225

Noul Regat Târziu sau
A Treia Perioadă Intermediară
(Dinastiile XXI-XXV) cca 1089–664

Noul Regat a intrat încet în declin şi colapsul Dinastiei a XII-a a dus la o divizare politică a țării, o serie de dinastii conducând Egiptul Inferior din oraşul nou fondat Tanis, în timp ce o serie suprapusă a condus Egiptul Superior din Teba. Perioada de interludiu a fost una de linişte şi redresare şi nu de anarhie, cum s-a întâmplat în primele două Perioade Intermediare.

Perioada Târzie
(Dinastiile XXVI-XXX) 664–323

Reunificarea țării a fost încă o dată realizată, dar cu prețul angajării mercenarilor şi experților străini. Imigrarea din Mediterana estică a devenit o regulă, şi aceasta a avut nevoie să fie contrabalansată de accentul pus pe aspectele tradiționale ale culturii egiptene. Acesta este un lucru evident, în special în arta vizuală a perioadei. Cucerirea persană a țării (525–404 î.Hr.) nu a reuşit să diminueze aceste tendințe. Aceasta a fost urmată de o scurtă perioadă de independență reînnoită în secolul al IV-lea î.Hr.

Dinastia a XXVI-a 664–525
Cucerirea Persană *525*
Petiese a trăit între cca 583–511
Plecarea Perşilor 404
Nectanebo al II-lea a domnit între 359/8–343/2
Alexandru cel Mare ajunge în Egipt 332

Perioada ptolemaică *323–30 î.Hr.*

Cucerirea lui Alexandru a dus la stabilirea conducerii greceşti şi la formarea oraşului cosmopolit Alexandria. Guvernul țării folosea limba greacă alături de egipteană, care era scrisă atât în hieroglife, cât şi în scrierea dialectului demotic. În acest fel, s-a dezvoltat o sinteză a culturii greceşti şi egiptene, atât în literatură, cât şi în artele vizuale.

Hor de Sebennytos a trăit între cca 200–150

Moartea Cleopatrei şi anexarea romană a Egiptului *30 î.Hr.*

Perioada romană 30 î.Hr.-cca 395 d.Hr.

Egiptul a devenit provincie a Imperiului Roman după sinuciderea lui Antoniu şi a Cleopatrei. Oricum, spre deosebire de alte provincii, a rămas sub controlul direct al împăratului, care era reprezentat de un prefect. Construirea de temple şi alte activități tradiționale au continuat până în secolul al IV-lea d.Hr. În mod contrar, numărul documentelor scrise în limba egipteană începe să scadă în această perioadă.

Perioada coptă sau bizantină *cca 395–640 d.Hr.*

În timpul acestei perioade, Egiptul a fost condus nominal din Bizanț (Constantinopol). Limba egipteană a fost adaptată alfabetului grecesc şi folosită în scopuri creştine, fază în care e cunoscută sub numele de coptă. Greaca a continuat să fie folosită de guvern şi de majoritatea intelectualilor.

Cucerirea Arabă a Egiptului

După cucerirea arabă, atât islamul, cât şi limba arabă au progresat gradat. Limba coptă a devenit treptat o limbă moartă, probabil la începutul perioadei moderne, deşi e încă folosită liturgic. Cam 5 procente din populația modernă e creştină coptă; majoritatea sunt musulmani sunniți.

Am încercat să dau nume corespunzătoare, care sunt cunoscute din manuale accesibile, dar cu unele compromisuri, şi fără diacriticele preferate de egiptologi. E greu să fii consecvent în această privință.

Introducere

Aceasta este o carte despre Egiptul antic, destinată celor care ştiu câte ceva despre această civilizație tulburătoare şi ar vrea să ştie mai mult. Ea e scrisă, de asemenea, pentru cei care sunt curioşi să afle de ce îşi petrec oamenii timpul studiind o lume care a ieşit de mult din istorie şi o limbă care nu fost auzită de secole întregi, ca parte a fascinației simțite de cei care ştiu că subiectul provine din tensiunea dintre aceste aspecte ale egiptologiei, care ne par familiare, şi cele străine. A delimita acest contrast în timpul şi spațiul vieților individuale e un mod de a-l aduce mai aproape de suflet.

Cadrul pe care l-am adoptat constă într-o serie de capitole semibiografice, care intenționează să

scoată la iveală aspectele societății în care au trăit aceste personaje. Atât cât permit sursele, am încercat să intru în mintea acestor personaje şi să folosesc această tehnică pentru a ilustra civilizația care le-a produs. La drept vorbind, aceasta n-ar fi niciodată posibil. Prea puțin se ştie despre oricare dintre aceste persoane pentru a fi siguri că ne facem o imagine corectă. Personajele din Serapeum, care apar în ultimul capitol, sunt o excepție, pentru că documentele epocii sunt suficiente şi ne permit să pătrundem în mintea lor, lucru rar întâlnit în orice altă perioadă. Dar chiar şi aici, este o mare parte pe care sursele o oferă de-a gata, pentru care un student din secolul al XXI-lea trebuie să îşi folosească imaginația. Adevărul e că nu putem scrie o biografie, în sensul modern, a nici unui personaj din lumea antică, nici măcar a lui Alexandru cel Mare; trebuie să aşteptăm până la Iulian Apostatul sau Sf. Augustin pentru aceasta. Dar, într-un fel, acesta e un avantaj, de vreme ce e mai uşor să facem lucrări despre indivizi, dacă despre ei nu e nevoie să fie spus prea mult. Lipsa biografiei poate preveni transformarea lor în vedete şi obturarea narațiunii.

Altă problemă cu care se confruntă istoria în general (şi istoria antică în particular) este că sursele scrise sunt părtinitoare față de cei care au avut posibilitatea să le producă. În general, aceştia sunt cei bogați şi puternici, care au lăsat

documente inscripționate pe piatră sau metal.

Egiptul este mai norocos decât alte culturi antice, prin faptul că mărturiile care au supraviețuit ne pot ajuta să ne facem o imagine unitară. Despre un personaj ca fermierul Heqanakhte ştim câte ceva pentru că unele scrisori trimise de el au supraviețuit în uscăciunea unui mormânt, în timp ce majoritatea textelor scrise pe un material subțire ca papirusul au dispărut. Totuşi, rămâne faptul că majoritatea contemporanilor lui Heqanakhte nu ne vor fi niciodată cunoscuți. O şansă similară a avut petiția bătrânului Petiese. Multe oraşe ale Egiptului antic vor fi avut propriul Petiese, dar noi cunoaştem doar unul. Trebuie să folosim asemenea martori pentru a compensa ceea ce nu a supraviețuit, dar nu putem fi niciodată siguri cât de tipici au fost pentru societatea lor. Cea mai detaliată relatare dintre toate este rezervată celor cinci personaje din Serapeum, ale cărei hârtii sunt unele dintre textele cele mai pline de informații care au supraviețuit din lumea antică. Acestea sunt excepții fericite, altfel trebuie să recurgem la cei mai privilegiați regi, regine, prinți şi preoți pentru a ne povesti despre lumea în care-şi petreceau viețile. Chiar pentru Egiptul antic, sursele sunt foarte dificile, iar noi ne confruntăm vrând-nevrând cu această situație. Din acelaşi motiv, ştim mai multe despre bărbații antici egipteni decât despre femeile antice egiptene, dar

cele din urmă nu sunt cu totul absente din relatare, şi cel puțin trei dintre ele sunt incluse în aceste pagini.

Cei cărora le place istoria strălucitoare pot răsufla uşurați, întrucât apar doi regi în acest volum, precum şi o regină care a decis să fie rege şi un fiu de rege cu totul neobişnuit. După o scurtă cugetare, am decis să-l exclud pe Akhenaton. Faraonul eretic, după cum e cunoscut, are un obicei de a da peste cap cărțile de egiptologie şi necesită o cercetare aprofundată, deşi sunt deja suficiente lucrări despre el în circulație. Oricum ar fi tratat, Akhenaton domină întotdeauna o narațiune. De aceea, el a fost strecurat în Capitolul 4 şi ceva din influența sa apare şi în Capitolul 5. Acelaşi lucru e valabil pentru Tutankhamon, care nu are nevoie de publicitate şi despre a cărui viață, surprinzător, se ştie foarte puțin.

Nu este nicio coincidență faptul că opt din douăsprezece personaje din această carte au legătură cu Sakkara. Este partea Egiptului cel mai bine cunoscută de mine şi a produs o documentație bogată pentru aproape toate perioadele Egiptului antic. A revizita acest loc este o plăcere, chiar dacă numai în gând. În mod similar, există o oarecare părtinire în carte față de perioadele târzii. Aceasta este, de asemenea, o preferință personală, dar una care sper că e justificată de natura surselor care supraviețuiesc.

Sursele care într-adevăr supraviețuiesc sunt întâmplătoare. O mare parte a istoriei Egiptului antic este alcătuită din inscripțiile hieroglifice din morminte sau temple. Acestea sunt în general găsite pe suprafețe din piatră: pereți de templu, toate monumentele de sine stătătoare cunoscute drept stele, obeliscuri, statui, sarcofage şi alte manifestări ale religiei egiptene. Palatele regilor egipteni, care au constituit corespondențele seculare ale templelor, sunt în mare parte pierdute. Multe dintre inscripții sunt fragmentare şi unele conțin cuvinte sau expresii obscure, care continuă să pună la încercare traducătorii. Nu avem jurnalele lui Nefertiti sau registrele arhitectului care a construit Marea Piramidă. Capitolele despre Hatşepsut, Horemheb, Khaemwise şi, printr-o oarecare extindere, Imhotep şi Nectanebo sunt asamblate din surse limitate şi care, pentru mintea modernă, se axează excesiv pe teologie. Cu alte ocazii, documentele supraviețuiesc pe papirus, o stare de fapt posibilă datorită condițiilor aride din deşerturile egiptene. Aici suntem mai norocoşi, de vreme ce subiectul textelor de acest fel e imediat: nu a fost cenzurat de autoritățile politice sau de prejudecățile tradiției târzii.

Capitolele despre Heqanakhte fermierul şi Petiese, scribul mulțumit sunt bazate pe documente de acest fel. Suntem norocoşi să le avem, de vreme ce atât de multe altele au fost

pierdute, fie datorită condițiilor ce umiditate, fie focului sau insectelor. Cele mai remarcabile sunt documentele scrise fie pe papirus, fie pe piele de animal, care ilustrează viețile interioare ale celor cinci personaje din ultimul capitol. Acestea sunt cu adevărat remarcabile, dar, de asemenea, aici putem doar specula asupra a ceea ce nu vom şti niciodată.

Estimările privind rata alfabetizării din Egiptul antic variază, dar cele care predomină susțin că doar 2 procente din populație ştia să scrie bine. Textele din această carte sugerează că rata reală era mai ridicată de atât, dar şi în acest caz dovezile au ultimul cuvânt, de vreme ce analfabeții se poate să fi lăsat câteva semne ale existenței lor. Oricum, disponibilitatea unei clase de scribi profesionişti ar fi permis câtorva să se exprime.

Alături de relatările despre cele douăsprezece vieți, am permis unui al treisprezecelea personaj să apară în carte. Acesta e zeul Osiris, vechiul judecător al lumii de dincolo, care a creat pământul Egiptului şi în fața căruia personajele din această carte credeau că vor apărea la sfârşitul vieții. Din acest motiv, el figurează în titlul acestei cărți şi are parte şi de un fel de epilog în final.

Capitolul întâi
Leonardo al Egiptului

Imhotep, cca 2650 î.Hr.

Arhitectul francez Jean-Philippe Lauer este decanul de vârstă al arheologilor din Egipt, iar cariera sa de egiptolog acoperă mai mult de şapte decenii. În memoriile sale autobiografice, *Saqquarah, Une Vie* (Sakkarah, o viață) publicată în 1988, el povesteşte o anecdotă pe care o atribuie unuia dintre prietenii şi colegii săi englezi, Cecil Firth. Într-o zi, cam în anii 1920, Firth a dus o turistă importantă în jurul Sakkarei, una dintre cele mai vizitate zone din Egipt. Turul lor a cuprins şi Piramida în Trepte. Firth i-a explicat doamnei că acest monument, cel mai timpuriu dintre toate piramidele şi, din multe puncte de vedere, şi cel mai interesant, a fost construit în jurul anului 2800.

„Scuzați-mă”, a spus vizitatoarea curioasă, „înainte sau după Christos?”. „Ei bine”, a venit răspunsul, „s-a întâmplat cu atât de mult timp în urmă, încât e dificil să fii sigur.”

Arheologilor le plac poveştile despre turişti şi înțelegerea lor şubredă a culturii pentru care fac atâta drum să o vadă, dar există o bază a poveştii.

Scara istoriei antice egiptene poate fi o surpriză, chiar şi pentru cel mai bine informat. Potrivit unor surse clasice, Cleopatra a mers într-o croazieră pe Nil în 47 î.Hr. Cu Iuliu Cezar. Cezar şi Cleopatra erau turişti, într-un sens larg, şi se poate să se fi depărtat de vasul de agrement statal al Ptolemeilor, cu restaurantele sale egiptean şi grecesc, pentru a urca pe platoul deşertic din vestul oraşului Memfis, intenționând să viziteze aceeaşi Piramidă în Trepte. În termenii vieții unei piramide, acesta este echivalentul lui alaltăieri, de vreme ce sunt mai mulți ani între vremea Cleopatrei şi a lui Djoser, regele pentru care a fost construită Piramida în Trepte, decât perioada care o desparte pe Cleopatra de noi. Pentru Cezar şi Cleopatra, faraonul Djoser era un egiptean antic.

Este un alt mod de a prezenta lucrurile. Nu există un criteriu ideal de a stabili momentul în care începe istoria, dar am putea începe de la momentul în care civilizația vine cu un sistem de scriere. Cea mai reverberantă şcoală de arheologi, fără a-i mai pune la socoteală pe specialiştii în preistorie, pot găsi acest criteriu irelevant şi elitist, dar e bun pentru acest scop, de vreme ce e uşor de măsurat. La momentul acesta, scrisul a apărut în Mesopotamia, Irakul de Sud din zilele noastre, în circa 3200 î.Hr. Egiptul a urmat rapid pe scenă, iar descoperirile recente sugerează că scheme de scris rudimentare au apărut în uz, în rândul elitei guvernamentale, prin 3100, dacă nu mai devreme.

Folosind această scară a timpului, putem spune că cincizeci şi două de secole separă începutul civilizației egiptene de prezent. Istoria Egiptului antic e împărțită convențional în dinastii, şi treizeci de astfel de dinastii ocupă perioada dintre începutul regatului faraonic şi sosirea lui Alexandru cel Mare în țară în 332 î.Hr. Oricum, succesorii lui Alexandru cel Mare, care au domnit sub numele de Dinastia Ptolemaică, foloseau, de asemenea, titlul de faraon la fel ca şi împărații romani care i-au urmat. Au mai fost faraoni şi după transferul capitalei romane la Constantinopol şi decizia de a permite libertatea cultului creştin, şi putem găsi inscripții hieroglifice realizate de împărați ca şi Constantin al II-lea (337–361 d.Hr.), care au fost creştini, cel puțin pe hârtie, şi totuşi erau mulțumiți să fie văzuți în Egipt venerând un animal sacru păgân. Textele de acest fel ne aduc în mijlocul secolului al IV-lea d.Hr. Dată fiind această viață de apoi pentru civilizația egipteană, putem spune că, din cele cincizeci şi două de secole pe care le putem defini drept istorie, timp de treizeci şi şase din ele, pe tronul Egiptului s-a aflat un faraon. Treizeci şi şase din cincizeci şi două de secole e aproape echivalentul a şapte zecimi din timpul în care au avut loc evenimentele înregistrate, şi noi numim cu nonşalanță aceasta Egiptul antic.

Apariția scrisului în Egipt a fost predatată o dată cu descoperirea etichetelor înscrise într-unul

dintre cele mai timpurii morminte monumentale de la Abydos, un loc din Egiptul Superior. Se poate ca acest mormânt, care precede Dinastia cu cincizeci sau o sută de ani, să fie locul funerar al uneia dintre căpeteniile care conduceau o mare parte a sudului țării, înainte să devină un stat unit. Se poate ca Mesopotamia să fi condus încă Egiptul, în perioada în care a apărut scrisul, dar această descoperire din Abydos scurtează pauza temporală cu una sau două generații. Ca rezultat, cea mai plauzibilă explicație e aceea că egiptenii au auzit sau au văzut că în Mesopotamia scribii lucrau cu imagini pentru a înregistra cuvinte abstracte, precum şi obiecte concrete, şi au decis să creeze un sistem comparabil propriu. Scrierea se naşte din adaptarea imaginilor la teme care nu pot fi exprimate imagistic. Atât hieroglifa egipteană, cât şi cuneiforma mesopotamică folosesc simboluri pictografice pentru a înregistra elemente fonetice, precum şi idei, dar altfel, cele două sunt distincte. Hieroglifele nu sunt semne mesopotamiene adaptate unei limbi diferite; ele sunt semne noi adaptate propriei lor limbi şi dau impresia că au fost create special pentru acest scop.

Nu vom şti niciodată cine a dezvoltat scrierea egipteană şi unde, dar avem o idee asupra autorității care avea nevoie de un asemenea sistem de înregistrare.

Aceasta ne aduce față în față cu cea mai izbitoare

trăsătură a Egiptului timpuriu. Spre deosebire de vecinii săi, tărâmul Nilului era un stat unit. În lumea modernă, națiunile distincte sunt standard şi tindem să credem că acest fapt nu e neobişnuit, dar în lumea antică, sistemele politice unificate erau departe de a fi normale. Mesopotomia a fost la început constituită dintr-o serie de oraşe-stat războinice, şi e probabil ca această stare competitivă de fapt să fi fost responsabilă pentru majoritatea creativității sale tehnice. Procesul unificării Mesopotamiei sau Sumerului, sau Babilonului, sau oricum mai e numită, a fost unul complex, şi schimbarea frecventă a numelui şi identitatea politică ce alternează cu numele schimbător e o reflecție a acestei complexități. Chiar şi acum, Irakul prezintă varietăți regionale puternice şi poate înceta să fie o unitate când forma prezentă de guvernare se destramă. Lumea elenă a fost în majoritatea istoriei sale o schiță similară de state războinice şi alianțe schimbătoare. Egiptul antic nu a fost o societate mai puțin complexă, dar a creat prima monarhie unită din istorie.

El a făcut aceasta cu 1.000 de ani înainte de Mesopotamia, iar această monarhie a durat, cu câteva interludii de anarhie, până la venirea lui Alexandru cel Mare. După aceasta, şi sub administrație străină, Egiptul faraonilor a continuat până la moartea Cleopatrei, pe 12 august 30 î.Hr. Iar umbra Cleopatrei şi Regatul

Ptolemaic s-au extins în lung şi-n lat în Imperiul Roman care i-a urmat.

Cea care întruchipa acest stat unificat şi conceptul pe care se prea poate să-l fi înființat era persoana faraonului. Şi aici suntem puşi în fața unui grad de abstractizare, care pare cu mult înaintea timpului său. Teologia care-l defineşte pe regele Egiptului era complexă şi, în forma sa întreagă, este cunoscută doar din Dinastia a VI-a, la câteva secole după naşterea statului egiptean. Sub acest sistem, regele putea fi văzut drept întruparea diferiților zei, în special Horus, tânărul soare născut din predecesorul său, care a murit în noaptea precedentă. Acest predecesor era Osiris, un zeu la care ne putem gândi ca la negativul fotografic al zeului soare: o ființă care a condus pe pământ, dar a fost omorâtă de uneltirile răului şi de forțele distructive şi care a trecut într-o nouă viață asemenea luminii sub pământ, conducător şi judecător al morților care sunt în Lumea de Apoi.

Națiunea regelui ca reprezentant al zeilor e comună în lumea antică, dar ceea ce-l făcea pe regele Egiptului (sau faraon, cum i se va spune mai târziu) unic era entitatea dual ă care este cuprinsă în cel mai caracteristic titlu al său. Aceasta este *insibya,* sau, mai convențional, titlul *nesu-biyet,* care e scris cu hieroglifele pentru o plantă perenă şi, respectiv, o albină. Aceste simboluri erau emblemele heraldice ale Egiptului Superior şi Inferior şi, drept rezultat, titlul este

interpretat ca „rege al Egiptului Superior şi Inferior”, urmând traducerea în greacă ce e dată pe Piatra de la Rosetta bilingvă. Oricum, aceasta poate fi doar o interpretare secundară. Partea finală a acestui titlu, *biyet,* semnifică natura personală umană a regelui, aspectul ce e rezumat în numele personal dat lui în momentul naşterii. Partea inițială a compusului, *nesu,* corespunde naturii divine care este în persoană şi care e transmisă în primele două nume purtate în mod normal de rege. Acest prenume, după cum e numit, îi va fi dat regelui la ascensiunea sa şi confirmat la încoronare şi implică aproape întotdeauna o referință la însuşi zeul soare, izvorul regalității atât în rai, cât şi pe pământ. Prenumele divin şi numele uman sunt scrise în cartuşe, ramele ovale care-i protejează şi îi detaşează de restul oricărei alte inscripții. La moartea sa, regele era cunoscut oficial drept Osiris *nesu,* urmat de numele de tron (un nume religios conferit la încoronare, care-l definea pe noul rege ca o înfățişare a zeului-soare). Al doilea nume, cel scris cu hieroglifa-albină, încetează să existe. Pe pământ, regele avea o natură dual, corespunzând emanației divinului care era prezent în dimensiunea sa temporală, umană. Cel din urmă va îmbătrâni, se va îmbolnăvi şi va muri. Cel dintâi era nemuritor. Faraonul era pur şi simplu un zeu-rege.

Implicațiile acestei idei pentru formarea statului

egiptean erau profunde, chiar dacă teologia pe care o transmit era încă în formare. Regele era pur şi simplu întruparea statului nou format şi el combina în sine natura dual ă, nu doar a umanului şi divinului, ci şi a celor două părți geografice principale ale Egiptului, Delta şi Valea Nilului, la sud. Tradiția târzie a văzut formarea statului egiptean ca pe o cucerire militară a nordului de către sud. Această idee a fost deseori dezaprobată, în special în vremurile iconoclaste ale „noii arheologii" din anii 1960 şi 1970, dar ceva de acest fel se poate să se fi întâmplat. Cuceririle sunt un fapt obişnuit. În realitate, preponderența militară a Egiptului Superior se poate să fi mers mână în mână cu gândirea filosofică despre natura monarhiei, de vreme ce religia şi puterea tind să fie strâns legate în lumea antică, un fenomen care se pare că nu este în totalitate absent nici chiar din modernitate.

Pentru un comentator, Michael Rice, rolul faraonului în Egiptul timpuriu ia forma unui arhetip jungian: pentru el, regele reprezintă individualitatea unui stat în care noțiunea de identitate personală nu fost încă dezvoltată. Nu e nevoie să mergi până la capăt cu aceasta, de vreme ce e dificil să nu bănuieşti că indivizii egipteni ai acestei perioade, care erau îngropați de rudele lor cu bunuri funerare scumpe şi cu toate semnele de grijă şi atenție care sunt date descendenților lor târzii, erau foarte conştienți de existența lor. Dar

există ceva în această idee: regele acestei perioade îndepărtate era întruparea a ceea ce făcea ca Egiptul să fie ceea ce era. El era sacralitatea pământului şi unul dintre titlurile sale, un cuvânt tradus în mod normal ca „Maiestate", este corect interpretat ca întruchipare sau întrupare.

Chiar şi la această dată timpurie, existau câteva trăsături neobişnuite care distingeau un egiptean antic, şi una dintre acestea este aceea de a fi mort. Cultul egiptean funerar a atras comentarii din partea altor civilizații pe parcursul majorității istoriei sale şi este cu siguranță în afara mersului firesc al lucrurilor din lumea antică. În Cartea a XI-a a *Odiseei,* de exemplu, eroul epopeic doreşte să-l contacteze pe Ahile cel trecut în neființă, care este adus înapoi din lumea de dincolo homerică prin necromanție. Odiseu nu poate rezista tentației de a-l întreba pe prietenul său cum este viața dincolo. Ahile răspunde că mai bine ar fi cel mai umil muncitor angajat într-un stat sărac pe pământ, decât rege al morților. Hadesul babilonian a fost un loc la fel de întunecat şi puținele referințe din Vechiul Testament din viața de apoi nu sunt ademenitoare. Viața cu Osiris, pe de altă parte, era un loc al fericirii, cel puțin pentru regele mort şi asociații săi şi pentru cei care treceau judecata în prezența acestui zeu uimitor. Cine erau mai exact asociații regelui în această fază timpurie a istoriei egiptene nu e sigur, dar nu e prea dificil de imaginat că, cuiva care lucrase la

casa eternă a zeului-rege, îi va fi oferită o parte din nemurirea sa. Astfel, de o parte din bogățiile vieții de apoi ar fi putut beneficia şi cei care îşi asigurau un loc în vecinătatea mormântului suveranului. Aceasta se poate să fi fost puțin mai mult decât o promisiune vagă, dar este greu de stabilit dacă rudele mortului, care-i îngropau în cimitirele mereu în extindere de la marginea deşertului, credeau că ei erau pe cale de dispariție. Noțiunea rareori întâlnită, potrivit căreia în dinastiile timpurii doar faraonul era nemuritor, nu corespunde nicidecum cu dovezile pe care le avem. Osiris era pregătit să petreacă eternitatea cu mai mulți egipteni, deşi nu avem întreaga versiune a listei sale de invitați.

Regii Primei Dinastii au fost îngropați la Abydos în Egiptul Superior, la fel ca şi câțiva din Dinastia a II-a. Oricum, pe măsură ce perioada evoluează, există o concentrare crescândă asupra acestui loc numit Sakkara, pe platoul deşertului vestic, privind de sus oraşul Memfis. Potrivit tradiției egiptene, cel din urmă a fost fondat de al treilea rege al Dinastiei, şi există câteva dovezi arheologice descoperite în urma săpăturilor, pentru a susține aceasta. O serie de morminte prestigioase au fost construite la Sakkara, chiar începând cu Dinastia. Aceste morminte, şi conținutul lor, au fost atât de impresionante, încât cel care le-a dezgropat inițial le-a considerat regale, dar ele sunt acum recunoscute a fi locuri

funerare ale înaltelor oficialități. În Dinastia a II-a, populația adormită a sitului creşte simțitor şi scena a fost pregătită pentru înmormântări regale propriu-zise. Oricum, nu rămâne nimic din suprastructurile acestor morminte regale şi putem spune puține despre decorul inițial care a fost pe această scenă. Dacă suprastructurile acestor morminte private ale acestei perioade sunt trecute cu vederea, corespondențele lor regale ar fi fost marcate de platforme mari rectangulare din cărămizi de pământ, cu ornamente striate, caracteristice pentru palatele timpurii. Acest motiv a derivat din Mesopotamia, la fel ca alte câteva trăsături ale artei care ieşea la iveală în Egiptul protodinastic. Oricum, la fel ca majoritatea acestor alte trăsături, el a fost naturalizat cu o uşurință impresionantă. Această tendință de a absorbi trăsături din alte culturi, dar de a o face într-un fel care sugerează că trăsăturile au fost tot timpul egiptene, e unul dintre laitmotivele istoriei egiptene şi ne vom întâlni cu el în capitolele ulterioare.

Dinastia a III-a a început cu domnia unui rege obscur, dar el a fost curând succedat de cel mai ambițios conducător al perioadei, Djoser. Nu a fost nicio fărâmă de falsă modestie a acestui monarh; într-adevăr, modestia, în orice formă, nu era socotită o virtute faraonică şi există o lipsă de reticență remarcabilă față de monumentul său principal, Piramida în Trepte. Chiar şi în starea sa

modernă şi parțial reconstruită, Piramida în Trepte se vrea a fi cel mai interesant monument individual din Egipt şi este una dintre primele. Data sa este acum considerată a fi circa 2650 î.Hr. (a mai coborât din vremea lui Cecil Firth şi a vizitatoarei sale). Djoser a moştenit probabil locul de la predecesorul său ce a domnit puțin. Dar acest lucru nu contează: ceea ce este important e că, pentru prima dată, platforma unică a boitei care marca înainte mormintele conducătorilor a fost înlocuită de o serie de trepte gradate, şase în total, formând o scară măreață, spre cer.

Ideea a fost un experiment, fiind realizată în stadii experimentale.

În jurul piramidei şi a perimetrului său, erau pavilioane şi capele pentru celebrarea jubileului regelui. Dar acesta este un jubileu menit pentru eternitate. Complexul a fost construit nu din lemn, cărămizi sau trestii împletite, ci din piatră.

O idee asupra impactului pe care l-a avut această arhitectură asupra mentalității generațiilor ulterioare poate fi extrasă dintr-o sursă improbabilă: graffiti-ul turistic. Graffiti-urile antice egiptene sunt mult mai pioase decât echivalentele lor moderne şi sunt făcute pentru a invoca intențiile bune ale zeilor, fie față de persoana îngropată în monument, fie față de vizitatorul care a lăsat o urmă a călătoriei sale. Familiile fac călătorii la monumente istorice, în special în zile de sărbătoare, şi un vizitator ulterior

la una dintre piramidele din Dahshur, la sud de Sakkara, şi-a exprimat speranța oarecum entuziastă că raiul va ploua cu tămâie peste monumentul proprietarului său remarcabil. Inscripții de acest fel, mereu scrise elegant, sunt frecvent întâlnite pe pereții mormintelor şi piramidelor, care erau deja vechi de secole. Oricum, la mijlocul domniei lui Ramses al II-lea (cca 1245 î. C), la complexul din Sakkara a venit un pelerin care a fost convins că monumentul pe care-l vizita marca o inovație în istorie:

A venit scribul Nashuyu în vecinătatea piramidei lui Teti, iubită de zeul Ptah, şi la piramida lui Djoser, inventatorul pietrei. Şi el a spus tuturor zeilor vestului Memfisului: „Sunt în preajma voastră, sunt servitorul vostru." Anul 34, a patra lună a verii, ziua 24, ziua festivalului lui Ptah, la sud de zidul său, stăpân al Sakkarei, când apare la flux şi reflux.

Apoi, el adaugă, ca într-un gând ulterior: „Fă bine, fă bine, Djoser, inventator al pietrei, fă bine scribului Nashuyu."

Aceasta este o inscripție vie, dar are nevoie de puțin comentariu. Piramida lui Teti este tot la Sakkara, situată la est de Piramida în Trepte, dar este datată cu aproape două secole după aceasta, conformându-se stilului producției în masă preferat pentru mormintele regale ulterioare. Pe de altă parte, Ptah, zidul său sudic, e unul dintre

numele zeului principal al Memfisului. El era zeul meşteşugului şi tehnologiei, şi ziua vizitei scribului nostru marca unul dintre cele mai importante festivaluri ale sale. Alegerea unei asemenea ocazii avea un sens, pentru că se putea aştepta ca zeul să fie în toane bune într-o asemenea zi, dar trebuie făcută o legătură cu epitetul neobişnuit pe care scriitorul nostru îl rezervă pentru regele Djoser. „Inventator al pietrei" e o expresie unică în egipteană şi implică nu doar faptul că scribul era capabil să conceapă ideea unei descoperiri tehnologice, ci şi faptul că ştia că una avusese loc în chiar perioada acestei domnii. Djoser, în viziunea acestui scrib pios, înființase un nou tip de arhitectură.

Există în istoria științei o tendință de a simplifica excesiv avansurile tehnologice, şi de a le prezenta ca şi cum s-ar fi realizat din senin. Astfel, piatra care nu fusese inventată de nimeni, probabil, doar cu excepția Arhitectului Suprem al Universului, exista din abundență în stâncile deşertice de pe ambele părți ale Văii Nilului, care este în termeni geologici un canion. Se mai folosise piatra sporadic, în mormintele regale de la Abydos şi în unul sau două locuri prestigioase de altundeva. La mică distanță spre vest de Piramida în Trepte se află un complex mare, alungit, înconjurat de ziduri de piatră, cunoscut azi în arabă drept Gisr el-Mudir („digul şefului"). Scopul său e necunoscut, dar lucrările recente la această clădire misterioasă

sugerează că datează de la sfârşitul Dinastiei a II-a, poate cu zece sau douăzeci de ani înainte de Djoser. Conducătorii egipteni experimentau construcțiile din piatră chiar şi la această dată, dar toate aceste construcții mai timpurii sunt formate din blocuri şi suprafețe plane, podele diferite, praguri sau pereți. Ceea ce a făcut Djoser a fost să trateze piatra ca pe un material plastic şi aceasta ne-o spune scribul Nashuyu.

Nashuyu a omis şi alt detaliu şi acesta este mai surprinzător. Cultura egipteană prețuia scrisul şi respectul pentru scrib se infiltra în viața intelectuală. Lucrări de înțelepciune şi manuale de etică au fost atribuite marilor gânditori ai trecutului, uneori în mod corect, alteori prin bunăvoință, dar în mod fals, acestea din urmă cunoscute şi sub numele de pseudepigrapha. Înțelepți ai Regatului Vechi ca Hardedef, Kagemni şi Kaires erau cunoscuți egiptenilor educați şi e dificil de imaginat că Nashuyu al nostru, un om care era bucuros să fabrice expresii despre invenție, nu auzise de cel mai celebru înțelept dintre toți. Conform tradiției, Djoser îşi datora monumentul, şi multe altele originale în domnia

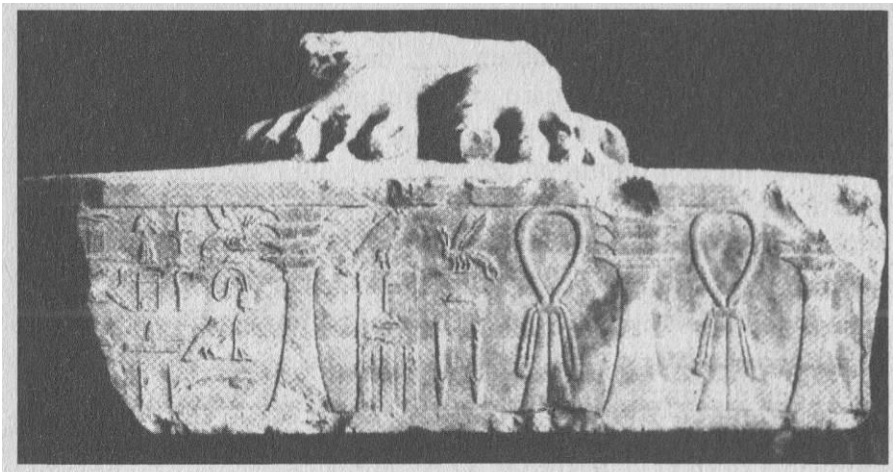

Soclul unei statui a regelui Djoser, cu numele de tron al regelui însoțit de numele şi titlurile arhitectului său, Imhotep. Găsită lângă complexul Piramidei în Trepte de la Sakkara.

sa, geniului sfetnicului său principal, Imhotep. Ştim despre existența acestui om din surse contemporane, deşi aflăm puțin altceva din ele. Un soclu de statuie a fost găsit în 1926, după lucrările de curățare de la Piramida în Trepte ce-i poartă numele, care este varianta egipteană pentru „Cel care a venit în pace", sau, pur şi simplu, „Bun venit". Rareori a existat o cultură mai obsedată de titluri decât Egiptul antic şi această inscripție nu dezamăgeşte.

Cancelarul regelui Egiptului Inferior, primul după regele Egiptului Superior, administrator al marelui palat, stăpân ereditar, cel mai Mare Profet, Imhotep, constructorul, sculptorul, făuritorul vaselor din piatră.

„Cel mai Mare Profet” a fost descrierea ceremonială a înaltului preot al cultului soarelui din Heliopolis, oraşul sacru care era cam la douăzeci şi cinci de mile nord-est de Memfis. Stilul acestei inscripții sugerează faptul că datează din vremea domniei lui Djoser însuşi, al cărui nume apare, de asemenea, pe ea. Ea accentuează multilateralitatea lui Imhotep, chiar în timpul propriei sale vieți şi comparația cu Leonardo da Vinci, care este deseori făcută de către egiptologi, este întru totul justificată. În plus, numele lui Imhotep a fost găsit, la mijlocul anilor 1950, scris cu cerneală pe zidul împrejmuitor al piramidei neterminate a lui Sekhemkhet, succesorul lui Djoser, din apropiere de Sakkara. Acest lucru implică faptul că Imhotep a trăit mai mult decât patronul său regal şi a fost favorizat şi foarte apreciat pentru talentele sale, sub domnia ulterioară. Leonardo al Egiptului antic a fost real şi nu este o ficțiune de mai târziu.

Se poate ca făuritorul grafitti-ului nostru din secolul al XIII-lea să fi trăit într-o perioadă în care popularitatea lui Imhotep era într-un con de umbră. Un cântec, aproximativ contemporan cu scribul nostru, supraviețuieşte scris pe papirus, unde este interpretat de un harpist ce cântă la o petrecere. Se spune evocativ că este din mormântul unui rege de mult decedat. Cântecele de acest tip ale interpreților la harpă tind să fie melancolice (ele erau probabil recitate la

petrecerile de seară, când beția fuziona cu starea sentimentală. Herodot notează mai târziu cum, în momente similare, un sicriu în miniatură circula între oaspeții de la o petrecere, cu mesajul de a se bucura de timpul rămas). Indiferent de ocazie, harpistul nostru melancolic cântă:

> Ei bine, pentru acest bun prinț, vremea a trecut.
> Corpurile trec în lumea drepților şi altele rămân, încă din vremurile de demult…
> Am auzit cuvântările lui Imhotep şi Hardedef, ale căror cuvinte oamenii le citează adesea. Unde le sunt sălaşurile acum?
> Zidurile lor sunt distruse, casele lor nu mai sunt, ca şi când n-ar fi existat niciodată.

Prin „case” cântărețul se referă, fără îndoială, la morminte; case simple au trecut în neființă, în interacțiunea din fiecare an dintre cărămizile de lut şi ieşirea anuală a fluviului din matcă, şi nimeni nu s-ar aştepta la altceva. Mormântul lui Imhotep, care era menit să-i servească drept sălaş etern, era pierdut la acea vreme, şi se poate ca mare parte a tradiției despre el să fi fost deopotrivă pierdută. Dar până şi harpistul nostru citise scrierile lui Imhotep, astfel că trebuie să fi rămas în repertoriu, şi e foarte probabil ca scribul Nashuyu să fi ştiut, de asemenea, despre el. În grafitti-ul său, scribul pios spera să atragă bunăvoința regilor, care erau îngrijorați în deşertul

vestic. Aceştia erau zei, asemeni lui Ptah, patronul spiritual al meşteşugarilor, şi puteau ajuta cariera celor care le cereau ajutorul, mai ales atunci când aceştia le făceau şi o vizită pioasă. Pentru Nashuyu, Imhotep nu era un zeu, ci un scriitor de maxime, despre care auzise la şcoală.

Tradiția ulterioară a demonstrat însă altceva. Manteho, un preot egiptean, care scrisese în secolul al III-lea î.Hr. Pentru conducătorii greci care-i asupriseră țara, în opera sa Istorie, care a supraviețuit până în zilele noastre doar în fragmente, consemnează câteva detalii despre Imhotep din vremea sa:

Tosorthros Djoser a domnit 29 de ani, şi, în vremea lui, Imouthes Imhotep, care este echivalat de egipteni cu Asklepios, datorită talentului său medical şi faptului că a inventat construcțiile din piatră tăiată; şi, de asemenea, datorită excelenței scrierilor sale.

Nimic nu putea fi mai clar. Oricum, presupusa multilateralitate a lui Imhotep o întrece acum pe cea a lui Leonardo şi-i conferă statutul. În texte din Perioada Târzie, arhitectul Piramidei în Trepte este considerat frecvent drept „Imhotep cel mare, fiu al lui Ptah, marele zeu”. În termeni greceşti, el este Asklepios, zeul medicinii, o zeitate care avea legături cu lumea umană, precum şi cu cea divină. El avea propriile temple, nu numai în Memfis, ci şi în capitala sudică, Teba, şi devenise acum odrasla

zeului care era invocat de scribul Nashuyu. Se poate ca tatăl său să fi fost divin, dar în această tradiție, mama sa, Khereduankh, îşi păstra statutul uman. Zeificarea înțelepților poate fi, de asemenea, remarcată în lumea greacă şi unii au detectat o influență grecească în cultul lui Imhotep. Oricum, tranziția de la muritor la zeu pare să fi avut loc prea devreme pentru acesta şi se poate chiar ca influența să fi mers în sens opus. Există indicii ale divinității lui Imhotep chiar în perioada ramesidă, nu la mult timp după ce Nashuyu şi-a scris grafitti-ul. Cu puțin înainte de Dinastia a XXVI-a (cca 600 î.Hr.), egiptenii restaurau Piramida în Trepte, adăugând o nouă intrare unui monument care avea deja 2.000 de ani, şi, la un moment dat, ei au dezgropat şi mormântul lui Imhotep. Acesta a fost reconstituit ca sanctuarul său principal şi, aproape de vremurile elenistice şi romane, el era cunoscut în bazinul Mediteranei drept Asklepieionul din Memfis. Mai devreme în acest capitol, ni i-am imaginat pe Cezar şi pe Cleopatra vizitând Sakkara, pentru a vedea Piramida în Trepte. Este mai plauzibil ca ei să fi venit la fața locului pentru a vedea altarul lui Asklepios egiptean. Imhotep era renumit pentru ajutorul dat femeilor să conceapă şi pentru aceasta a făcut Cleopatra călătoria ei de-a lungul Nilului.

Punctul central al Asklepieionului era statuia de cult, înfățişându-i pe geniul zeificat, şezând cu o

rolă de papirus pe genunchi, pe care erau încrustate hieroglife. Scriitorii arabi din secolele al IX-lea şi al X-lea descriu o statuie similară dintr-o peşteră, undeva la Sakkara. În aceste relatări târzii, aproape folclorice, templul a devenit închisoarea unde faraonul l-a închis pe Iosif: un exemplu frumos al felului în care ideile păgâne pot supraviețui, țesându-se în alte tradiții. Legendele despre Iosif şi închisoarea sa continuă în zonă până azi.

Sakkara Perioadei Târzii a fost sediul unei varietăți de culte şi temple, dedicate mai ales cultului animalelor, o trăsătură a religiei egiptene care i-a zăpăcit atât pe observatorii antici, cât şi pe cei moderni. Cu unele dintre aceste culte ne vom întâlni mai târziu, dar Imhotep este un om la fel de bun ca oricare pentru a face prezentările. Prima dată au intrat în scenă taurii sacri Apis, care aveau o catacombă numai a lor. Aceasta e bine cunoscută vizitatorilor moderni, ca Serapeumul, deşi acesta era strict numele templului lui Apis de deasupra pământului. La nord de acest loc s-a înălțat un templu închinat mamei lui Apis, care, printr-o formă de asimilare care se aseamănă cu transformarea divină, a fost echivalată cu zeița Isis.

Potrivit unei tradiții, vaca în cauză a rămas gestantă printr-o fulgerare, iar preoții, la moartea unui Apis, au căutat în lungul şi latul țării un viței nou-născut cu toate semnele potrivite, o

procedură care într-un fel e o reminiscență a cultului lui Dalai Lama. Mamele taurilor Apis aveau catacomba lor, de asemenea, şi lor li se alătura în moarte o colonie de babuini sacri, care trăiau într-unul din templele din vale şi urcau pe platoul Sakkarei, pentru a fi îngropați, şi se transformau într-o entitate comună, cunoscută drept Osiris Babuinul.

Acolo erau şoimi, sacri pentru zeul regal Horus, şi ibişi, pasărea lui Thoth, zeu al lunii, calendarelor şi învățăturii. La marginea estică a platoului, privind deasupra Memfisului la capătul drumului sacru care pornea din Serapeum, era o platformă imensă de templu, dedicată zeilor, pisicilor şi câinilor. Erau şi alte culte, şi locul trebuie că a ajuns să semene cu o menajerie mumificată. Oricât de straniu ar putea părea, Imhotep şi-ar fi găsit o companie bună într-un asemenea labirint de culte. Dacă taurii Apis erau puțin prea grei pentru gustul său, el ar fi putut să petreacă eternitatea dând învățăminte ibişilor şi pisicilor şi majoritatea timpului era ocupat ascultând rugăciunile pelerinilor care au venit la altarul său, în speranța că-i va vindeca de suferințe. El putea apărea în vise sau în unele tipuri de viziuni şi preoții cultului său erau pricepuți la „prescrierea medicamentelor sau a altor feluri de tratamente. Un pelerin care îngrijise altarul lui Imhotep şi care a trecut prin procesul necesar pentru a avea un vis despre zeu şi care

pleca cu o rețetă destul de convingătoare pentru a-i vindeca bolile, se poate să fi decis că Imhotep era cineva care se ridica la înălțimea promisiunilor sale. Chiar dacă pelerinul murea mai târziu, îl văzuse măcar pe unul dintre marii zei ai Egiptului, care fusese odată ca el.

Începând cu mijlocul anilor 1960, Societatea de Explorare a Egiptului din Londra a explorat platoul Sakkarei, căutând mormântul lui Imhotep. Aceste săpături au fost conduse de W.B. Emery, care spera să încununeze cu succes o carieră de egiptolog, descoperindu-l pe părintele arhitecturii. Chiar cărturarii care sunt atraşi de asemenea lucru pot compătimi exasperarea lui Emery, la momentul descoperirii a două milioane de ibişi mumificați, câteva sute de mii de şoimi, şi rămăşițele prăfuite a sute de babuini, macaci şi altă faună asemănătoare. Exasperarea lui Emery a fost temperată de descoperirea a mii de statui în piatră şi bronz, multe de un artizanat elegant. Acestea erau în principal *ex-voto-uri* din templele Sakkarei din Perioada Târzie. Mai erau şi sute de texte scrise pe papirus sau piei de animal, incluzând un anunț adresat soldaților, scris în greacă, emis de unul dintre generalii lui Alexandru cel Mare. Dar nu a fost să fie niciun Imhotep.

În una din aceste perioade, o linie aeriană japoneză a emis o broşură elegantă intitulată *Cities of the World* (Oraşe ale lumii), fiecare articol fiind însoțit de hărți, tarife la taxiuri şi chestiuni

similare, precum şi o listă a obiectivelor turistice. Vizitatorii japonezi în Cairo erau îndemnați să se adune la Sakkara şi să vadă mormântul nou descoperit al lui Imhotep. Se speră că Emery nu a văzut niciodată această broşură.

Emery a murit în 1971 şi săpăturile de la Sakkara au fost preluate de doi dintre colegii săi de la Colegiul Universității din Londra, H.S. Smith şi G.T. Martin. Descoperirile lor au îmbogățit mult cunoştințelor noastre despre unul dintre cele mai remarcabile locuri din Egipt. Unele dintre textele recuperate din zonă îl menționează pe Imhotep cel mare, fiul lui Ptah. Acest fapt nu e surprinzător, din moment ce el a fost unul dintre zeii principali ai locului. Dar despre mormântul său şi despre altarul care a crescut în interiorul şi în jurul său la două milenii după moartea sa nu s-a găsit nimic. Acesta se află undeva sub nisipurile Sakkarei, dar arhitectul zeificat continuă să ne evite. Sanctuarul a fost probabil jefuit la sfârşitul antichității, în timpul sau după declinul păgânismului, de vreme ce există statui şi inscripții fragmentare care cu siguranță provin de aici. Locul se poate chiar să fi fost redescoperit în vremuri relativ moderne, dar nu există nicio consemnare care să ne confirme acest lucru.

Chiar redescoperirea rămăşițelor Asklepieionului ar fi de primă importanță, dar nu e esențială pentru a aprecia realizarea omului căruia îi este dedicat. Pentru aceasta este de ajuns

doar o plimbare pe platou şi pătrunderea în perimetrul Piramidei în Trepte. Nu contează atât de mult dimensiunea monumentului, deşi cărțile despre piramide tind să accentueze acest lucru. Esențialul este că Imhotep era conştient de cadru, care nu e nimic mai puțin decât fundalul deşertului Sahara. Într-un asemenea context, orice e mic prezintă riscul de a apărea trivial sau irelevant. Este pur şi simplu o chestiune de proporție şi felul în care această scară măreață spre cer a fost făcută să pară amplasată natural. Apoi, mai este şi complexul pe care l-a proiectat arhitectul pentru a înconjura piramida. Spațiul gol constituie atât un factor, cât şi o piatră de susținere. Felul în care lumina pătrunde prin colonada de la intrare, refacerea în tavanul de calcar a buştenilor originali din lemn care ar fi acoperit un palat, coloanele din trestie aplicate în noul mediu, toate sunt parte a unui design ambițios şi meticulos. Aceasta nu înseamnă a clădi o activitate care fusese deja făcută în Egipt de secole; este arhitectură. Proiectantul este

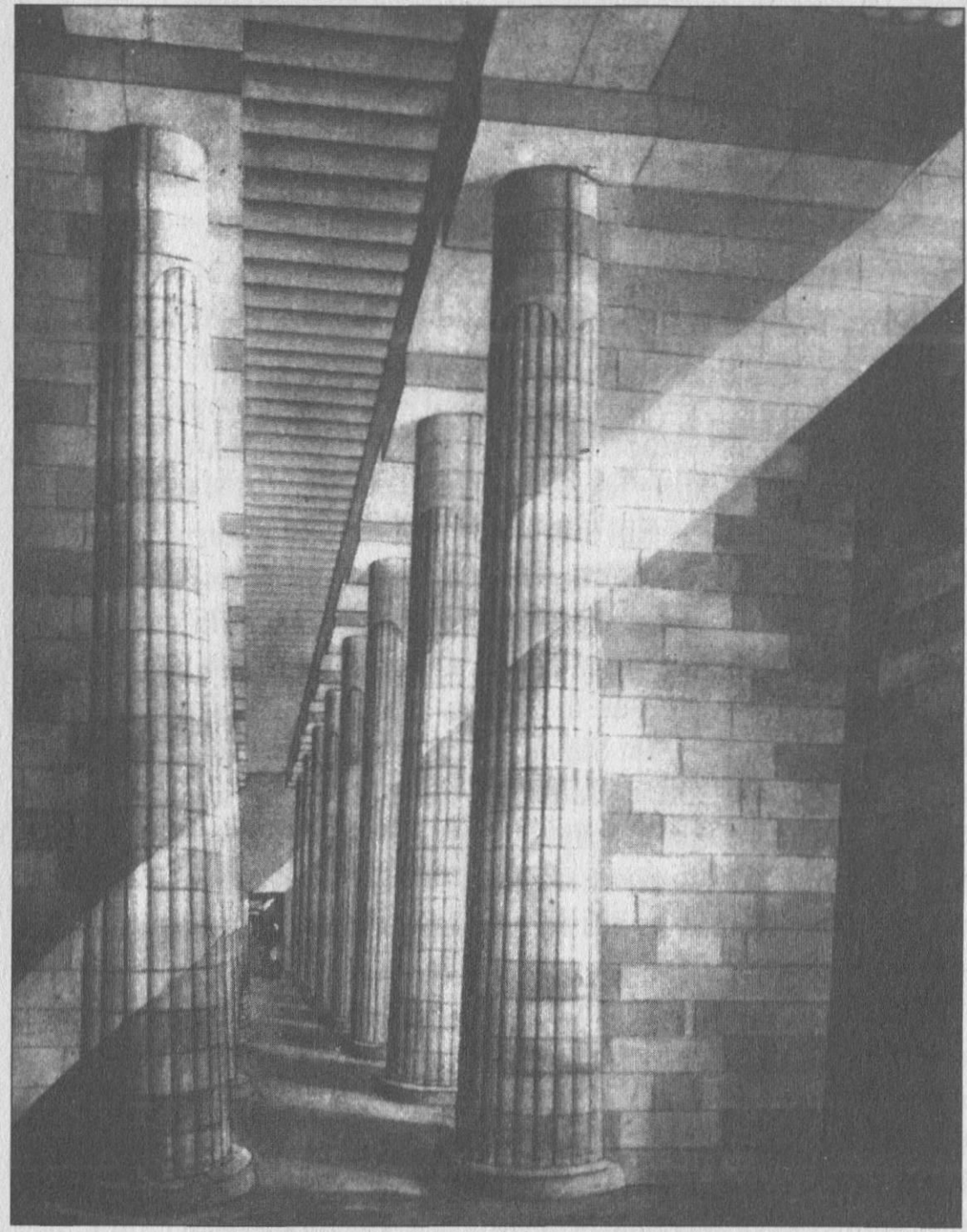

Piramida în Trepte de la Sakkara. Reconstituire a coridorului de intrare, după cum a fost proiectat de Imhotep, cca 2650 î.C.

nesigur privind câtă presiune poate suporta piatra, deci păstrează blocurile mici şi decide să sprijine câteva din coloanele sale cu butanți, dar aproape că se poate simți încrederea sa crescând, pe măsură ce vizitatorul păşeşte dincolo de coridorul de intrare, în curtea principală. Arhitectul încorporează elemente heraldice în capelele sale: capiteluri de coloană lotiforme sau papiriforme, emblemele celor două jumătăți ale țării, şi o friză din capete de cobră. Dar este remarcabil cât de micşorate sunt aceste elemente decorative.

După această modestie, puterea piramidei, cu capela sa din partea nordică în care o statuie a lui Djoser priveşte încrezător spre paradis, vine ca „un final perfect al întregii lucrări. „Inventatorul pietrei" – care este Imhotep, mai degrabă decât patronul său regal – a fost un artist de geniu.

Capitolul doi
Problemele unui fermier

Heqanakhte, cca 1950 î.Hr.

Ceea ce ştim despre Imhotep se datorează abilității şi succesului său, dar şi tradiției care s-a dezvoltat despre el. Ne-ar plăcea să ştim mai mult,

dar nu este nicio îndoială că a fost celebru, atât cât a fost în viață şi după. În jurul celui de-al doilea personaj al nostru, însă, nu s-a înfiripat nicio tradiție. El nu a fost un erudit şi a trăit o viață care nu a fost tocmai îmbelşugată, deşi se poate să-i fi fost mai bine decât unora dintre contemporanii lui. Când a murit, el a lăsat o amintire despre el cu membrii familiei sale, şi cu unii vecini, deşi vom vedea că această amintire a fost amestecată. Nu există statui ale sale, şi, din câte ştim, niciun mormânt. Chiar dacă au fost, ne-ar spune foarte puține. Când cei care-şi aminteau de el au mers la Osiris, toate cunoştințele despre el s-au şters. Dar cuvântul scris, care i-a permis cântărețului nostru la harpă să evoce discursurile trecutului, ne-a permis să aflăm câte ceva despre acest personaj obscur, iar, în unele privințe, neînțelept, şi ceea ce ştim este destul de important. A fost un țăran-fermier, al cărui nume era Heqanakhte şi a trăit pe la sfârşitul Dinastiei a XI-a, cam la 600 de ani după Imhotep.

Într-o zi, prin jurul anului 1950 î.Hr., un om şedea în colțul curții unui mormânt supraveghind malul vestic al Tebei, oraşul sudic egiptean care corespunde Luxorului modern. Numele său era Merisu şi citea o scrisoare de la tatăl său. Sentimentele sale la citirea scrisorilor de la această sursă pot fi reconstituite din conținuturile lor, şi se poate ca în acest punct el să fi adunat câteva dintre scrisorile pe care le primise, le-a

mototolit şi le-a aruncat. Una dintre aceste scrisori nu a fost niciodată deschisă. Ea a fost adresată unei a treia părți, dar Merisu nu a trimis-o niciodată. Scrisorile au fost îngropate în

Una dintre scrisorile originale ale fermierului Heqanakhte, acum în Muzeul Metropolitan de Artă, New York. Scrierea este forma cursivă a hieroglifelor, cunoscută drept hieratică.

lutuiala unuia dintre culoarele mormântului, şi

acolo au fost descoperite de o expediție americană în 1921–1922. Ele sunt acum în Muzeul Metropolitan de Artă din New York.

Mormântul a aparținut unui oficial numit Ipi, şi acesta a fost aghiotantul conducătorului Mentuhotep al II-lea. Din moment ce mormântul a fost găsit sigilat şi intact, se pare că scrisorile datează din această perioadă. Recent, s-a făcut o încercare de a le redata în mijlocul dinastiei următoare, cam la un secol mai târziu, pe baza ceramicii cu care au fost asociate. Oricum, datările bazate numai pe ceramică nu sunt destul de sigure şi pare mai uşor să recurgem la datarea convențională. Aceasta are avantajul de a reține atenția asupra lui Mentuhotep, care este o figură neobişnuit de interesantă. La începutul domniei, el era mai mult un prințişor decât un rege, de vreme ce Egiptul era încă în starea unei semianarhii care îl învăluise după căderea Regatului Vechi, cu mai mult de un secol înainte. Nordul țării era sub controlul prinților din statul Heracleopolis din Egiptul Mijlociu, şi se poate să le fi părut contemporanilor că unitatea nu se va mai reface niciodată. Oricum, într-o bătălie decisivă din sau din jurul celui de-al treizeci şi nouălea an al domniei sale (cca 2015 î.Hr.) prințul Mentuhotep a reuşit să-i înfrângă pe rivalii săi nordici şi să reunifice țara. El este primul rege al Regatului Mijlociu şi a fost cinstit ca atare în tradiția ulterioară. În timpul bătăliei, şaizeci dintre

soldații cei mai de vază ai lui Mentuhotep au fost uciși și au fost omagiați cu echivalentul unei înmormântări oficiale, sus în stâncile Deir el-Bahri, pe malul vestic, deasupra orașului Teba. Aici au fost și găsiți de arheologii americani, în martie 1923. Soldații au murit mai degrabă ca rezultat al săgeților sau obiectelor grele, ca pietrele, aruncate de sus. Acesta sugerează că ei au luat parte la un asediu. Un craniu a prezentat semne lăsate de vulturi, deci trebuie să fi trecut ceva timp înainte ca trupurile lor să fi fost recuperate.

La baza aceloraşi stânci, nu departe de mormântul lui Ipi, unde au fost găsite scrisorile noastre, se înălța vechiul monument al lui Mentuhotep, un templu cu terase, cu un design fără precedent, bogat ornamentat, care cuprindea mormântul câtorva dintre consoartele lui şi probabil al regelui însuşi. Exista, de asemenea, şi un cenotaf subteran conținând o statuie a conducătorului, care este o altă trăsătură ciudată a acestui templu mortuar. Numele lui Heqanakhte înseamnă „Conducătorul cel puternic" şi acesta poate fi un salut adresat lui Mentuhotep sau unui coleg de-al său din dinastie.

Teba, în Regatul Vechi, fusese un oraş mărunt şi nu se poate să fi fost mai impresionant când Mentuhotep a devenit prințul său.

Dar ambiția este o calitate care nu poate fi măsurată în bănuți şi Teba era destinată măreției.

La fel şi zeul său, o zeitate numită Amon. Cariera lui Amon avea să-l ducă în fruntea panteonului unui întreg imperiu, dar originile sale, la fel ca şi acelea ale oraşului său de baştină, sunt mai degrabă obscure. Numele său, poate nu tocmai nepotrivit, înseamnă „Cel ascuns". El nu este menționat în literatura religioasă a Regatului Vechi, iar protectorul inițial al Tebei, dacă se poate spune că a avut unul, este un zeu războinic cu cap de şoim, cunoscut drept Montu. O parte a iconografiei lui Amon e împrumutată de la acest zeu, dar câteva din celelalte caracteristici ale sale provin de la un alt zeu al regiunii, o zeitate a fertilității sub formă de falus erect, cunoscută drept Mân. Mai târziu, minți teologice agere s-au ocupat de originile lui Amon, şi au reuşit să-l insereze într-o schemă cunoscută drept Sistemul din Hermopolis. Acest sistem teologic implica un zeu creator şi patru aspecte duale ale vidului original din care era făcut universul; acestea sunt corespondenții feminin şi masculin ai atemporalității, întunericului, invizibilității şi a ceva ce poate fi tradus prin „firmament". Amon a fost grefat pe această schemă şi scena a fost pregătită ca el să devină stăpânul stăpânilor *par excellence,* încorporând aspectele zeilor principali ai Egiptului, din care majoritatea au existat cu mult înaintea acestui parvenit din provincii. Amon se poate să fie primul exemplu de zeu proiectat de un comitet. (Compozitul ulterior greco-egiptean,

Serapis din Alexandria, este o creație similară, care arată că un asemenea lucru putea fi făcut în lumea antică). Amon, într-un stil nobil ascendent, s-a descotorosit de prima sa soție, o zeiță numită Wosret, care era echivalenta teologică a fetei din vecini. În schimb, el a încheiat o alianță cu una dintre cele mai distinse doamne din zonă, zeița Mut, întruparea maternității. Ca şi soțul ei, zeița era oarecum amabilă în esență, şi acest lucru a făcut perechea lor ideală pentru uzurparea rolurilor rivalilor mai definiți şi deci mai limitați. O şcoală de gândire mai puțin cinică susține că nu a fost niciun divorț şi că Wosret şi Mut sunt una şi aceeaşi zeiță, cu nume diferite, dar dacă este aşa ne confruntăm cu o încercare de a fasona creația originală.

Mare parte din aceasta se află în viitor şi primele versiuni ale cultului lui Amon au o amprentă umană. Deşerturile de pe o parte sau alta a Văii Nilului au personaje diferite.

La vest, Sahara este nisipoasă şi mai plată, în timp ce întinderea arabică de la est e stâncoasă şi din când în când chiar muntoasă. Undeva la sud de Luxorul din zilele noastre, Nilul coteşte la dreapta, ca şi când s-ar îndrepta spre Marea

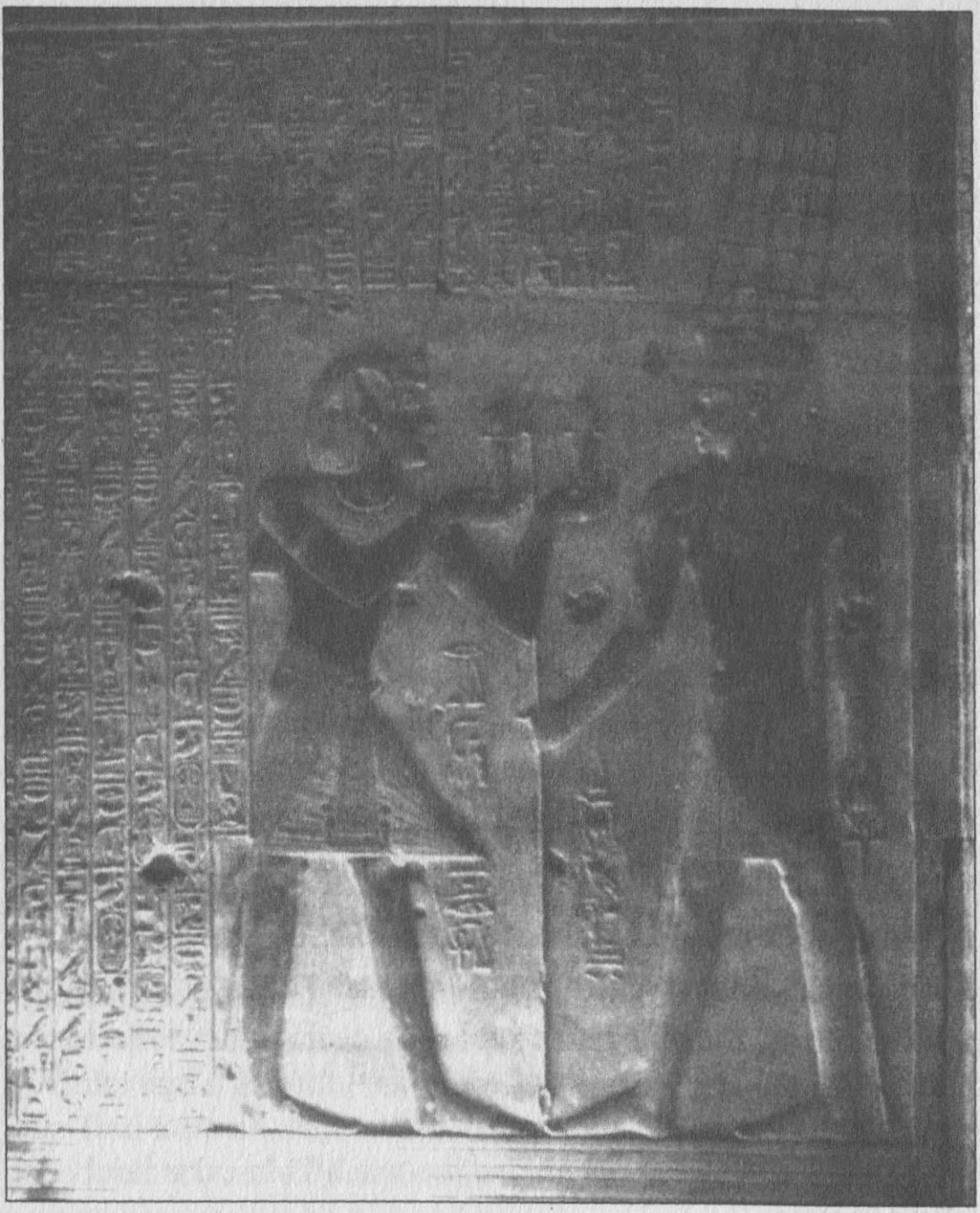

Zeul Amon, aici surprins în marele templu al lui Osiris de la Abydos, primind ofrande de la faraonul Seti I, cca 1300 î.C. În această perioadă, zeul era în culmea splendorii sale imperiale.

Roşie, deviind de pe canalul său normal, care este un pat uscat cunoscut azi drept Wadi Karnak. În sfârşit, stâncile deşertului arabic se dovedesc a fi prea mult pentru râu, care se unduieşte laborios înapoi, uneori îndreptându-se normal spre sud pentru a se îndrepta apoi brusc către nord, până când revine pe canalul său principal în apropiere de Nag Hammadi. Rezultatul acestei turnuri, cunoscută drept Cotitura Qena, este că, la latitudinea Luxorului, stâncile înalte care trebuie să fie parte a deşertului estic apar pe partea vestică a râului. Acestea sunt celebrele Dealuri Tebane, în spatele cărora se află renumita Vale a Regilor.

Stâncile de pe malul vestic au un vârf care se întâmplă să semene cu o piramidă. Aici, în vremurile ulterioare, se credea că este sălaşul unei zeițe-cobră cunoscută drept Mertseger, „Cea care iubeşte tăcerea”. În mijlocul verii, în anii apropiați celui de-al treilea mileniu î.Hr., preoții nou exaltatului zeu Amon s-au îndreptat spre acest vârf pentru a-l căuta pe patronul lor divin. Aici, ei au lăsat graffiti-uri înregistrându-şi observațiile şi aici este întâlnit pentru prima dată numele lui Amon. Amon, sau mai degrabă statuia sa de cult, şi-a format obiceiul de a naviga în luntrea lui sacră pe râu pentru a vizita templul mortuar al prințului Mentuhotep, fondatorul gloriei Tebei. Această ocazie, cunoscută drept Festivalul Văii, după golful Deri el-Bahri unde este situat templul lui

Mentuhotep, era sărbătorită până la sfârşitul Regatului Nou, când numărul templelor mortuare regale pe care zeul avea nevoie să le viziteze s-a extins cam la treizeci. Festivalul era încă o trăsătură a Egiptului roman şi a dat numele lunii din vară când era ținut. Această lună, sub numele de Paoni sau Baouneh, încă se mai află în calendarul copt folosit în Egipt.

Prima Perioadă Intermediară pe care prințul Mentuhotep a dus-o la bun sfârşit e uneori descrisă drept o perioadă de democratizare. Aceasta este o exagerare şi nu a fost suficient pusă în lumină, dar nu este nicio îndoială că criza ordinii centralizate, care fusese laitmotivul Regatului Vechi, a avut consecințe dureroase. În majoritatea timpului a fost război civil şi tensiune în teritorii. Ierarhiile vechi nu mai puteau comanda respectul în mod automat. Literatura Regatului Mijlociu, care urmează după perioada lui Mentuhotep şi Heqanakhte are un ton introvertit şi oarecum sumbru, în comparație cu ce a supraviețuit din dinastiile mai timpurii şi se fac frecvent referințe la o virtute ce ar putea fi tradusă drept elocvență, convingere sau chiar propagandă. Statul, care păruse o instituție de drept divin, se prăbuşise şi era necesară vigilența constantă ca să nu se prăbuşească din nou. În această lume mai puțin sigură, oamenii trebuiau câştigați. Un rege al acestei perioade tulburate este reprezentat într-o lucrare didactică, ce

desigur supraviețuieşte doar în copii ulterioare, recunoscând greşelile comise în domnia lui şi reflectând asupra faptului că zeii cântăresc faptele oamenilor când îi judecă. Colegii soldaților uciși ai lui Mentuhotep se poate să fi simțit contribuția lor la înălțarea noului regim, care era la fel de valoroasă ca a oricui. Funeraliile oficiale pentru prietenii lor nu erau tot ceea ce aşteptau ei în schimb.

În această privință, ar trebui să ne întoarcem la un text care apare în Prima Perioadă Intermediară, şi care apare uneori scris pe sicrie (fără industria morții omniprezentă a Egiptului antic, cunoştințele noastre ar fi serios ştirbite). Este un discurs atribuit unui zeu al Egiptului, care este lăsat deoparte prin folosirea termenului „Cel ale cărui nume sunt ascunse". La el se face referință, de asemenea, printr-un titlu tradus în mod normal ca „Stăpânul Universului", sau mai literar „Stăpânul Limitei".

Cuvintele vorbite de „Cel ale cărui nume sunt ascunse". Stăpânul Universului spune în prezența celor care vor opri furtuna, când corabia ridică pânzele, „Înaintează în pace. Îți voi aminti patru fapte bune pe care le-a născocit inima mea când eram încolăcit de şarpe, pentru a birui răul. Am făcut patru fapte în portalurile orizontului. Am făcut cele patru vânturi, pe care le respiră orice om, oriunde ar fi. Aceasta e o faptă.

Am făcut marea inundație de care are parte şi asupritul, la fel ca şi cel mare. Aceasta este o faptă. L-am făcut pe fiecare om ca şi pe prietenul său; nu le-am comandat să facă rău, dar propriile lor inimi au respins ce-am născocit eu. Aceasta e o faptă. Le-am făcut inimile să înceteze să ignore Apusul moartea, astfel încât să fie aduse ofrande zeilor nomelor provinciile. Şi aceasta e o faptă. I-am creat pe zei din sudoarea mea şi oamenii sunt lacrimile ochilor mei… Viața e a mea; eu sunt stăpânul ei şi sceptrul nu va fi smuls din mâna mea.

Din original reiese clar faptul că cuvintele egiptene pentru „om" şi „lacrimi" erau unul şi acelaşi. Credința că rasa umană este produsul lacrimilor revine la mai bine de 2.000 de ani sub influență biblică, când devine una dintre temele gnosticismului egiptean. Noțiunea de rău, ca rezultat al nesupunerii deliberate este, de asemenea, din Vechiul Testament, deşi ideea că moartea este parte a planului inițial al creatorului nu există. Sunt idei propuse, dar nu este deloc vreo coincidență faptul că această expresie de egalitarism iese din circulație o dată cu stabilirea noului regim: asemenea texte nu fac casă bună cu nevoia de a menține ierarhia. Ceva din spiritul acesta s-a păstrat, şi ideea că regii şi guvernele sunt garanții morale apare nu o dată în literatura Regatului de Mijloc, dar, în general, utopiile nu constituie o trăsătură de caracter a societății

egiptene a Dinastiei a XII-a sau de mai târziu.

Această perioadă tulbure se poate să fi dat naştere noțiunilor teoretice de egalitate umană, dar în practică, ceea ce inocula era încrederea în sine. Aceasta este o temă ce apare în corespondența lui Heqanakhte şi este timpul să ne concentrăm asupra acestui personaj. El se mişcă într-un mediu care este departe de curtea regală, care îşi păstra caracterul provincial şi este remarcabil faptul că scrisorile lui nu-l menționează pe zeul Amon. L-am descris ca fermier şi aceasta este cu siguranță adevărat, dar la un moment dat a primit slujba de servitor-*ka* pentru mormântului Ipi, unde au fost găsite scrisorile. Datoriile unui preot-*ka* erau de a lua parte la cultul sufletului mortului şi să aibă grijă de starea mormântului sau cel puțin de capelele publice pe care le îngloba. Aceste îndatoriri erau relativ uşoare şi se pare că în practică au fost îndeplinite de Merisu, fiul cel mai mare, în timpul absențelor frecvente ale tatălui său din Teba.

Indiferent cine a făcut munca în sine, venitul în plus asigurat de această lucrare pioasă ar fi însemnat diferența dintre a ieşi la fel la sfârşitul recoltei şi a avea ceva în plus. Scrisorile tatălui datează din timpul domniei regelui care a urmat domniei prințului Mentuhotep. Ele sunt corect scrise, probabil pentru că au fost dictate unui scrib public care stătea lângă poarta templului şi-şi aştepta clienții să-şi deschidă sufletele şi punga.

Heqanakhte însuşi se poate să fi fost analfabet, deşi postul de servitor-*ka* putea să-l fi îndemnat să pătrundă tainele alfabetului. (Cu o scriere complexă, ca cea hieroglifică, se poate forma deprinderea de a citi, în special texte care sfârşesc a fi recitate din memorie, fără a câştiga abilitatea de a scrie materiale noi singur). Oricum, dacă scrisorile erau dictate, ele reproduc viu personajul expeditorului.

El este înaintat în vârstă, se tocmeşte şi observă atent oportunitățile, un om băgăreț, şi o persoană care nu poate să nu se amestece şi să nu tragă pe sfoară, în timp ce se şi răzgândeşte. El este, de asemenea, repetitiv şi are obiceiul să țină predici receptorului cu propoziții scurte începând cu „Iată”. Frustrarea lui Merisu şi a majorității celorlalți membri ai acestei familii amărâte este uşor de imaginat.

Pământul familiei se afla într-un loc numit Nebsoyet, undeva în vecinătatea Tebei, dar avea şi un teren subvenționat în alt sat, Perha'a, care era închiriat. În casa din Nebsoyet trebuie să ni-i imaginăm pe Merisu şi pe cei patru frați ai săi, dintre care cel mai tânăr e un băiat pe nume Sneferu. Deşi nu avem propria versiune a lui Sneferu asupra evenimentelor, e clar că flăcăul e preferatul lui şi o odraslă răsfățată. Apoi e mama lui Heqanakhte, care trebuie să fi fost o doamnă la o vârstă considerabilă şi o rudă feminină pe nume Hotepet, care, dintr-un oarecare motiv, nu se

înțelegea bine cu Merisu. Într-o casă înghesuită într-un sat, un astfel de sentiment negativ trebuie să fi fost o sursă de tensiune, dar cel mai exploziv material se referă la o a treia femeie, Iutenheb. Iutenheb este noua soție a lui Heqanakhte şi este cu mult mai tânără decât soțul ei. Se poate chiar să fie mai tânără decât Merisu.

Din aceasta reiese clar că, dacă nu ar fi fost clima subtropicală a Egiptului, care-i încuraja pe oameni să-şi petreacă majoritatea timpului afară din casă, ar fi fost probleme serioase în casa lui Heqanakhte şi poate că şi în restul Nebsoyet-ului. Până azi, satele egiptene sunt surse bogate de violență în familie, ce se poate extinde la crimă şi la conflicte sângeroase, care cuprind generații întregi. Pe lângă membrii familiei lui Heqanakhte, există numeroase alte personaje, o trăsătură care este tipică pentru Egiptul antic în toate perioadele.

Tonul limbajului lui Heqanakhte reiese din felul în care-şi începe una dintre cele mai lungi pledoarii. Această scrisoare a fost scrisă la mijlocul verii, la scurt timp după ce capul familiei plecase într-o călătorie de afaceri undeva în nord:

Un mesaj de la preotul-*ka* Heqanakhte către Merisu. Indiferent ce poate fi inundat pe pământul nostru, tu eşti cel care îl ară. Un avertisment pentru toți oamenii mei şi pentru tine! Ascultă, te consider responsabil pentru el. Pune-te pe arat, fă tot ce poți; ai grijă de grâul meu încolțit, ai grijă de toată

proprietatea mea. Vezi, te consider responsabil pentru ea; ai mare grijă de toată proprietatea mea!

O scenă agricolă din mormântul lui Ity din Gebelein, la sud de Luxor. Un măgar transportă coşuri cu grăunțe la un hambar, în timp ce antilope domesticite se hrănesc nonşalant. Scena provincială, aproape naivă, este tipică pentru perioada în care au fost scrise scrisorile lui Heqanakhte. Scena este acum în Muzeul Egizio, Torino.

Un ton similar de poruncă poate fi găsit în altă scrisoare:

Aveți mare grijă! Pliviți-mi tot pământul, sită cu sită, puneți-vă pe treabă. Iată, dacă ele sunt îngrijite, zeul vă va fi recunoscător şi eu nu va trebui să vă îngreunez situația.

În alt loc, Heqanakhte recurge la exprimări aforistice în încercarea de a-şi impune punctul de vedere, ca atunci când conchide înțelept: „Iată, acesta nu este anul în care un om să fie pasiv față de stăpânul, tatăl său, fratele său.” În ultimul caz, se suspectează că cele trei categorii de oameni pe care le enumeră sunt toate descrieri ale propriei persoane.

Aceste extrase sunt tipice pentru bătrân în stilul său mai plăcut, deşi este interesant de notat că referințele la mama sa mai în vârstă sunt invariabil respectuoase. Ne întrebăm cum trebuie să fi fost aceasta. Una dintre cele mai subtile strategii ale lui Heqanakhte este să anticipeze plângerile din partea familiei sale, contrastând alinarea lor cu propria sa suferință. El nu pierde niciodată ocazia de a scoate în evidență faptul că face sacrificii pentru a nu le lipsi nimic:

Acum, ce vreți să spuneți trimițându-l pe Sihathor al doilea fiu, care se comporta ca intermediar la mine cu orz vechi, uscat, nordic din Memfis, în loc să-mi dați zece saci de orz bun, nou? Bine – voi sunteți fericiți, mâncând orz bun nou în timp ce eu NU MAI AM. Nu-i aşa? Corabia a venit să vă ia când de fapt nu faceți decât rău. Dacă mi-ați trimis orzul vechi doar pentru a păstra orzul nou intact, ce puteam să spun decât „Foarte bine!”? Dar din moment ce nu-mi păstrați niciun coş din orzul nou, nu vă voi păstra nici

eu unul de-acum înainte.

Cuvintele care sunt subliniate aici sunt marcate în original cu o linie verticală. Heqanakhte a vrut ca ele să sară în ochi. În altă scrisoare, el recurge la o exagerare retorică pentru a produce acelaşi efect. Din câte ne putem da seama, familia trebuie să se fi plâns că erau ţinuţi cu raţii mici.

Ţineţi minte: a fi pe jumătate viu e mai bine decât a fi în întregime mort. Ascultaţi, spuneţi foame doar când vă referiţi la adevărata foame. Iată, încep să mănânce oameni aici. Ascultaţi, nu este nimeni care să primească raţiile pe care le aveţi voi. Deci, descurcaţi-vă până mă întorc. Iată, o să-mi petrec restul verii aici.

Familia se poate să fi primit ultima parte a veştii cu o uşurare netăinuită. Starea economică a Egiptului, pe măsură ce ieşea din luptele distructive ale Primei Perioade Intermediare, ar fi fost compromisă, chiar disperată pe alocuri, dar e puţin plauzibil ca remarcile lui Heqanakhte despre canibalism să poată fi luate literar; el e revoltător. Oricum, un membru care se poate să fi regretat felul în care se prezentau lucrurile este cel mai tânăr copil favorit, Sneferu. Tonul adoptat de Heqanakhte atunci când vorbeşte despre acest personaj este complet diferit de cel pe care-l foloseşte cu ceilalţi fii:

Acum, dacă Sneferu chiar vrea să fie responsabil pentru taurii aceia, trebuie să îl faceți responsabil pentru ei. Nu a vrut să fie cu voi cultivând, mergând în sus şi-n jos, nici nu a vrut să vină aici cu mine. Orice vrea, lăsați-i să se bucure de ce vrea. Oricine respinge aceste rații, femeie sau bărbat, ar trebui să vină aici la mine şi să trăiască cum trăiesc eu. Dar nu a venit nimeni aici la mine.

În prima dintre cele două scrisori citate aici, este un pasaj similar:

Acum mi s-a spus că Sneferu nu face nimic acest cuvânt nu se vede prea bine, dar înțelesul e clar. Aveți mare grijă de el. Dați-i o rație de mâncare. Şi salutați-l pe Sneferu – ca şi colegul lui Heqanakhte Khentechtai – de o mie de ori, de un milion de ori. Aveți mare grijă şi scrieți-mi… Aveți mare grijă de el şi trimiteți-mi-l după cultivat.

Ceea ce se întâmplă aici este un conflict de interese între sentimentele personale ale lui Heqanakhte pentru Beniamin al familiei sale şi faptul că, în orice societate preindustrială, copiii sunt unități economice. Ei au întâietate la munca pământului, şi, față de membrii mai vârstnici ai familiei, ei iau locul pensiilor şi al programelor de asigurare națională. Familiile mari sunt o avere şi lipsa de copii poate fi un blestem. Favorizarea lui Heqanakhte încearcă să țintească bunăstarea

întregii case. Chiar cu acest preaviz, se lasă impresia că tensiunile din această familie pot fi ținute sub control. Oricum, atunci când ne referim la noua soție a lui Heqanakhte, Iutenheb, situația se schimbă. Titlul pe care-l foloseşte Heqanakhte pentru a o descrie pe această doamnă înseamnă, literar, „cea învelită”, dar nu se ştie ce înseamnă aceasta: implică cu siguranță faptul că era întreținută de el, dar unii editori preferă să traducă cuvântul drept „concubină”. Oricare ar fi statutul ei exact, rămâne faptul că ea este o problemă. Din prima scrisoare reiese clar faptul că există un fel de neînțelegere între noua soție şi una dintre slujnice:

Acum, asigurați-vă că o dați afară din casa mea pe slujnica Senen – aveți mare grijă de aceasta – chiar în ziua în care Sihathor se întoarce la voi cu acest mesaj. Ascultați, dacă ea petrece încă o zi în casa mea… Dar voi sunteți cei care ați lăsat-o să-i facă rău noii mele soții. Iată, de ce trebuie să vă ocărăsc? Ce poate ea să facă împotriva voastră, toți cei cinci copii? De asemenea, salutați-o pe mama mea Ipi de o mie de ori, de un milion de ori, şi pe Hotepet şi toată casa. Acum, ce-i cu acest tratament rău față de noua mea soție? Vă arogați prea multă libertate. Sunteți împotriva mea, să înțeleg? Ar trebui să vă opriți – acela ar fi cel mai bun lucru.

Cea de-a doua scrisoare duce problema mai

departe, arătând că neînțelegerile cu slujnica constituie doar începutul problemei. Cuvântul omniprezent „Iată”, „Vedeți” sau „Ascultați” îşi face din nou apariția:

Acum, o veți trimite toți pe Iutenheb la mine. Jur pe acest om – adică Ipi proprietarul zeificat al mormântului al cărui servitor-*ka* era Heqanakhte – că oricine comite vreun abuz împotriva noii mele soții este împotriva mea şi eu sunt împotriva lui. Iată, ea este noua mea soție, şi se ştie bine cum ar trebui să fie tratată o soție nouă. Ascultați, în ceea ce îl priveşte pe oricare, să se poarte cu ea cum m-am purtat eu – ar putea vreunul din voi să stea mâinile în sân, în timp ce soția sa îi este ocărâtă? Voi mai putea eu îndura? Mai pot eu să stau la aceeaşi masă cu voi? Nu o veți respecta?

Noțiunea de respect este un punct evident familiar, în special în rândul oamenilor care nu au un statut oficial propriu, dar, chiar şi pentru aceia care au un astfel de statut, el poate ajunge la inimă. Forța precisă a cuvântului tradus aici „abuz” nu este cunoscută, dar sensul e destul de clar. Fiii au denunțat-o pe noua soție, sau concubină, tatălui lor. În schimb, el îi acuză de un fel de atac asupra ei – verbal, psihic sau chiar sexual. Se poate ca el să fi primit aceste informații de la doamna însăşi, poate prin intermediarul suferind, Sihathor. Situația este acum atât de

acută, încât Heqanakhte simte nevoia să-şi separe noua soție de fiii lui. Este clar de partea cui este, dar luând deschis partea noii lui mirese, el îşi îndepărtează majoritatea casei, iar cei din urmă sunt bărbați voinici cu mentalități proprii. Această ruptură se poate să fi fost una permanentă; în orice caz, trebuie să fi avut repercusiuni. Agathei Christie, al cărei soț era un arheolog cunoscut în Orientul Apropiat, i s-a arătat o traducere a scrisorilor lui Heqanakhte la o vreme după ce s-au descoperit. Nu a pierdut timpul şi a început să scrie povestea acestei familii vechi de 4.000 de ani, pe care a îmbunătățit-o cu o crimă-două. Aceasta a fost publicată ca romanul ei cu detectivi, *Death comes as the End* (Moartea vine ca sfârşit), o viață de apoi pe care Heqanakhte nu şi-ar fi putut-o imagina şi una dintre cele mai intrigante „lucrări" de egiptologie.

Cuvântul lui Heqanakhte este familiar din alte texte. Este cel al țăranului Orientului Mijlociu din majoritatea perioadelor, deşi în cazul lui Heqanakhte lucrurile sunt exacerbate de faptul că a trăit într-o perioadă de tensiune politică. Trăsăturile unei asemenea lumi sunt constante: crize, improvizație, fatalismul sorții şi autoritatea seculară, autoîncredere cinică şi prostia de a spera mai mult. În Egipt, o asemenea lume îşi găseşte cea mai completă expresie la aproape 2.000 de ani după Heqanakhte, în colecția de zicători păstrată sub titlul *The Wisdom of Ankhsheshonq*

(Înțelepciunea lui Ankhşeşonk). Aceasta este o varietate de proverbe şi observații asupra multor aspecte ale vieții egiptene, luate dintr-o multitudine de surse, dar este o mare parte în ea pe care Heqanakhte ar fi recunoscut-o destul de repede. Presupusul autor al *înțelepciunii* este întemnițat pe nedrept şi-şi găseşte consolarea în lamentarea privind starea țării. „Când zeul-soare e supărat pe un tărâm", reflectează el, „îi pune pe proşti să-i conducă pe înțelepți… Când zeul-soare e supărat pe un tărâm, îl face pe spălător şeful poliției." Urmează o serie de aforisme, unele dintre care ar fi putut să provină direct de la Heqanakhte. „Condu-ți fiul, nu-l face pe servitorul tău să-l forțeze. Nu-ți cruța fiul de muncă când îl poți convinge să o facă." „Nu spune «Pământul meu prosperă»; niciodată nu renunța să-l inspectezi… Nu spune «E vară»; este şi iarnă, de asemenea. Ocazional se pot găsi în Ankhşeşonk sentimente pe care Heqanakhte ar fi făcut bine să le ia în seamă, cum ar fi, „Nu iubi mai mult un copil față de ceilalți; nu ştii care dintre ei va fi bun cu tine", sau „Liniştea e mai frumoasă decât o limbă grăbită". Oricum, nu este generos, nici ştiințific să judeci pe cineva prin prisma unui text pe care nu l-a văzut niciodată. În plus, există o urmă de misoginism în *The Wisdom of Ankhsheshonq* (Înțelepciunea lui Ankhşeşonk) pe care Heqanakhte nu pare s-o fi împărtăşit, deşi o zicală ca aceasta se poate să-i fi atins o coardă sensibilă:

„Lasă-ți soția să-ți vadă bogăția; nu i-o încredința ei.”

În afara culturii Egiptului, sentimente similare pot fi găsite în poezia lui Hesiod, fermierul din Askra, Beoția. Hesiod este interesat de mitologie, care îi lipseşte lui Heqanakhte, dar cei doi au multe în comun şi ne întrebăm ce s-ar fi întâmplat dacă ei s-ar fi găsit în aceeaşi cameră. O cameră în care se afla atât Hesiod, cât şi Heqanakhte se poate să fie un loc prea strâmt, dar nu e nicio îndoială că cei doi țărani s-ar fi recunoscut reciproc drept suflete-pereche în arta iluminării. Heqanakhte era certăreț şi apreciat şi i-a rănit pe cei din jur, dar e bine că-i avem scrisorile. Ele sunt o ferestruică către o lume fără timp.

Capitolul trei
Gloriana

Regina Hatşepsut a domnit între cca 1473–1458 î.Hr.

Faraonul era o icoană. Analogiile sunt jumătăți de adevăr şi este imposibil de găsit un singur cuvânt care să reprezinte un sistem complex de teologie care a durat şi s-a dezvoltat pe parcursul a trei milenii. Dar termenul icoană se apropie de

realitatea antică, din moment ce o icoană, în creştinătatea estică, este o fereastră temporală prin care se poate arunca o privire spre o realitate eternă. Țarul Rusiei putea fi privit drept o icoană vie şi la fel, în termeni mult mai vagi, este şi preşedintele Statelor Unite. În ceea ce-l priveşte pe regele Egiptului, oricum, simbolismul era destul de conştient. Faraonul era manifestarea zeului-soare în timp şi loc; numele său de tron conținea numele acestui zeu, Ra, combinat cu alte elemente, deseori două la număr, care corespund câtorva dintre atributele sale. Egiptenii făceau referire în mod regulat la conducătorii lor cu numele lor de tron mai degrabă decât prin numele de botez, şi acest fapt continua şi după ce murea. Aceasta însemna că un egiptean trebuia educat să învețe o listă constant crescândă de nume abstracte, dar evita numeralele scolastice de după numele proprii, pe care noi, urmându-l pe istoricul Manetho, suntem obligați să le folosim. Astfel, monarhul pe care noi îl cunoaştem drept Amenhotep sau Amenophis al III-lea, era cunoscut de contemporanii săi ca Nebma'atre, ce înseamnă „Zeul-soare e stăpânul adevărului armonios", în timp ce prințul Mentuhotep al II-lea al Tebei, în vremea căruia a trăit Heqanakhte, ar fi fost cunoscut zeilor ca „Zeul-soare este stăpânul vâslaşului călăuzitor". Realitatea din spatele regelui era eternă, deşi termenii manifestării sale erau de fiecare dată diferiți. Un sistem similar era

folosit pentru împărații chinezi, încă de când erau în viață, şi noțiunea dualității corpului suveranului era o trăsătură a monarhiei engleze, mai ales în perioadele medievală târzie şi modernă. Aceasta e o paralelă la care ne vom întoarce.

Dat fiind faptul că esența divină a regelui era neschimbătoare, partea personală a regalității era liberă să se dezvolte în mare parte în voie. Regii îmbătrâneau şi deveneau infirmi şi, în final, partea umană a naturii lor murea. Nu era niciun proiect pentru un conducător personal, în afară de o cerință generală ca el să conducă în acord cu Ma'at, principiul moralității, dreptății sau adevărului armonios la care s-a făcut referință în paragraful anterior. Acestea fiind spuse, faraonul putea să-şi asume tot felul de personaje şi sursele noastre fie clarifică acest lucru, fie fac aluzie la natura personalității conducătorului. El putea fi atletic, ca Amenophis al II-lea, un conducător care a suferit din cauză că a urmat la tron după un cuceritor de foarte mare succes care a fost şi tatăl său, sau faraonul nubian Taharqa, care trebuie să fi fost înzestrat ca alergător, de vreme ce era capabil, potrivit unui text, să îşi întreacă regimentul de elită în timpul unor exerciții în deşert. Amasis al Dinastiei a XXVI-a era un băutor cu o capacitate stakhanovită, care a reuşit să fie reprezentat ca unul dintre flăcăi pentru a-şi menține popularitatea, de vreme ce a uzurpat tronul într-o lovitură militară de stat. Pepi al II-lea

al Dinastiei a VI-a e reprezentat în tradițiile ulterioare plimbându-se pe străzile Memfisului noaptea cu generalul său preferat. Asemenea comportament nu era aprobat, dar nu a schimbat deloc faptul că el era faraon. Sursele contemporane nu menționează obiceiurile sexuale ale lui Pepi al II-lea, dar avem una dintre scrisorile lui, o misivă emoțională despre un pitic dansând, pe care a scris-o cam la vârsta de şapte ani unui explorator al Africii care a descoperit această minune. Pepi al II-lea era foarte tânăr atunci, dar se înfiripase deja o iubire pentru teatru în natura sa. Un rege al Dinastiei a V-a a fost fericit să fie portretizat în sculptură ca adolescent cu o primă mustață. Alți faraoni erau plictisitori (vom întâlni unul în acest capitol), deşi, în probleme de acest gen, mesajul poate fi doar implicit, întrucât textele egiptene nu fac judecăți de acest fel; cu toate că unii chiar au fost plictisitori. Este chiar o scurtă perioadă la sfârşitul secolului al IV-lea î.Hr. Când faraonul, în acest caz fiul lui Alexandru cel Mare şi al Roxanei, conducea sub o plăsmuire legală, de vreme ce era mort. Aceasta este o variantă interesantă, dar e puțin probabil ca ea să fi fost şi comună.

Faraonul putea fi tot felul de lucruri, dar oare putea fi femeie? Teoretic, răspunsul la această întrebare e „da”, din moment ce există texte de creație în care zeului-soare i se dau atribute feminine, precum şi masculine, dar ce a fost

posibil într-un sistem abstract de filosofie se poate să nu fi fost la fel de bine venit în politica practică. Potrivit unei scheme aflate în circulație din Dinastia a IX-a, şi care se poate să fi fost aplicată mai devreme, au existat într-adevăr conducătoare feminine în istoria egipteană, dar acestea au domnit în sau foarte aproape de sfârşitul Regatelor Vechi şi Mijlociu. (Regina Regatului Vechi, Nitocris, a atras legende considerabile şi apare frecvent în operele lui Herodot). Deci, conducătoarele femei erau posibile, dar doar cu costul prăbuşirii unei societăți civilizate. Pe această linie de gândire, faraonii-femeie nu erau naturali.

Problema drepturilor femeii în Egiptul antic a fost mult discutată, uneori tendențios. Câțiva autori declară deschis că țara era un matriarhat, cu tronul, în particular, fiind moştenit de-a lungul generațiilor pe linie feminină. Matriarhatele adevărate sunt extrem de rare şi putem fi siguri că Egiptul antic nu a fost unul. Faraonul era faraon pentru că tatăl său a fost; el era Horus față de Osirisul predecesorului său. Akhenaton, ereticul, i-a urmat tatălui său Amenophis al III-lea. Deşi întreaga extindere a neortodoxiei acestui rege nu a fost clară în stadiu timpuriu, se ştia la curte că tendințele sale religioase erau suspecte. Mama sa era o femeie cu convingeri obişnuite, totuşi acest fapt nu e niciodată împotriva lui, pentru că nu avea nicio forță legală. Statutul mamei unui

anumit prinț se poate să-l fi ajutat practic, dar acesta ar fi fost doar un rol secundar al pretențiilor sale. Oricum, în timp ce ideea matriarhatului poate fi nefondată, niciun observator imparțial nu poate parcurge o antologie a literaturii egiptene sau un volum de artă egipteană fără să rămână cu impresia că femeile aveau un statut relativ înalt şi erau tratate cu afecțiune, precum şi respect. Egiptul nu a fost o societate de beduini, unde femeile sunt văzute ca o povară. În schimb, dependența societății egiptene de agricultură însemna că cei care lucrau pe câmp şi țineau casa erau prețioşi. Egiptul a fost, în multe privințe, o societate mediteraneană şi una în care cel mai puternic oficial putea fi redus la zero printr-o remarcă a mamei sale. Am observat această trăsătură chiar la cineva atât de direct ca Heqanakhte, iar titlul de „stăpână a casei", pe care îl primeau femeile măritate care nu aveau altă distincție, e posibil să însemne chiar ceea ce spune: nu este niciun echivalent masculin. Legile de divorț şi moştenire, atât cât le putem reconstitui, le tratau generos pe femei, în comparație cu majoritatea societăților antice şi multe altele moderne. Cum copiii erau neprețuiți, o femeie care se mărita şi avea o odraslă, în special dacă era bărbat, avea un statut considerabil şi se putea simți că nu a făcut o afacere proastă. Suportul în afara structurii familiale era minim, chiar inexistent, dar viața unei femei ai cărei soț şi

fii aveau un statut însemnat era mai bună decât independența nevoiaşă. Egiptul antic nu era un loc ideal pentru o femeie, dar era mai bun decât multe.

Partea timpurie a Dinastiei a XI-a este numită în mod normal perioada tutmesită, după numele conducătorilor săi principali. Tutmes I (cca 1504–1492 î.Hr., deşi altă mențiune ar ridica aceste date cu circa douăzeci şi cinci de ani) a preluat principatele împrăştiate ale Orientului Apropiat şi a reuşit să-şi ducă armatele peste Eufrat, râul pe care egiptenii îl descriau drept cel cu susul în jos, întrucât acesta curgea în direcția opusă lor. El este astfel creditat a fi fondatorul Imperiului Egiptean din Asia, o problemă ce va ocupa o mare parte a politicii străine în următoarele două secole. Oricum, aceasta era în viitor şi contemporanii se poate să fi simțit că o etalare a forței era tot ceea ce era necesar pentru a asigura hegemonia egipteană în regiune.

O sferă mare de influență se poate să fi fost ceea ce încerca să realizeze Tutmes I şi a şi reuşit. El a fost succedat de un fiu, Tutmes al II-lea, ceea ce este tot ce e nevoie să fie spus despre el. Cât priveşte nonentitățile faraonice, Tutmes al II-lea poate fi considerat paradigmă. Ne interesează soția acestui bărbat.

Tutmes al II-lea a fost căsătorit cu sora sa vitregă, Hatşepsut. Acest lucru era acceptat în Egipt, cel puțin în rândul regalității, şi reginele din

familia tutmesită se bucurau de o proeminență considerabilă; şi ele erau descendente ale fondatorului eroic al dinastiei. Acest tip de distincție era cel mai bine ținută în familie. Cu toate acestea, e posibil ca regele să fi fost conştient de ambițiile soției sale. Numele Hatşepsut înseamnă „Cea mai importantă din doamnele nobile" şi fusese dat, sau cel puțin aprobat, de tatăl lor comun, Tutmes I. La moartea prematură a lui Tutmes al II-lea (cca 1479 î.Hr.), cuplul reuşise doar să aibă o fiică, o prințesă numită Nefrure, şi moştenitorul oficial era un fiu al regelui cu una dintre soțiile sale secundare, care urma astfel să vină la tron, un imprevizibil, drept Tutmes al III-lea. Bineînțeles, acest tânăr avea nevoie de un mentor şi un regent. Mătuşa sa, anulând toate vorbele despre predecesorii nevrednici din ultimii o sută de ani a simțit că nu era nimeni mai potrivit pentru post decât ea însăşi şi, mai important, a fost capabilă să-i convingă şi pe alții de aceasta. Ea şi Tutmes al III-lea au fost declarați coregenți. Au mai fost coregenți înainte, în Regatul Mijlociu, şi aceasta a dus oarecum la accentuarea faptului mai puțin determinant că unul dintre parteneri, în acest caz seniorul în termeni de experiență de viață, era o femeie. În primii ani ai domniei comune, Hatşepsut este reprezentată urmându-l îndatoritor pe partenerul ei când săvârşeşte ritualuri religioase, dar ritualul, în sensul unei proceduri la care vorbele sunt

plătite, e poate cuvântul potrivit pentru acest tip de tablou. Este ca şi cum ea ar testa apa politică înainte de a efectua plonjonul decisiv. În realitate, ea era regina Egiptului din momentul încoronării şi a luat numele de tron Ma'atkare, care înseamnă „Armonia adevărată (un concept feminin care era, de asemenea, divin) e geniul zeului-soare". Domnia lui Hatşepsut ca faraon începuse şi avea să dureze douăzeci şi doi de ani.

Poate fi făcută o pledoarie din a spune că toată activitatea istorică depinde de sensurile cuvintelor; cel puțin, orice încercare de a schimba istoria poate implica o întoarcere împotriva limbajului în care acea istorie este exprimată. Hatşepsut avea să nu fie o excepție, dar epitetele pe care le foloseşte pentru a se referi la ea însăşi în acest fel sunt puse la genul feminin. Ea se autointitulează „Horus-ul feminin al aurului frumos", aurul frumos (sau electrumul) fiind un aliaj de aur cu argint, care era mai valoros decât aurul în această perioadă.

Regina Hatşepsut într-un relief de pe pereții templului ei de la Deir el-Bahri. Aici, reprezentarea are o calitate feminină, deşi conducătoarea este încă reprezentată cu barba ceremonială a unui bărbat faraon.

Am putea traduce acest titlu drept „zeița de platină”, deşi aceasta ar însemna să-i dăm o tentă de Hollywood. Oricum, Hatşepsut nu ar avea nicio obiecție să fie un idol al ecranului şi poate că

metafora e bună până la urmă. Într-un fel similar, epitetul standard „Majestatea sa/lui” (literar, chiar dacă lipsit de eleganță, „întruparea sa/lui”) este păstrat de Hatşepsut, dar pronumele sunt transformate în echivalentele feminine, ca şi când ar fi fost „întruparea ei”. Cu alte ocazii, ea poate fi descrisă, paradoxal, dar mai convențional, drept „regele însuşi”.

Există aici o asemănare cu situația în care s-a aflat regina Elisabeta I a Angliei în ascensiunea ei, când a adaptat doctrina preexistentă a dualității corpului suveranului pentru o stare de fapt în care unul dintre corpuri se întâmpla să fie feminin. În discursurile sale, Elisabeta I făcea referire la masculinitatea care era oarecum inerentă în ea şi acesta nu este singurul termen de comparație pe care-l împărtăşesc aceste conducătoare. Rescrierea limbajului în lumina genului nu este un fenomen postmodern. Nu ştim dacă aceasta a fost făcută de Nitocris sau de omoloaga sa din Regatul Mijlociu; acum, prima revizuire feministă de limbaj e lucrarea lui Hatşepsut, sau a sfetnicilor ei. Regina trebuie să fi aprobat aceste schimbări, oricum, şi putem fi siguri că-i reflectă gândirea. În scenele de templu, care sunt prin natură conservatoare, Hatşepsut apare ca o figură pur masculină, chiar până la barba ceremonială care-l distingea pe faraon. În sculptura tridimensională, pe de altă parte, ea e liberă să apară ca femeie, oarecum conştientă de

demnitatea ei, e adevărat, dar cu o versiune feminină inconfundabilă a profilului tutmesit. Portretele lui Hatşepsut, ca şi multe alte lucruri despre ea, sunt ale ei, proprii.

Alături de hotărârea reginei de a altera limbajul religios, apare şi un acut sens istoric. Nevoia de a rescrie istoria pentru a găzdui această femeie excepțională e văzută în bilanțul oficial al ascensiunii lui Hatşepsut la tron. Aici, ea ne spune că alegerea ei ca domnitoare a fost făcută nu prin moştenire sau aclamare publică, ci printr-un oracol al zeului Amon însuşi. Pe la mijlocul Dinastiei a XVIII-a, originile umile ale lui Amon fuseseră uitate şi era capul nedisputat al panteonului egiptean, cel puțin în Teba, capitala. Este posibil ca un oracol de acest fel să se fi pronunțat într-adevăr, deşi nu neapărat în momentul în care ni se spune că a făcut-o. Aceasta ar fi fost uşor de aranjat de către susținătorii lui Hatşepsut după ce ea se bucura de putere, într-un proces de transformare divină. Ce este mai important este că regina elimină orice formă de intermediar uman şi merge direct la ratificarea din partea zeului suprem. Ca faraon, ar fi avut această ratificare de fapt, şi nu era nicio nevoie de a lucra la acest aspect al lucrurilor. Dar Hatşepsut are nevoie să extragă orice poate din teologia ce susține conducerea faraonică. Zeița de platină are ceva în comun cu Gloriana, transformarea mistică a Elisabetei I, deşi, în cazul lui Hatşepsut,

transformarea pare să fi început devreme în domnia ei.

Hotărârea de a pune istoria în context este, de asemenea, evidentă în unul dintre cele mai neobişnuite monumente ale lui Hatşepsut. Într-o vale îndepărtată din Egiptul Mijlociu, cam la 175 de mile (aproximativ 282 kilometri) sud de Cairo-ul de azi, se află un templu tăiat în piatră cunoscut, din momentul în care a devenit cunoscut, sub numele clasic de Speos Artemidos, sau „Grota Artemisei". Artemis, în caz particular, era cunoscută egiptenilor drept Pakhet („Cea care zgârie") şi lua forma unei leoaice. Hatşepsut se poate să fi simțit o legătură cu ea. Pe fațada acestui templu, care este o operă foarte neobişnuită de arhitectură, există o inscripție lungă, făcută pentru a glorifica zeița şi pentru a „înregistra analele supremației sale (a lui Hatşepsut) pentru totdeauna". În această inscripție, Hatşepsut anunță una dintre preocupările domniei ei, care nu e decât o remodelare a întregului Egipt. Există metafore solare brodate în întregul text. Acest fapt nu e neobişnuit în Egipt, dar începe o temă care se va repeta în alte compoziții ale acestei conducătoare. Ea se autodescrie drept predestinată din momentul creației să redea puritatea templelor şi să se întoarcă la perfecțiunea lumii de la origini. Într-un context modern, acesta ar fi numit fundamentalism şi acesta nu e un mod nepotrivit

de a-l privi aici. Hatşepsut nu a fost o conducătoare ortodoxă şi avea nevoie să apeleze la instincte profund conservatoare, dacă voia să înflorească. Apoi, ea adaugă:

Am ridicat ceea ce era dezmembrat chiar din vremea când asiaticii erau în mijlocul Deltei, distrugând ceea ce fusese creat. Ei au condus în ignoranța lui Ra zeul-soare şi nu s-au comportat în conformitate cu comanda divină, până la domnia persoanei mele auguste.

Referința la dezmembrare aminteşte aici de moartea lui Osiris şi, implicit, de reînsufleţirea miraculoasă, care a fost reversul acesteia. Asiaticii acestui text sunt hicsoşii urâți, care au condus Egiptul Inferior din capitala Avaris în timpul celei de-a Doua Perioade Intermediare şi au fost expulzați de prințesa tebană la începutul Dinastiei a XVIII-a. Până acum e clar, dar există câteva neclarități în a doua jumătate a citatului. Conducerea hicsoşilor a fost ruşinoasă, dar nu a fost o barbaritate fără Dumnezeu şi asiaticii nu au continuat să fie la putere până la sosirea lui Hatşepsut. Ceea ce face ea aici este să se pună în fruntea unui asalt asupra haosului şi ireligiozității, echivalent cu o nouă organizare a procesului originar de creație. O minte modernă ar vedea aceasta drept o atitudine clinică, dar se poate să fi corespuns gândirii lui Hatşepsut.

Impulsul de a recrea poate fi unul dintre lucrurile care au condus-o.

O altă latură pe care regina egipteană o are în comun cu omoloaga sa englezoaică din secolul al XVI-lea este o lipsă de activitate militară. Faraonii egipteni erau capul armatei şi „lărgirea granițelor Egiptului" devenea rapid o cerință a conducătorilor Regatului Nou. Există dovezi ale ostilităților minore în Nubia, deci nu se poate să fi fost interzisă activitatea militară, dar nu este dubiu privind contrastul dintre domnia lui Hatşepsut şi campania nebunească a lui Tutmes I şi a adultului Tutmes al III-lea. Este uşor de văzut aceasta ca o politică deliberată, o încercare de a introduce o notă feminină şi pacifistă în politica Imperiului Egiptean. Oricum, aceasta este totalmente o variațiune a tot ceea ce putem deduce despre caracterul lui Hatşepsut şi au fost multe exemple de conducătoare care sunt mai agresive decât bărbații, în special când simt că au ceva de dovedit. O explicație mai plauzibilă este că Hatşepsut nu putea avea încredere în armată. Aristocrația militară îşi amintea de succesul domniei tatălui ei şi aceasta era o moştenire grea. Dacă Hatşepsut voia să conducă armata în bătălie în Asia, ce se întâmpla dacă pierdea, chiar dacă armata era gata s-o urmeze? Un comandant feminin în frunte ar fi țapul ispăşitor evident pentru o înfrângere militară. Pe de altă parte, dacă armata câştiga fără ea, putea începe să se agite

pentru mai multe campanii şi o dată cu ele pentru un rol de comandă pentru nepotul ei, care va stabili o bază de putere crescândă pe măsură ce înainta în vârstă. Activitatea militară era cel mai bine să fie evitată de Hatşepsut, precum şi de Gloriana.

O armată neangajată e un pericol, şi unul scump, şi trebuia găsită o scăpare pentru energiile ei. Acesta trebuie să fi fost unul dintre motivele celebrei expediții în Punt, care este probabil cel mai cunoscut eveniment din domnia lui Hatşepsut, deşi e unul ce tinde să fie tratat în mod izolat. Această călătorie de explorare a ocupat majoritatea duratei anilor al optulea şi al nouălea ai domniei ei (cca 1473/1472 î.Hr.). Punt era casa slăbită a tămâiei şi aici se putea ajunge doar prin călătorii lungi pe coasta Mării Roşii. Localizarea sa exactă e necunoscută, majoritatea comentatorilor preferă Eritrea sau o parte din Somalia, dar există şi posibilitatea ca acesta să fi fost mai departe în sud, chiar până în Zanzibar. Această expediție a atins clar o coardă sensibilă a lui Hatşepsut şi este înregistrată cu detalii meticuloase pe pereții templului ei funerar de la Deir el-Bahri, pe care l-a construit la nord de locul de veci al prințului Mentuhotep. Arta perioadei tutmesite indică o preferință pentru liniile clare şi cromatica sensibilă şi reliefurile Punt-ului sunt o capodoperă a genului. Ele înfățişează plecarea marii flote, sosirea la pământul zeului (locul exotic de la

capătul pământului) şi îmbarcarea produselor din Punt: maimuțe, pietre prețioase, piei de animale, plante tropicale şi arbori de tămâie în număr mare. Expediția a fost însoțită de artişti şi învățăcei, care au înregistrat fauna şi flora Mării Roşii şi a coastei Africane. Aceasta este o prefigurare interesantă a *savanților* lui Napoleon, care au pornit să descopere Egiptul antic şi nu este o exagerare să vedem expediția lui Hatşepsut în Punt ca începutul unei antropologii comparative. Unul dintre lucrurile care au trezit curiozitatea marinarilor şi artiştilor lui Hatşepsut a fost regina Punt-ului însăşi, care apare în reliefurile din Deir el-Bahri drept o figură grotescă obeză, însoțită de un măgar. Izul de batjocură e intenționat, la fel ca şi contrastul cu silueta reginei Egiptului.

Cinci corăbii încărcate cu produse s-au întors pe mare, dar cealaltă parte a expediției s-a desfăşurat pe uscat spre Nilul Superior, o trăsătură de bază a expediției. Comandantul expediției a fost cancelarul Neshi, şi acest Walter Raleigh al lumii antice merită mai multă atenție decât îi oferă inscripțiile de la Deir el-Bahri. Hatşepsut intenționa fără îndoială să revendice realizări şi se suspectează că s-a lăudat cu acestea la banchetele statale, mulți ani după aceea. Motivul călătoriei a fost complex. În afară de satisfacerea vanității reginei, în acest fel ea era

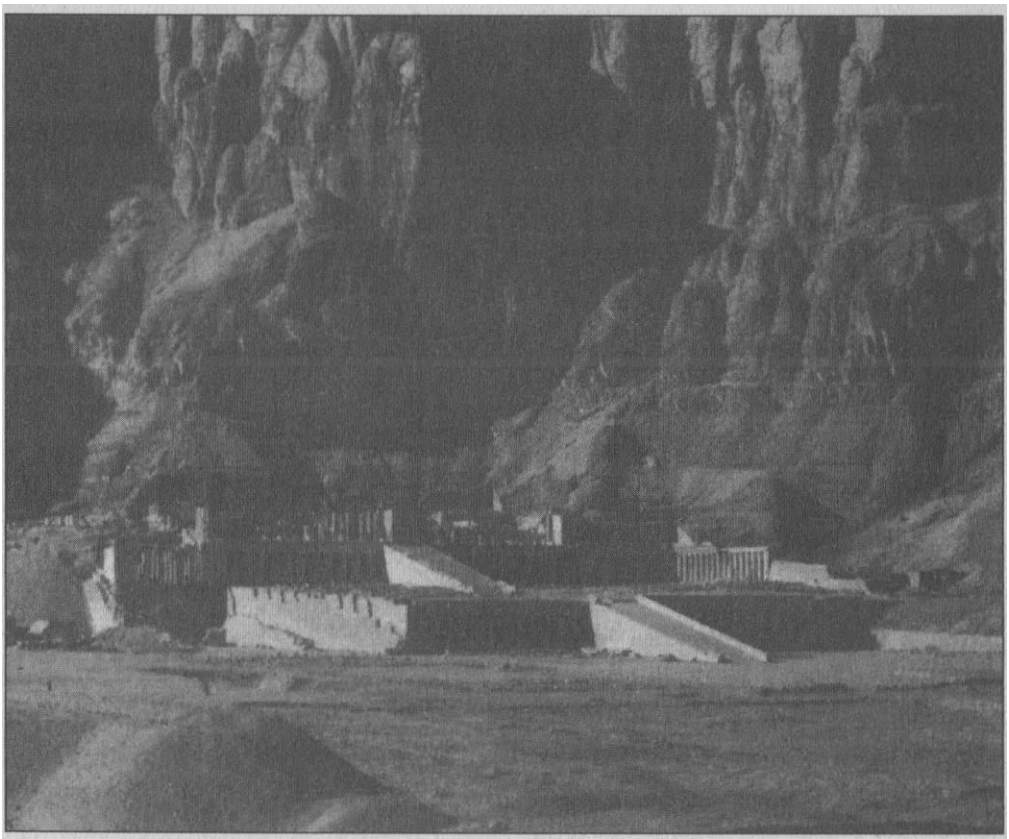

Terasele grațioase ale capodoperei lui Hatşepsut, templul de la Deir el-Bahri din Teba vestică, cu Dealurile Tebane în fundal.

considerată drept cea care asigura exoticul, un rol ce era aşteptat din partea conducătorilor egipteni. Era un aspect economic al afacerii, de vreme ce a avut efectul de a genera un produs extrem de valoros – tămâia – şi dezvăluirea posibilității de a putea fi cultivată şi în Egipt, şi astfel desființând negustorii străini. A fost desigur o distragere pentru o armată în rest inutilă şi se poate să-i fi fost profund recunoscătoare. Nu este niciun motiv

să o învinovățim pe aceasta din urmă de evenimentele istorice.

Scenele expediției sunt însoțite de un text, care adaugă, printre altele, că o statuie a reginei, îmbarcată din Egipt în acest scop, a fost ridicată în acest pământ îndepărtat. Bucuria cauzată de întreaga călătorie este arătată de ceva care nu a fost notat de comentatori. Spre sfârşitul textului, este redată o listă a produselor din Punt: smirnă şi răşină, terebentină şi balsam, cozi de girafa, tămâie, câini de vânătoare, maimuțe. Această listă este aproape exact aceeaşi care apare într-un roman de dragoste cunoscut drept *Tale of the Shipwrecked Sailor* (Povestea marinarului naufragiat). Marinarul naufragiat ne e cunoscut doar dintr-un papirus, acum în St Petersburg, dar pare să dateze din Dinastia a XII-a, cu patru sau cinci sute de ani înainte de Hatşepsut. Este o poveste despre un naufragiat care se pomeneşte pe o insulă, împreună cu un şarpe înspăimântător dar benign, care se dovedeşte a fi un magician, şi o figură asemănătoare lui Prospero. Povestea are un element distinct miraculos şi naufragiatul se întoarce până la urmă acasă, împreună cu prietenii pe care i-a văzut înecându-se şi cu lista de obiecte prețioase. Includerea ei în textul reliefurilor Punt-ului a fost menită să-i amintească publicului că aici a fost un miracol modern. Sub Hatşepsut, ficțiunea era reală.

Mulți dintre copacii de tămâie au fost plantați în

fața templului reginei de la Deir el-Bahri, şi rădăcinile câtorva dintre aceştia pot încă fi văzute. Acolo, ei parfumau aerul nopții, dar acesta probabil că e tot ce au făcut, şi nu este vreo dovadă că tămâia a putut fi obținută în Teba. Templul Deir el-Bahri a fost dezgropat şi uşor reconstituit în secolul trecut şi artistul care a copiat prima dată multe din scenele sale era un tânăr pe nume Howard Carter. El a fost proiectat cu cele trei terase ale sale aşezate într-un golf în stâncile vestice, şi este una dintre cele mai dramatice, şi, totodată, mai satisfăcătoare privelişti din punct de vedere estetic, din Egipt. Să mergi de la Valea Regilor pe poteca veche care se unduieşte pe vârful dealurilor şi să priveşti în jos la terase e ceva ce nu se şterge din memorie. Eleganța austeră a scenelor sculptate pe pereți, echilibrul dintre lumină şi umbră (valea este acum foarte expusă la lumină directă), şi originalitatea designului său face ca templul lui Hatşepsut să fie unic. Ideea teraselor a fost preluată de la monumentul prințului Mentuhotep, dar arhitecții lui Hatşepsut au depăşit această lucrare mai timpurie. Contemporanii se poate să fi găsit templul prea unic pentru confort; cu siguranță, nu a fost nicio încercare de a-l copia. Există câteva elemente care ne pot părea chiar şi nouă anacronice. Potrivit manualelor, coloana dorică a fost elaborată în Grecia, în jurul secolului al VII-lea î.Hr. Colonada nordică a templului Deir el-Bahri e compusă din

coloane dorice, cu opt secole înainte de aceasta, şi acesta nu este cel mai timpuriu exemplu al acestui stil în Egipt, deşi folosirea sa în colonade ar putea fi nouă. O secțiune a templului a fost dedicată mitului naşterii divine a lui Hatşepsut, un alt element teologic pe care conducătorii obişnuiți nu aveau nevoie s-o sublinieze. Zeul Amon a conceput dorința de a-şi crea imaginea divină pe pământ, pentru a-şi dezvălui măreția şi a-şi face voia. El s-a deghizat în Tutmes I, a vizitat-o pe soția acestui rege şi rezultatul conversației lor discrete a fost Hatşepsut. Amon dăduse Egiptului imaginea sa şi ea era feminină. Cine era bărbat să pună de-o parte ceea ce dorise Amon?

O aversiune similară față de micşorare se găseşte într-un context neobişnuit, dar unul tipic pentru această conducătoare. În anul al 16-lea al domniei sale, Hatşepsut a făcut şi a înscris o pereche de obeliscuri din granit în fața marelui templu al lui Amon din Karnak, pe malul estic,

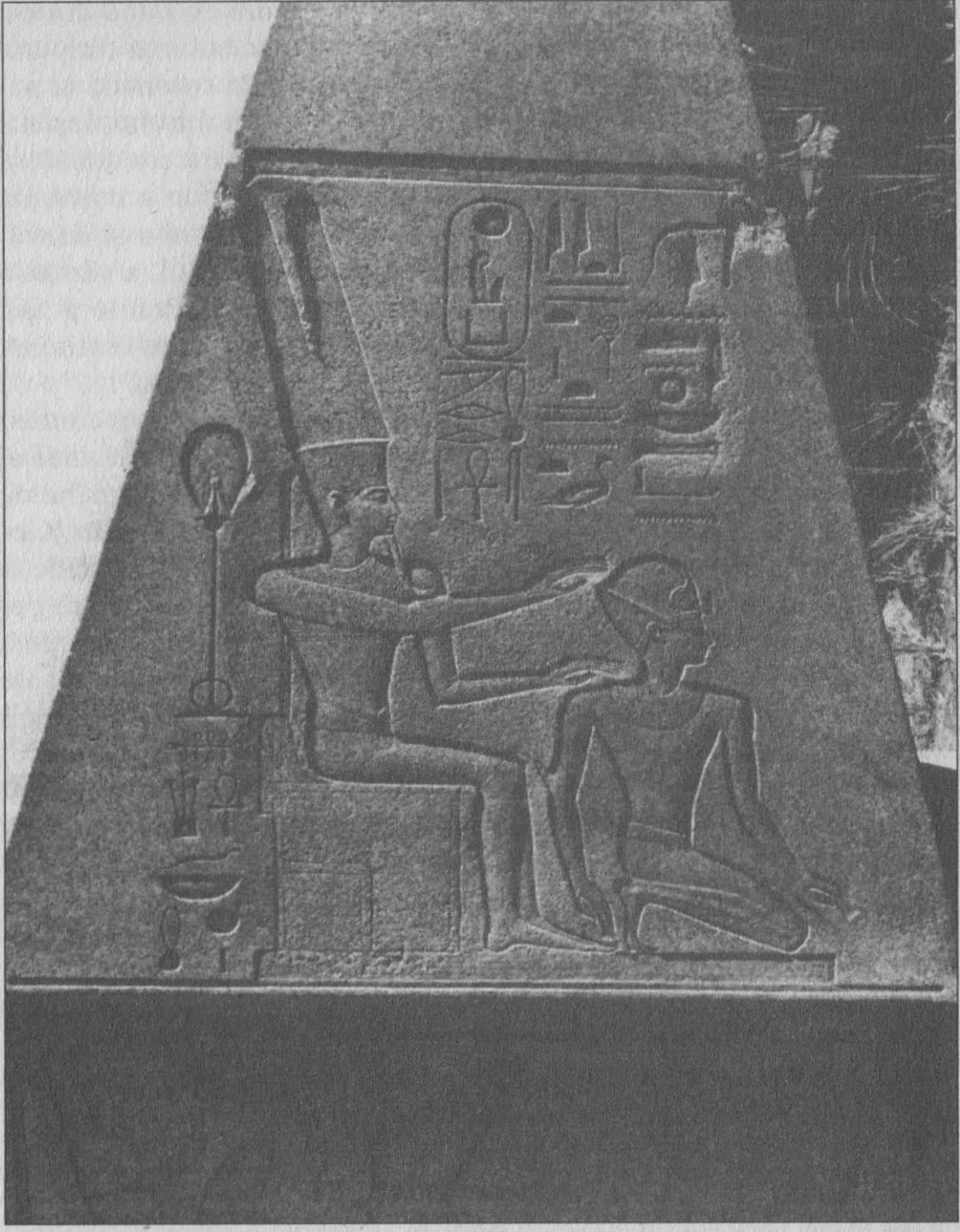

Regina Hatşepsut ca faraon îngenuncheat, binecuvântată de zeul Amon. Scenă sculptată pe pyramidion, sau piatră din vârf, a unuia dintre obeliscurile reginei din Karnak.

vizavi de Deir el-Bahri. Întreaga lucrare, de la săpat la ridicare, a durat şapte luni şi aceasta nu a fost singura pereche de obeliscuri dedicate de Hatşepsut. În teologia egipteană, obeliscurile erau întruparea în piatră a primei raze de lumină care a creat universul, cu alte cuvinte, ceea ce descriu azi cosmologii drept Big Bang. În inscripțiile obeliscurilor sale, Hatşepsut cunoaşte mintea zeului. Ea este prezentă alături de creator la început şi împărtăşeşte cele mai secrete gânduri ale acestuia; ea este „sămânța luminoasă a celui atotputernic" şi este, de asemenea, „aurul frumos al regilor", altă referință la electrum, şi o anticipare interesantă a Cleopatrei, care avea să-şi dea titlul de „regină a regilor". Aceasta nu este nicio metaforă poetică: electrumul era folosit pentru a îmbrăca părțile superioare ale obeliscurilor, pentru a ilustra maiestuozitatea zeului şi, o dată cu ea, a reprezentantului său. Conştiința reginei privind locul ei în istorie şi forța personalității ei sunt clarificate din pasaje ca acesta:

Cei care-mi vor vedea monumentul în anii viitori şi vor vorbi despre ce am făcut, aveți grijă să spuneți: „Nu ştiu, nu ştiu cum a fost făcut acesta, fasonând un munte de aur ca pe ceva autocreat…" Nici cel care va auzi aceasta nu va spune că a fost o laudă, ci mai degrabă: „Cât de bine o reprezintă, cât de demnă este de tatăl ei."

Obeliscurile au fost situate în fața unei săli cu coloane a lui Tutmes I şi din text reiese că el a

început ridicarea obeliscurilor. Acest lucru e adevărat pentru Karnak, deşi nu este valabil pentru restul Egiptului. Nu este nicio îndoială că Hatşepsut este preocupată de tatăl ei. El a fost faraon şi acest fapt nu e lipsit de importanță, dar nu explică frecvența cu care este menționat în inscripțiile sale. Sarcofagul lui Tutmes I a fost descoperit nu în propriul său mormânt, ci în al fiicei sale, unde fusese transferat, probabil, la ordinele ei. Ea intenționa să petreacă eternitatea cu el. Nici acest fapt nu are precedent. Ea l-a lăsat pe soțul ei, Tutmes al II-lea, unde fusese îngropat şi inscripțiile ei se referă rar la el, deşi şi el fusese faraon şi era tatăl copilei ei, Nefrure. Mama lui Hatşepsut e menționată rar, cu excepția narațiunilor naşterii divine, unde ar fi fost greu de evitat. Preocuparea față de Tutmes I se poate să fi fost mitologică şi era cu siguranță politică; pentru Hatşepsut, mitologia şi politica erau întrepătrunse. Dar trăsătura poate fi personală, cum se găseşte şi la alte femei puternice, deşi nu la toate. Elisabeta I stătea de vorbă cu ambasadorii sub un portret al tatălui ei, Henric al VIII-lea. Benazir Bhutto a făcut o platformă politică din amintirea tatălui ei şi Anna Freud a făcut una intelectuală din imaginea tatălui ei. Niciuna dintre acestea nu este anormală. S-a referit vreodată Tutmes I la fiica sa ca la cel mai bun om din dinastie? Aceasta nu este în totalitate fantezistă: printre inscripțiile reginei există o

reformulare, din păcat foarte fragmentară, a unui episod din copilăria ei, când tatăl o proclamă moştenitor al său în fața curții. Aceasta se poate să se fi întâmplat, deşi există şanse ca lui Tutmes al III-lea să i se fi dat acest rol. Poate că Hatşepsut a păstrat titlul în absența unui pretendent masculin. Sau se poate ca această scenă să fie bazată pe o remarcă la întâmplare făcută față de o fată impresionabilă pe care nu a mai uitat-o niciodată?

Hatşepsut a folosit numele tatălui ei ilustru în scopuri politice (ceva ce se poate ca ea să nu fi distins de sentimentele ei personale), dar practic, ea avea nevoie de mai mult. Din fericire, cunoaştem felul în care a menținut puterea. La începutul domniei ei, ea ar fi putut să se bizuiască pe sfetnicii care-l serviseră pe tatăl sau pe soțul ei, dar după acest stadiu, aproape toți susținătorii ei s-au dovedit a fi noi oameni, care datorau puțin sau nimic ierarhiei sau aristocrației tradiționale. Aceştia erau selectați de ea, şi-şi dedicau loialitatea doar stăpânei lor regale. Avantajele lui Hatşepsut au fost dublate: ca putea alege oamenii în funcție de ceea ce percepea ea ca merit, mai degrabă decât cu un simț al obligației pentru favorurile primite, şi putea fi încrezătoare că, dacă ea cădea de la putere, la fel se va întâmpla şi cu ei. Era în interesul lor s-o țină pe tron. Akhenaton, urmaş în dinastie, s-a confruntat cu aceeaşi problemă, cu aceeaşi tactică, întrucât şi el era

vulnerabil din punct de vedere politic. Angajați precum purtătorul de sigiliu, Nehasi, şi Hapusonbe, Înaltul Preot al lui Amon, erau oamenii lui Hatşepsut tot timpul şi acest fapt e vizibil chiar în arhitectura mormintelor lor, care erau situate la o distanță vizibilă de templul reginei şi ale căror fațade copiau terasele designului său distinctiv. Chiar şi în moarte, ei vor fi oamenii ei. Hatşepsut nu era o regină virgină, ci era o văduvă şi nu este dificil de imaginat o curte unde pretendenții se înghesuiau să între în grațiile ei.

Nu există niciun dubiu că favoritul era sfetnicul ei, Senenmut. Principalul câmp de acțiune al lui Senenmut este templul de la Deir el-Bahri, unde apare aproape ca un maestru de ceremonii. În unele capele ale acestei construcții remarcabile există nişte nişe mici, unde este prezentată figura proiectantului său, venerându-i pe zeul Amon alături de stăpâna sa regală. Aceste nişe ar fi fost ascunse în spatele uşilor când erau deschise, dar zeii ar fi ştiut că erau acolo şi este foarte probabil ca acest lucru să fi fost făcut cu aprobarea lui Hatşepsut. Un alt semn al statutului exaltat al lui Senenmut este numirea sa ca tutore al fiicei reginei, şi au supraviețuit statui care îl înfățişează ghemuit, cu capul prințesei ivindu-se de pe genunchi. O onoare chiar mai mare a fost faptul că i s-a dat permisiunea să fie îngropat în incinta templului însuşi. La un moment dat, în jurul celui

de-al 7-lea an al domniei reginei, mama lui Senenmut a murit şi ea a fost, de asemenea, îngropată în mormântul său din templu. Senenmut a profitat de ocazie pentru a exhuma trupul tatălui său şi a-l reîngropa în ceea ce a devenit cripta familiei. Niciunul dintre părinți nu are un titlu care să merite o atenție deosebită, deşi egiptenii, după cum au văzut, erau obsedați de titluri. Tatăl lui Senenmut a fost îngropat în sărăcie şi este foarte probabil ca mâna dreaptă a reginei să fi fost născut într-un oraş obscur, poate într-un sat, undeva pe Nil. El îşi datora în întregime cariera lui Hatşepsut. Interesant este că nu se consemnează nicăieri că s-ar fi căsătorit, ceea ce este neobişnuit în Egipt. Cariera lui Walter Raleigh a întâlnit un obstacol considerabil când a îndrăznit să se însoare cu una dintre servitoarele Glorianei. Să se fi întâmplat oare ceva similar şi la curtea lui Hatşepsut?

Cu câțiva ani în urmă, într-un mormânt neterminat din stâncile de deasupra templului lui Hatşepsut, au ieşit la lumină o serie de grafitti-uri. Unul dintre acestea este un desen de amator al lui Senenmut, dar pe alt perete este o schiță înfățişând o femeie-faraon Supunându-se pasiv atențiilor amoroase ale unei figuri masculine. Aceasta poate fi contemporană cu domnia reginei şi ar putea să însemne că relația dintre Hatşepsut şi sfetnicul ei cel mai apropiat se zvonea că este mai mult decât arhitecturală.

Dar e dificil să stabileşti ce să înțelegem dintr-o asemenea scenă. Conducătoarele puternice tind să atragă speculații de acest fel şi este un fapt dovedit de cazul Cleopatrei şi, cu mai mult fum decât foc, de Ecaterina cea Mare. Alternativ, scena ar putea corespunde unei fantezii a cuiva care a avut timp şi este posibil şi ca ea să fi fost realizată după moartea lui Hatşepsut, când reacțiile ostile la adresa ei puteau să se exprime liber.

Hatşepsut a murit în a zecea zi a celei de-a şasea luni al celui de-al douăzeci şi unulea an al său ca faraon al Egiptului (potrivit sistemului de datare adoptat aici, aceasta ar fi începutul lui februarie, 1458 î.Hr.). Presupunând că era adolescentă când s-a măritat cu Tutmes al II-lea, ea ar fi avut în jur de cincizeci şi cinci de ani. Nepotul ei, Tutmes al III-lea, care fusese ținut în obscuritate în timpul cât ar fi trebuit să fie o domnie aliată, nu a întârziat să plece în Siria, unde, într-o serie de şaptesprezece campanii strălucite, a reuşit să instaureze o nouă dominație egipteană în Orientul Apropiat. Frustrarea sa este uşor de înțeles şi nu ne surprinde când începe să proscrie memoria mătuşii sale. Interesant este că el a aşteptat câțiva ani înainte să încerce aceasta, poate pentru că a fost nevoit să aştepte ca susținătorii ei puternici să i se alăture acesteia. Se poate ca el să fi rămas înspăimântat de ea şi se poate chiar s-o fi îndrăgit, fiind forțat să acționeze împotriva amintirii ei din motive de stat. Oricare ar fi motivul, numele ei a

început să fie şters de pe monumente, iar obeliscurile ei de la Karnak au fost zidite în aşa fel încât hieroglifele lor să nu mai poată vorbi. Ea dispare din istorie, motiv pentru care nu avem o versiune grecească a numelui ei, spre deosebire de Tutmesiții şi Ramsesizii care au supraviețuit pentru a fi înregistrați de Manetho. Trupurile multor faraoni din Regatul Nou au fost descoperite în Valea Regilor, şi se află acum în Muzeul din Cairo. În ceea ce o priveşte pe Hatşepsut, aceasta fie nu se numără printre ei, fie este una dintre anonimi. Ea este recrearea egiptologiei moderne, care este aşa cum ar trebui să fie. Va deveni ea o icoană feminină, un rol pe care l-ar fi înțeles şi savurat, sau va continua ea să-i tulbure pe istorici cum i-a tulburat şi pe câțiva contemporani ai săi?

Capitolul patru
Dreptatea şi Regele Lunii

Horemheb a domnit între cca 1323–1295 î.Hr.

Când Maiestatea sa a venit la tron, templele şi oraşele zeilor şi zeițelor din Elefantina Aswan, la Prima Cataractă din mlaştinile coastei Deltei erau lăsate în paragină, altarele lor erau ruinate, reduse la movile de buruieni cu spini. Sanctuarele lor erau ceva ce nu mai existase niciodată şi zonele lor

înconjurătoare erau o potecă pentru că pământul era răvăşit. Zeii întorseseră spatele acestui pământ. Dacă o armată a fost trimisă în Siria pentru a lărgi graniţele Egiptului, nu s-a înregistrat nicio victorie. Dacă cineva se ruga unui zeu să-l ajute cu ceva, acesta nu i se arăta şi dacă cineva se adresa din acelaşi motiv unei zeiţe, acesta nu i se arăta. Inimile lor erau obosite şi ei distruseseră ce fusese făcut.

Aceste rânduri provin dintr-un Decret de Restaurare al lui Tutankhamon şi descriu consecinţele ereziei. Timp de şapte ani, tronul Egiptului fusese ocupat de Akhenaton[1], care a venit la tron ca Amenophis al IV-lea, dar şi-a schimbat numele împreună cu convingerile sale religioase, a fost un geniu, dar combinaţia de entuziasm religios şi putere aproape absolută e ceva ce poate dezaxa orice personalitate. Statuile sale portretistice sunt inconfundabile, înfăţişează chipul unui vizionar şi al unui artist de mare imaginaţie, dar este un chip pe care cineva nu s-ar grăbi să-l contrazică. Cum se obişnuieşte în asemenea circumstanţe, oamenii nu-l contraziceau, dar resentimentul şi opoziţia pe care le-a provocat izbucnesc deschis în anii de după moartea sa. Religia lui Akhenaton a fost o formă

---

[1] Deşi autorul lucrării de faţă este ferm convins de monoteismul lui Akhenaton, cele mai recente studii de specialitate arată că nu poate fi vorba despre aşa ceva, ci mai degrabă de henoteism, care presupune exaltarea mult sporită a unui zeu faţă de ceilalţi.

austeră de monoteism, centrată pe o zeitate pe care a numit-o Aton, discul sau globul soarelui, care conducea fără niciun rival şi fără vreun templu tradițional propriu. Akhenaton şi-a mutat curtea într-un golf părăsit dintre stâncile estice, cam la 200 de mile (aproximativ 320 km) sud de Cairo-ul modern, un loc pe care l-a ales exact pentru că niciun alt zeu nu fusese venerat aici. Această capitală, căreia reformatorul i-a atribuit epitetul de „Orizontul lui Aton", este cunoscută egiptologilor printr-un nume inventat arab, Tell el-Amarna, şi la perioada lui Akhenaton şi a succesorilor săi care au trăit puțin, se face de obicei referire prin perioada Amarna. Cu puțin mai mult de 100 de ani în urmă, nu se ştia nimic de Akhenaton şi de religia sa şi este mai mult ca sigur că Cleopatra nu auzise niciodată de el, întrucât el a dispărut din înregistrările istorice chiar mai mult decât Hatşepsut. Oricum, ca o compensație, Akhenaton a devenit revoluționarul freudian postmodernist şi figura chinuită pe care secolul al XX-lea aştepta să o creeze, iar despre el şi despre Nefertiti s-au scris cărți, s-au făcut filme şi există chiar o operă dedicată lor.

Ce a cauzat reacția contemporană împotriva acestui ins excepțional? Un admirator ar spune că ideile religioase pe care el a încercat să le implanteze au fost prea înalte pentru ca anticii să le contempleze şi egiptenii nu erau pregătiți pentru un asemenea om. Un sceptic ar putea răspunde

spunând că toți fanaticii religioşi sunt insuportabili şi egiptenii au arătat o dezaprobare sănătoasă față de Aton şi de intermediarul său autoproclamat; de fapt, artiştii lui Akhenaton l-au descris ca având un trup distorsionat şi nu ar fi greu de crezut că el avea şi o minte distorsionată. În plus, Nefertiti, consoarta sa, poate fi văzută ca una dintre cele mai manipulante Prime Doamne din istoria egipteană, din moment ce a fost aproape de a fi o conducătoare asociată cu soțul ei şi se poate să fi devenit astfel atât în doctrină, cât şi în practică. A doua dintre aceste interpretări poate fi apropiată de ceea ce credeau dușmanii lui Akhenaton, dar prima este mult mai dificil de susținut. Religia lui Akhenaton a fost monoteistă, dar o asemenea idee nu era neobişnuită în Egiptul antic şi am întâlnit un exemplu bun în textul atribuit zeului creator citat la pagina 25. Expresii ca „zeu" sau „zeul" (odată, în limba egipteană exista articol hotărât) nu erau neobişnuite. Cum se obişnuieşte în expresiile religioase, pot fi folosite la câteva niveluri deodată, pentru a se referi fie la zeul particular al unei situații sau localități, fie pentru a distinge lumea divinului opusă lumii bărbaților şi femeilor sau ca echivalent al termenilor universali ca Stăpânul Universului. O tendință monoteistă a fost prezentă în religia egipteană şi unii egipteni se poate să fi răspuns afirmativ la întrebarea: „Crezi că există un principiu în spatele multitudinii de zei pe care-i

venerezi?”. În Sais, în Deltă, de exemplu, era o zeiță virgină care a născut soarele la începutul timpului printr-o formă de partenogeneză. La Esna, în Egiptul Superior, aceeaşi zeiță locuieşte în templu cu zeul Chnum şi cei doi procreează un copil al lor foarte diferit. La Aswan, acelaşi zeu are o soție care era inițial nubiană şi au împreună o fiică, o zeiță mai degrabă împrumutată numită Anoukis, cu o rochie cu glugă din pene şi o gazelă ca animal de companie.

Un mod de a ieşi din această promiscuitate ar fi să spunem că acestea sunt tradiții locale vechi de când lumea, pe care nu ar fi practic să le modificăm, dar aceasta nu se poate să fi satisfăcut pe cineva care se gândea mult şi bine la problemă. Monoteismul de un fel nenumit ar fi fost un răspuns mai complex. Comemoratori clasici de mai târziu ca Iamblichus afirmă direct că acea religie egipteană venera un zeu suprem, dar aceştia sunt scriitori neoplatonici, şi neoplatonicii erau înclinați spre argumente de

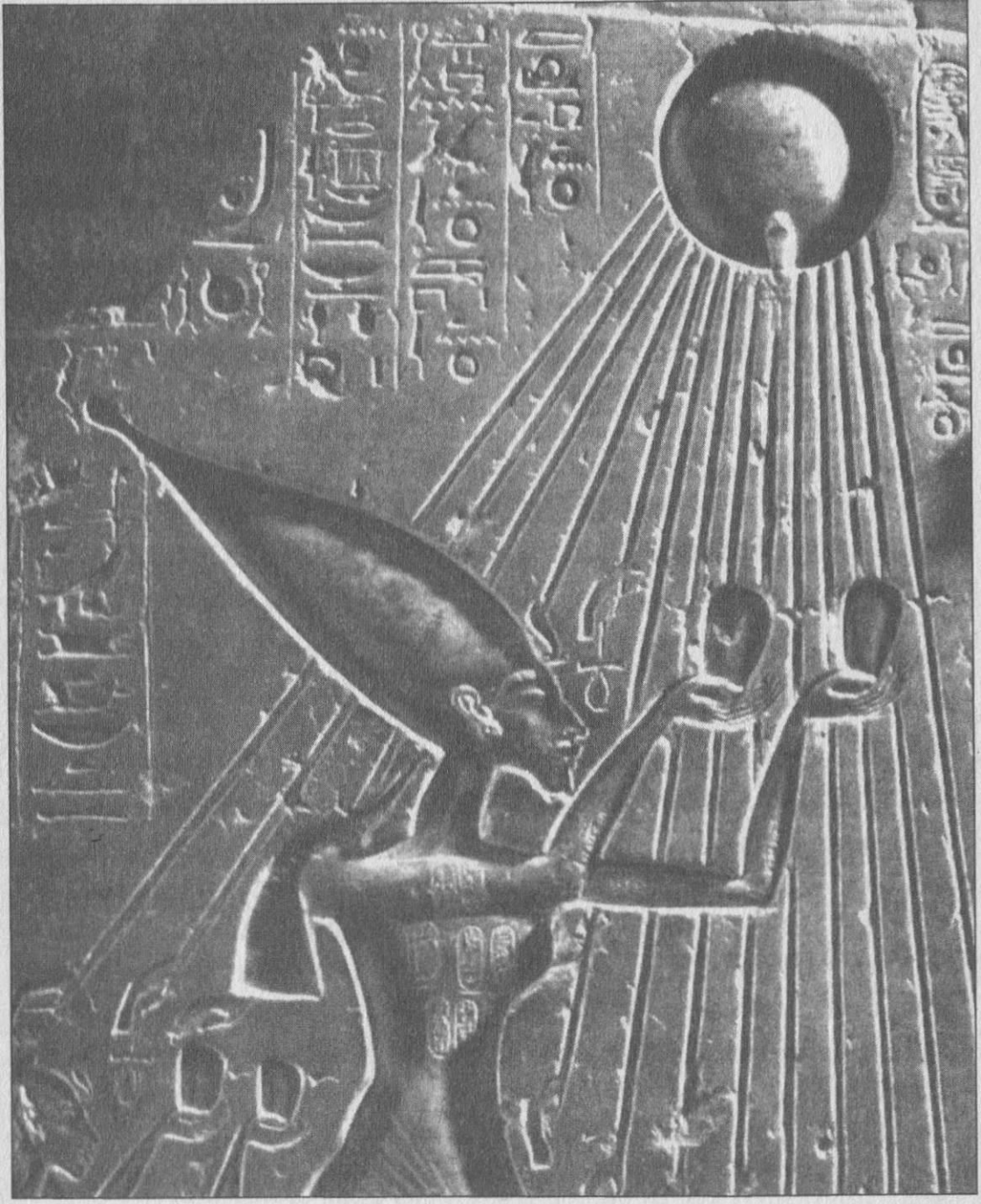

Ereticul faraon Akhenaton şi soţia sa, Nefertiti, aducând ofrande noului zeu, Aton, care este reprezentat ca un disc solar cu braţele întinse. De pe un relief găsit la Amarna, capitala lui Akhenaton. Acum în Muzeul din Cairo..

acest fel. O abordare mai sigură este să spunem că religia egipteană permitea monoteismul, dar nu căuta să-l impună. Nenumăraţii zei şi zeiţe pot fi văzuţi ca o manifestare a unei realităţi nenumite, dar ei erau, de asemenea, valabili în felul lor.

În acest punct, revoluţia lui Akhenaton a întâmpinat câteva dificultăţi. Venerarea lui Aton a fost exclusivă. Este adevărat că Akhenaton a făcut nişte referinţe la zeii solari tradiţionali, pe care-i vedea compatibili cu noţiunea de Aton, dar venerarea altor zei a fost la început neglijată şi apoi descurajată activ. Se prea poate ca principala ţintă a lui Akhenaton să fi fost zeul Amon şi că venerarea acestui zeu era privită drept „marea minciună" pe care tatăl şi bunicul său au ascultat-o, dar pe care el a declarat că n-o va asculta. Într-un asemenea caz, alţi zei puteau fi priviţi drept simple aberaţii care s-ar risipi imediat ce Amon ar fi fost răsturnat de pe tron. Oricum, există situaţii în care până şi cuvântul la plural „zei" este ciopârţit din inscripţii şi este posibil ca şi acest fapt să fi fost făcut la ordinele lui Akhenaton. Ceea ce făcea regele a lovit din plin toleranţa diversităţii pe care egiptenii nu numai că o acceptau, dar se şi mândreau cu ea. Pentru Akhenaton, exclusivitatea era extensia logică a principiului lui Ma'at, sau armonia adevărată, o idee pe care a adoptat-o ca emblemă proprie. Pentru contemporani, acesta a fost un fanatism şi fanatismul nu era o parte a lui Ma'at, care amintea

de o zeiță, deşi era una abstractă.

Decretul de Restaurare al lui Tutankhamon dă un alt motiv pentru ura pe care a dezlănțuit-o Akhenaton. Potrivit acestuia, economia templelor era ruinată. Aceasta este o afirmație politică şi nu este neobişnuit ca politicienii să pretindă că au moştenit o dezordine de la regimul precedent. Dar sursele egiptene nu fac în mod normal afirmații de acest fel, întrucât acest lucru ar atrage după sine riscul invocării pedepsei divine. Situația din Stela Restaurării poate fi exagerată, dar adevărul esențial răzbate când avem în vedere rolul jucat de temple în economia egipteană. Aceste fundații nu erau doar ecleziastice. Ele puteau fi pământuri de proprietate extinse şi ale patronilor industriilor, precum fabricarea lânii şi prelucrarea metalelor. Templele mai mari erau şi furnizoare majore de locuri de muncă. În Egiptul antic, spre deosebire de Europa medievală, nu era nicio scindare între Biserică şi stat, deşi interesele celor două se puteau ciocni ocazional. În loc de aceasta, „Biserica" egipteană era o parte integrantă a statului şi o provocare pentru sănătatea economică a acesteia ar fi rezultat în defavoarea celeilalte. Dacă opoziția lui Akhenaton față de religia convențională a dus la închiderea templelor, cum pare sigur în cazul lui Amon şi al asociaților săi, ar fi urmat dezbinarea comunității locale. Acest fapt inevitabil a avut un efect de domino asupra economiei naționale, întrucât

aceasta depindea în cea mai mare măsură de redistribuirea resurselor locale. Faptul că Akhenaton a distras bogăția din templele tradiționale spre cultul propriului său zeu nu ar fi compensat aceasta; dimpotrivă, ar fi exacerbat lucrurile. Egiptul după moartea lui Akhenaton avea probleme şi acest fapt ar fi fost văzut inevitabil ca rezultatul unei furii divine. Povara abaterii acestei furii a căzut pe umerii tânărului care i-a urmat lui Akhenaton şi succesorului său efemer la tron. Acest copil a fost inițial numit Tutankhaton („Imaginea vie a lui Aton") şi se crede tot mai mult că a fost fiul lui Akhenaton din partea soției sale secunde.

Data exactă a Decretului de Restaurare nu este cunoscută, dar Tutankhamon, cum devenise atunci, nu putea să fie într-o adolescență prea înaintată când a fost uns rege. Avea puțin peste optsprezece ani când a murit, după o domnie care s-a întins pe zece ani. De aceea, avem nevoie să întrebăm cine a scris cu adevărat acest decret.

Horemheb era un provincial, care era originar din oraşul Hansu din Orientul Mijlociu. Faptul că oraşul era obscur nu trebuie să implice că el era la fel, şi e posibil, dat fiind nivelul său de educație, ca el să provină din rândul erudiților locali. Oricum, Horemheb părea să nu fi avut nicio legătură cu aristocrația şi trebuie să-şi fi croit drumul de la administrația militară şi politică de rutină la domnie, mai degrabă prin abilitate decât

prin patronaj. Felul în care a făcut-o a fost prin armată şi multe manuale îl descriu pur şi simplu ca un soldat. Aceasta induce în eroare: primii ani ai carierei lui Horemheb trebuie să fi fost petrecuți sub Akhenaton. Acest conducător nu a fost un pacifist desăvârşit cum este numit uneori, dar, ca şi în cazul lui Hatşepsut, rolul armatei trebuie să fi fost mult circumscris sub conducerea lui. Reliefurile din capitala lui Akhenaton, Amarna, dau impresia că principala funcție a armatei în timpul acestei perioade era să păzească faraonul şi să asigure un fundal festivităților care caracterizau noul cult. Majoritatea activităților lui Horemheb ar fi fost administrative, fie că erau în noua capitală sau altundeva în țară. El ştia cum să țină dosare şi se poate ca ele să fi funcționat ca memorie colectivă a perioadei sale de administrație. Un astfel de om nu este o amenințare pentru regim, din moment ce este privit ca o pereche sigură de mâini. Cariera sa nu ar fi fost lineară după modelul modern. Probabil că el a mers de la o sarcină la alta, mergând mai degrabă în zigzag decât într-un *cursus honorum.* Acest fapt nu era neobişnuit în Egiptul antic şi avea anumite avantaje în vremuri de restrişte. Horemheb se poate să fi fost un adept al noțiunii de a rămâne Numărul Doi, în special într-o situație în care Numărul Unu era imposibil de atins.

Acest aspect al lui Horemheb explică modul în care a ales să fie reprezentat, adică drept scrib.

Există statui din perioada de apogeu a carierei sale seculare, care-l prezintă stând pe vine umil, cu instrumentul de scris şi papirusul în mână. Câteva din inscripțiile sale mai târzii accentuează devotamentul său față de zeul Toth şi aceasta este foarte de înțeles la un scrib, dat fiind faptul

Statuie a scribului Horemheb. Sculptura egipteană este deseori stilizată, dar trăsăturile acestui portret sunt inconfundabile şi este posibil să fie exacte. Acum, în Muzeul Metropolitan de Artă, New York.

că Toth era zeul scrisului, învățăturii şi calculelor. Acesta este direct, dar se poate să mai fi fost un motiv pentru care Horemheb îşi arăta recunoştința acestei divinități. Toth era zeul lunii,

a cărui importanță în măsurarea timpului şi a anotimpurilor era supremă. Oricum, luna era, de asemenea, reflecția credincioasă a soarelui. Este posibil ca egiptenii să fi constatat prin observație că luna străluceşte prin lumină reflectată. Nu ar fi fost dificil de ajuns la o asemenea descoperire şi ar fi fost compatibilă cu mitologia tradițională. Potrivit acesteia, luna, care-şi ține mereu fața îndreptată spre zeul-soare, era executantul său credincios; existența sa deriva din această asociație. Zeul-soare Aton nu ar fi fost dispus să-şi împartă lumina în acest fel, dar situația de după moartea lui Akhenaton a fost diferită. Adevăratul zeu-soare era din nou pe pământ, dar, din nefericire, el alesese să se încarneze în trupul unui copil, Tutankhamon. O asemenea ființă solară avea nevoie de cineva care să-i reflecte lumina. O inscripție de pe o stelă din mormântul pe care Horemheb îl construise pentru sine la Sakkara clarifică acest fapt. Horemheb este prezentat în adorație în fața zeului-soare, Horakhty, zeul-lună, Toth, şi a zeiței Ma'at, personificarea adevărului şi armoniei care fuseseră răpite de eretici. Combinația dintre zeul lunii şi dreptate este standard la Horemheb şi este aproape de a fi o religie personală. Marele om i se adresează lui Toth după cum urmează:

Lăudat să fii, Toth, stăpân al Hermopolisului, care a ajuns să existe prin propriul său acord şi nu a fost

născut, zeu unic, stăpân al Lumii de Apoi... care distinge limbile pământurilor străine... fie ca tu să-l pui pe scribul Horemheb lângă suveran, chiar dacă tu eşti Stăpânul Universului, în felul în care i-ai dat lui Horemheb viață când a ieşit din pântec.

Alt text din acelaşi mormânt redă în detaliu poziția pe care a atins-o Horemheb sub domnia regelui-copil:

Mai mare decât cel mare, mai puternic decât cel puternic... care-l urmează pe rege în călătoriile sale pe pământul sudic şi nordic... ales de regele întregului Egipt să îndeplinească guvernarea celor două maluri ale Nilului... general al stăpânului celor Două Tărâmuri... care îl însoțise pe stăpânul său pe câmpul de luptă în ziua înfrângerii asiaticilor.

Există două probleme aici. Una se referă la cariera militară a lui Horemheb care avansase, întrucât el este acum comandantul armatei egiptene, deşi chiar şi aici probabil că principala lui sarcină era administrativă. Interesant este că el a preluat comanda bătăliei cu o oarecare mediocritate, probabil într-o ambuscadă de rutină mai degrabă decât într-o victorie majoră, fiindcă nu mai auzim nimic despre ea. Oricum, mesajul esențial al acestui text este de altă natură, de vreme ce el îl descrie pe Horemheb drept echivalentul unui rege adjunct. Numiri de acest fel

se poate să fi fost făcute mai devreme în istoria egipteană, deoarece din când în când ar fi fost nevoie de ele, dar aceasta este prima pe care o putem documenta. Horemheb devenise luna pentru soarele lui Tutankhamon, şi nu este niciun motiv să căutăm mai departe pentru a-l găsi pe autorul decretului care restaura vechea religie.

Mormântul pe care-l construise regentul la Sakkara este acum cunoscut a fi cel mai remarcabil din Egipt. A fost dezgropat pentru prima dată în primii ani ai secolului al XIX-lea, dar nu a fost făcut niciun plan al mormântului şi multe dintre reliefurile sale au fost tăiate de pe pereți, sfârşind în colecții din vest. Oricum, la mijlocul anilor 1970, locul a fost redescoperit într-o expediție comună a Societății de Explorare a Egiptului şi a Rijksmuseum van Oudheden din Leiden, Olanda, în urma căreia a devenit posibil să-l documentăm ştiințific. Zona în care a fost construit mormântul este una dintre cele mai prestigioase din necropola memfită, privind de sus câmpia inundată şi locul capitalei, şi conținea, de asemenea, mormintele unor demnitari ca May, cancelarul vistieriei sub Tutankhamon. Deasupra, complexul lui Horemheb seamănă cu un templu de mărime

Cap al zeiței Mut, soția lui Amon. Trăsăturile sunt realizate pentru a o reprezenta pe Mutnodjmet, consoarta lui Horemheb. Statuie aflată acum în Muzeul din Cairo.

mijlocie, potrivit pentru adjunctul unui zeu, în timp ce sub pământ există un adevărat labirint, de vreme ce a fost proiectat ca loc de odihnă al lui Horemheb şi a majorității membrilor familiei sale. Un puț a fost făcut pentru îngroparea primei soții a lui Horemheb, al cărui nume este încă necunoscut. Un alt puț era locul de odihnă al celei de-a doua soții, Mutnodjmet, o doamnă despre care se crede uneori că este rudă a familiei regale din Amarna. Dovezile în legătură cu ea sugerează că a murit la naştere. Când a fost terminat, acest monument ar fi fost cel mai frumos mormânt privat din Egipt şi, în starea sa restaurată, este unul dintre obiectivele turistice din Sakkara.

Moartea lui Tutankhamon nu a fost explicată şi nu se ştie dacă a fost aşteptată, dar faptul că tânărul rege a murit fără să lase în urmă un moştenitor a produs o criză. Văduva sa a făcut cel mai neobişnuit pas, scriindu-i regelui hitiților, cerându-i în căsătorie pe unul dintre fiii acestuia, întrucât nu intenționa să se mărite cu niciunul dintre sfetnicii soțului ei. Prințul hitit a murit în circumstanțe misterioase în drum spre Egipt, un incident ce a adus ambele puteri în pragul războiului. Horemheb, un şef al armatei, trebuie să fi fost implicat în aceste evenimente, dar faptul surprinzător este acela că el nu devine succesorul lui Tutankhamon. În schimb, acest rol îi revine Înaltului Preot al lui Amon, Ay, un supraviețuitor din perioada Amarna, care a fost probabil frate al

mamei lui Akhenaton. Legăturile lui Ay cu familia regală se poate să fi constituit un factor în această privință, dar Horemheb avea probabil tot sprijinul armatei. Faptul că Horemheb nu a profitat de acest avantaj naşte suspiciunea că perechea făcuse o înțelegere. Ay era cel mai în vârstă dintre cei doi candidați şi avea sprijinul preoțimii lui Amon. El putea fi izgonit, dar aceasta ar fi dus la un război civil, pe lângă conflictul militar cu hitiții. Opțiunea mai uşoară ar fi să-l lase să domnească cât timp trăia, în schimbul unei garanții că Horemheb îi va urma. Şansele de supraviețuire în Egiptul antic erau oarecum diferite de cele ale lumii moderne, dar şansele erau încă de partea lui Horemheb. Poate că el a ajuns să prețuiască poziția de adjunct şi a fost mulțumit să-l lase pe Ay să bea din ceea ce s-a dovedit a fi o cupă otrăvită. Aşa cum a fost, domnia lui Ay a durat patru ani.

Am observat tendința lui Horemheb de a prinde evenimentele politice în capcanele mitologiei şi aceasta se poate să fi fost o trăsătură originală a personalității sale. Decretele pe care le-a emis ca rege au un ton realist şi este clar că a avut puține iluzii privind natura umană. Oricum, aceasta nu trebuie să însemne că pioşenia sa a fost ipocrită, deoarece el ar fi simțit că zeii, care fuseseră ofensați de Akhenaton, îl ghidau pentru a face restaurarea necesară. Membrii forțelor armate îşi riscă viețile şi au tendința de a nu întoarce spatele

religiei, fie că sunt antici sau moderni. Cum se spune, nu există atei într-o ambarcațiune. Horemheb nu a fost teolog, dar el a simțit că politica practică şi voința divină mergeau mână-n mână şi de aceasta era nevoie la acea vreme.

Textul Încoronării al lui Horemheb este în principal cunoscut de pe o statuie prezentându-l pe rege, împreună cu regina sa, Mutnodjmet, care se află acum în Museo Egizio din Torino. Textul e scris pe spatele tronului cuplului. În această lungă inscripție, Horemheb e reprezentat ca protejatul zeului oraşului său de baştină, Horus de Hansu. Acest zeu îl selectase pentru a fi rege, înainte ca el să se fi născut (se poate suspecta o gândire retrospectivă intenționată aici) şi l-a luat sub aripa sa protectoare. Între timp, Horemheb a devenit „retor şef" al celor Două Tărâmuri, care poate fi doar un alt fel de a se referi la regența sa. O dată, el spune că a fost chemat să calmeze palatul când căzuse pradă furiei. Unii au înțeles aceasta ca pe o referință la Akhenaton, a cărui personalitate se prea poate să fi fost instabilă, dar faptul că acest lucru s-a petrecut pe când Horemheb era regent ne duce cu gândul la perioada domniei lui Tutankhamon. În acest caz, avem de-a face fie cu o criză copilărească, fie cu un complot al sfetnicilor rivali pentru a-l discredita pe Horemheb. Dacă acest episod s-a întâmplat în timpul domniei lui Ay, atunci acesta ar semnifica un salt temporar în pactul dintre cei doi bărbați. În acest moment din

text, Horemheb este sub protecția nu a zeului său local, ci sub a lui Toth, scribul lunii care era patronul său principal. Aceşti zei iau efectiv locul părinților pământeni şi este interesant că Horemheb nu-şi pomeneşte niciodată mama sau tatăl.

Când a venit timpul ca Horemheb să între în drepturile aşa-numitei moşteniri, textul descrie cum Horus din Hansu a pornit pe Nil spre templele din Luxor şi Karnak, unde l-a prezentat pe fiul său adoptiv drept stăpânul de drept al Egiptului. Amon, zeul Tebei, a văzut imediat că acest fapt era corect şi l-a încoronat acolo şi atunci (cca 1323 î.Hr.). Acesta este un mod neobişnuit pentru un rege al Egiptului de a-şi începe domnia, dar alianța dintre zeii Horus şi Amon poate fi cu uşurință văzută ca expresia mitologică a afacerii dintre Horemheb şi Ay, fostul preot al lui Amon.

După încoronarea din Teba, Horemheb pleacă în nord, unde renovează templele zeilor, care au fost găsite „în păraginã, dintr-o vreme mai de demult". El restaurează imaginile zeilor, le reaprovizionează templele şi le umple cu preoți şi acoliți, luați din armată. Ultimul punct este important, întrucât îl prezintă pe rege întorcându-se la baza naturală a puterii sale. Armata îi fusese loială timp de douăzeci de ani sau mai mult şi era vremea să-i răsplătească. Această parte a Textului Încoronării copiază evenimentele Decretului de Restaurare al lui Tutankhamon, dar, cum cel din urmă a fost

lucrarea lui Horemheb, anacronismul este de înțeles. Horemheb era adevăratul restaurator al vechii religii, iar zeii şi oamenii aveau să o afle.

Mai multe indicii privind natura domniei lui Horemheb sunt conținute într-un edict judiciar găsit în fața celui de-al Nouălea Pilon al templului din Karnak. Acest text este unul dintre cele mai cuprinzătoare tratate de reformă socială din Egiptul antic care au supraviețuit. În mod esențial, noul rege parcurge o listă de abuzuri care predomină pe pământ, le denunță şi stabileşte pedepse, multe dintre ele severe. Majoritatea savanților au înțeles acest text ca un comentariu asupra stării Egiptului după moartea lui Akhenaton, dar Horemheb nu menționează niciodată acest lucru, deşi ar fi putut face capital politic din aceasta. Unul dintre abuzuri, rechiziționarea proviziilor de la primarii locali de către oficiali sub motivații false, e declarat încă de la Tutmes al III-lea, succesorul lui Hatşepsut. Este posibil ca edictul să fie un tratat complet de probleme, unele de lungă durată, în timp ce altele se poate să fi fost exagerate de instabilitatea economică, cauzată de perioada Amarna. Oricare ar fi istoria sa, textul îl reprezintă pe Horemheb devotat laturii sale de scrib, întinzând mâna după instrumentul de scris şi sulul de papirus şi scriind remediile sale pentru o guvernare mai bună. Este semnificativ faptul că primul abuz pe care-l abordează este unul care este atribuit armatei;

Horemheb avea cu siguranță încrederea şi puterea de a aborda nedreptatea oriunde apărea, chiar şi în jurul propriilor susținători. Membri ai forțelor armate care au confiscat pe nedrept bărci folosite în serviciul guvernului aveau să fie pedepsiți cu amputarea nasului şi exilul în regiunea Sile, pe frontiera cu Sinai. Aceasta sună a fi o pedeapsă adecvată, deşi se poate să fi fost blândă în comparație cu alternativele disponibile.

Soldații îşi făcuseră obiceiul să între în casele private şi să rechiziționeze pieile de animale, ceea ce sugerează că era o criză de piele în unele părți ale țării. Pielea era esențială pentru armura de corp şi pentru anumite arme, dar pedeapsa pentru un soldat care era prins furând-o a fost fixată la o sută de lovituri şi cinci răni deschise. Să sperăm, de dragul soldaților, că numărul animalelor din țară era în creştere. În schimb, au fost remise anumite taxe remise, cum ar fi aceea percepută la curțile de justiție pentru argint şi aur, întrucât exigența acestor taxe a dus la malpraxis. Costul acestei remiteri trebuie să fi căzut pe umerii coroanei şi gradul în care Horemheb era pregătit să aplice dreptatea devine clar.

Angajații de stat aveau să fie răsplătiți mai bine decât înainte, în special cu ocaziile publice când faraonul se amesteca cu familia sa; şi aici regele e pregătit să pună banul jos, de vreme ce el ştie că servitorii civili plătiți slab şi nemulțumiți sunt o sursă de corupție. Tonul clauzelor Edictului poate

fi cântărit din următorul extras, care tratează cazuri de escrocherie:

Cât îi priveşte pe acei dresori de maimuțe care cutreieră nordul şi sudul percepând taxe, storcând grâne de la cetățeni folosind o măsură-*oipe* de 50 de *hin* şi apoi schimbându-le... în timp ce alții merg în direcția opusă, solicitând o *oipe* de la indivizi particulari ca de drept... Maiestatea mea ordonă ca aceştia să fie opriți, pentru a-i împiedica să înşele persoane printr-o asemenea fraudă.

Un hin este o măsură de aproximativ jumătate de litru, şi adevărata rată de schimb era de patruzeci la oipe, în loc de cincizeci. Diferența nu este infimă. Termenul dresori de maimuțe nu trebuie luat mot à mot, ci probabil că este echivalentul de la sfârşitul Dinastiei a XVIII-a pentru „meschin". Este de la sine înțeles că adevărații dresori de maimuțe nu puteau să facă nimic să merite o asemenea reputație nedreaptă. Există şi alte expresii colorate în acest text, pe care Horemheb se poate să le fi cules în timpul carierei sale din armată. Edictul lui Horemheb este un exemplu impresionant de legislație, şi nu numai pentru că este înrădăcinat într-o cunoaştere a naturii umane.

Horemheb se pare că nu a avut copii; sau cel puțin, niciun fiu de-al său nu a supraviețuit până la a fi adult. Soluția pe care el a găsit-o acestei

probleme este tipic de isteață. El a apelat la un locotenent de-al său pe nume Pramesse („Zeul-soare este cel ce l-a născut"). Acest bărbat era originar din Deltă şi, deci, nepângărit de aristocrațiile din Memfis şi Teba, fără a mai menționa Amarna. Cu mult înainte, locotenentul a devenit *vizir,* echivalentul unui prim-ministru într-o monarhie politică, şi în cele din urmă a fost făcut adjunct al regelui, exact cum fusese Horemheb însuşi sub Tutankhamon. Aranjamentul a mers la fel de bine şi, pe parcurs, Pramesse a renunțat la atributul vulgar din fața numelui, urmându-i maestrului său ca Ramses I. Mai târziu, istoricii au considerat acest eveniment drept începutul dinastiei următoare, întrucât numele regal Ramses devenise atât de comun în generațiile următoare, încât era de înțeles să începi cu cel care începea obiceiul, dar contemporanii au considerat că Horemheb era adevăratul fondator al dinastiei şi s-a dezvoltat un cult postum în jurul său în această calitate. Acest fapt reiese din cele găsite în mormântul memfit al lui Horemheb, care a devenit un punct central pentru membrii clanului ramsesid. Mormântul a fost păstrat pentru propria familie a lui Horemheb şi scenele de pe pereți au fost modificate prin adăugarea cobrei regale, *uraeus*-ul, în fruntea proprietarului. Se poate ca şi Horemheb însuşi să fie îngropat acolo, dar tradiția şi teologia se opuneau. În schimb, el a mers înainte cu un

mormânt din Valea Regilor bogat ornamentat, dar monoton, cum doar mormintele regilor pot fi în Egiptul antic, cu zei în procesiuni pe pereți şi întâmpinându-şi la nesfârşit noul coleg în viața de apoi. Poate că deschizătura Numărul Doi avea compensațiile ei în cele din urmă.

Raritatea datelor cu ani în domnia lui Horemheb este o problemă. Cel mai cunoscut cu siguranță este un an 13, care apare pe o inscripție din mormântul din Memfis. O inscripție a anului 16 a fost publicată, menționând o campanie altfel necunoscută departe în Siria, dar această inscripție se crede a fi un fals. Figura celor şaisprezece ani e plauzibilă, dată fiind vârsta probabilă a lui Horemheb la momentul ascensiunii, dar problema e complicată de un text ulterior din domnia lui Ramses al II-lea, care e cunoscut ca Inscripția lui Mose. Aceasta este o relatare a unui caz legal privind proprietatea unei parcele de pământ, o dispută ce s-a întins pe mai multe generații. La un moment dat, povestitorul se referă la evenimente ce au avut loc înaintea vremii sale şi pe care le înscrie în anul 59 al lui Horemheb. Este posibil ca Horemheb să fi ajuns vreodată la o dată atât de avansată, iar istoricii sunt de acord că acesta este un număr artificial care încorporează anii lui Akhenaton şi ai succesorilor săi efemeri în domnia generalului care i-a înlocuit. Acesta a fost un mod folositor de a şterge orice urmă de ateism din documente şi,

de asemenea, de a crea omul despre care se credea că este fondatorul erei noi cu o perioadă mai impresionantă de guvernământ. Dacă aceasta este explicația, referința lui Mose implică faptul că adevărata domnie a lui Horemheb a durat cel puțin douăzeci şi şapte de ani. O mențiune a anului 27 se găseşte pe un grafitti din propriul templu mortuar al regelui, dar acesta poate fi un document dintr-o domnie ulterioară, şi deci ar fi irelevant. Acum, pur şi simplu nu ştim cât timp i-au permis Horus din Hansu şi Toth din Hermopolis lui Horemheb să conducă Egiptul. Această problemă are implicații deosebite pentru cronologia perioadei ce i-a precedat, dar este de o mai mică importanță când ajungem să luăm în seamă rolul soldatului-rege în istoria egipteană.

Unii istorici ai acestei perioade au ridicat întrebarea dacă Horemheb a fost un reformator sau un reacționar. Această întrebare nu este directă. Un fel de a te ocupa de ea este să i te sustragi, negând faptul că distincția este una validă, dar şi aceasta ridică probleme. Horemheb a trăit în perioada consecințelor unei reforme drastice, cea a lui Akhenaton. Această reformă a mers prost şi remediul consta în anularea a ceea ce avusese loc. În acest sens, Horemheb este un reacționar, dar aceasta nu trebuie să însemne că a întors spatele impulsului de a face lucrurile să funcționeze mai just. Se poate ca el să se fi văzut ca restaurând un stat preistoric de bunăstare,

care fusese subminat de fanatism, dar cunoştinţele sale cu privire la slăbiciunea umană l-ar fi atenţionat că întoarcerea ceasului înapoi la o vârstă imaginată a inocenţei nu era întregul răspuns. În termeni moderni, el poate fi plasat la capătul progresiv al tendinţei conservatoare, care este un fel de paradox, deşi centrul-dreapta poate fi o atitudine efectivă, dacă se doreşte ca lucrurile să fie făcute. Propria estimare a lui Horemheb despre el însuşi este conţinută în epilogul Edictului său, unde spune:

Atâta timp cât viaţa mea pe pământ rămâne, ea va fi petrecută făcând momente pentru zei. Eu voi fi reînnoit neîncetat, ca şi luna... ale cărei odrasle revărsau lumină pe capetele pământului, asemenea discului zeului-soare.

Prin „monumente", egiptenii înţelegeau opere de dreptate şi pietate, precum şi clădiri făcute din piatră, şi reforma ar fi fost la fel de plăcută şi zeilor. Epitetul implicând luna poate părea bizar minţii moderne, dar nu a fost aşa pentru Horemheb. Este o referinţă făcută la zeul Toth, care i-a ghidat viaţa şi este o amintire a poziţiei pe care a deţinut-o sub o serie de regi ai soarelui. El aminteşte, de asemenea, un pasaj din *Înţelepciunea lui Amenemope,* un text etic şi filosofic care nu este mult îndepărtat temporal de Horemheb. În acest text, luna este ochiul dreptăţii,

a cărei față privește la cel ce face rău chiar în întunericul în care încearcă să se ascundă. Astfel a ales Horemheb să fie ținut minte.

Capitolul cinci
Primul egiptolog

Khaemwise, cca 1285–1225 î.Hr.

Ramses al II-lea este cel mai celebru faraon şi nu e nicio îndoială că a intenționat să fie aşa. El este Jupiterul sistemului faraonic şi acest epitet este potrivit, întrucât planeta gigantică este strălucitoare de la distanță, dar este în esență un bulgăre de gaz. Ramses al II-lea, al cărui nume de tron a dat în cele din urmă naştere Ozymandias-ului lui Strabon şi Shelley, este echivalentul hieroglific al aerului cald. Numele său este azi cunoscut fiecărui băiat ce se ocupă de măgari şi fiecărui agent de publicitate turistică din Valea Nilului, cum ar şi trebui de altfel. Oricum, adevărul e că Ramses a câştigat viața de apoi pe care şi-a dorit-o: mumia sa este transportată cu avionul la Paris pentru a fi expusă şi a i se face din nou autopsia şi o serie de best-selleruri din holul aeroporturilor scrise de un autor francez spun povestea vieții lui milioanelor de cititori. Yul Brynner a prins esența personalității sale în filmul

The Ten Commandments (Cele zece porunci) şi este deseori privit drept faraonul exodului. Istoria din spatele acesteia a fost mult dezbătută, dar este o mică îndoială că personajul lui Ramses s-ar potrivi cu conducătorul arogant care respinge cerințele divine. Bătălia sa împotriva hitiților de la Kadeş, în Siria, a fost aproape de o înfrângere, cauzată de un eşec elementar al inteligenței militare, şi salvată doar de sosirea în ultimul moment a întăririlor de pe coasta libaneză. În relatarea lui Ramses, care figurează în mare pe multe dintre monumentele sale, această înfrângere aproape se transformă în mama tuturor victoriilor. James Baikie (1866–1931), un cleric scoțian cu o tentă vicleană, care a scris un ghid excelent al monumentelor Egiptului, fără a simți vreodată nevoia să viziteze locul, a descris bătălia: „Curtea egipteană, ne putem imagina, trebuie să fi fost uşor sătulă de toată afacerea. Ramses, oricum, nu era sătul să vadă şi să audă de îndemânarea sa, şi tot el a dat tonul, deşi nefericiții soldați ai lui Amon şi Ra au plătit prețul.”[2]

Capitalele tradiționale, Memfis şi Teba, nu sunt destul de bune pentru acest faraon, şi plănuieşte una nouă în Deltă, numită modest Piramesse, care poate fi interpretată drept Ramsesopolis. Nici

---

[2] *Antichități Egiptene din Valea Nilului* (Methuen, 1932), p. 435, cu numele regelui scris Ramses. Amon şi Ra sunt aici numele regimentelor militare.

măcar Akhenaton nu a îndrăznit să-şi numească oraşul după sine. Trebuie să recunoaştem că omul gândeşte la scară largă şi aceasta se extinde la familia sa, de vreme ce el ne asigură că este tatăl a mai mult de 100 de fii. Cu fiicele nu a avut acelaşi succes, întrucât menționează doar şaizeci dintre ele, dar este posibil să fi încetat să le numere. Faraonii anteriori au adoptat regula ca în designul templului să fie folosit relieful incizat pe pereții exteriori, de vreme ce acesta aruncă umbre puternice. Oricum, în interiorul templelor era folosit basorelieful, pentru că nu produce asemenea contraste şi creează un efect senzorial în penumbră. Din păcate, basorelieful lua prea mult timp, întrucât fundalul trebuia tăiat din jurul figurilor. De acum încolo, Ramses decide să dubleze rata standard de construcție a templelor, având grijă ca majoritatea lucrării să fie făcută în relief inexpresiv, incizat, pe loc. Akhenaton a încercat acelaşi truc, dar ei era grăbit, de vreme ce abandonase oraşele tradiționale şi avea nevoie de unul nou pentru zeul său. Ramses al II-lea nu beneficiază de această scuză. El este, la urma urmei, adeptul ieftinului şi al scârbosului.

În relatările rezumative ale domniei lui Ramses, există câteva păreri în favoarea sa. Bătălia de la Kadeş a fost urmată de tratatul internațional de pace cu hitiții, o copie care este pe peretele clădirii Ambasadei Generale a Națiunilor Unite. Aceasta este cu siguranță o realizare. O părere mai

generală este că modestia, cum am văzut în cazul lui Hatşepsut, nu era privită a fi o virtute faraonică, iar Ramses este în mare parte extensia logică a acestui fapt. Dacă regii Egiptului sunt mari prin definiție, nu este nimic rău în a devia din drum pentru a fi cel mai mare; înseamnă a fi esența acelui lucru. Un alt factor atenuant este originea familiei lui Ramses. Prototipul lui Ozymandias a fost nepotul lui Ramses I, o figură respectată, dar cunoscut în principal ca bărbatul în echivalentul costumului gri de lângă Horemheb. Dacă Ramses al II-lea ar fi avut acces la istoria recentă, ar fi văzut anarhia din perioada Amarna, un episod ce era rapid epurat din documente. Dincolo de aceasta, oricum, era familia Tutmesiților, o dinastie care era asociată cu prosperitate, eleganță, creşterea imperiului şi succes. O altă figură ce-l amenința pe rege era tatăl său, Seti I, a cărui domnie a fost unul dintre punctele culminante ale artei egiptene, de vreme ce este marcată de echilibru şi restricție. Acestea erau faptele eroice pe care Ramses avea datoria să le urmeze şi un fel de a face aceasta ar fi fost să-l întreacă pe Seti şi să-i umbrească pe Tutmesiți strigând mai tare decât o făcuseră ei, astfel încât ei să nu mai fi fost auziți. Ramses al II-lea era potrivit din punct de vedere temperamental acestui rol şi zeii i-au oferit o domnie de şaizeci şi şapte de ani în care să-l perfecționeze.

Este o uşurare să te întorci de la acest bărbat

orgolios spre familia sa, deşi era complicat.

Soțiile minore au proliferat în timpul domniei, dar sunt doar două regine principale. Una dintre acestea, Nefertari, e bine cunoscută, mulțumită mormântului ei elegant decorat din Valea Reginelor din Luxor. Acesta a fost restaurat şi este unul dintre obiectivele turistice ale Egiptului. Arta bună nu este necunoscută în domnia lui Ramses, în special în primii ani când artiştii curții tatălui său erau încă activi, şi a continuat să înflorească când nu a fost supusă greutății moarte a ego-ului regelui. Monumentele lui Nefertari abundă în sudul țării şi aceasta se poate să fi fost într-un fel sfera ei de influență. Ea era foarte iubită de rege, în parte datorită şarmului ei, la care se referă deseori inscripțiile ei, dar şi faptului că a fost mama câtorva prinți şi prințese, incluzându-i pe cel mai mare fiu şi moştenitor, căruia i s-a dat numele greoi

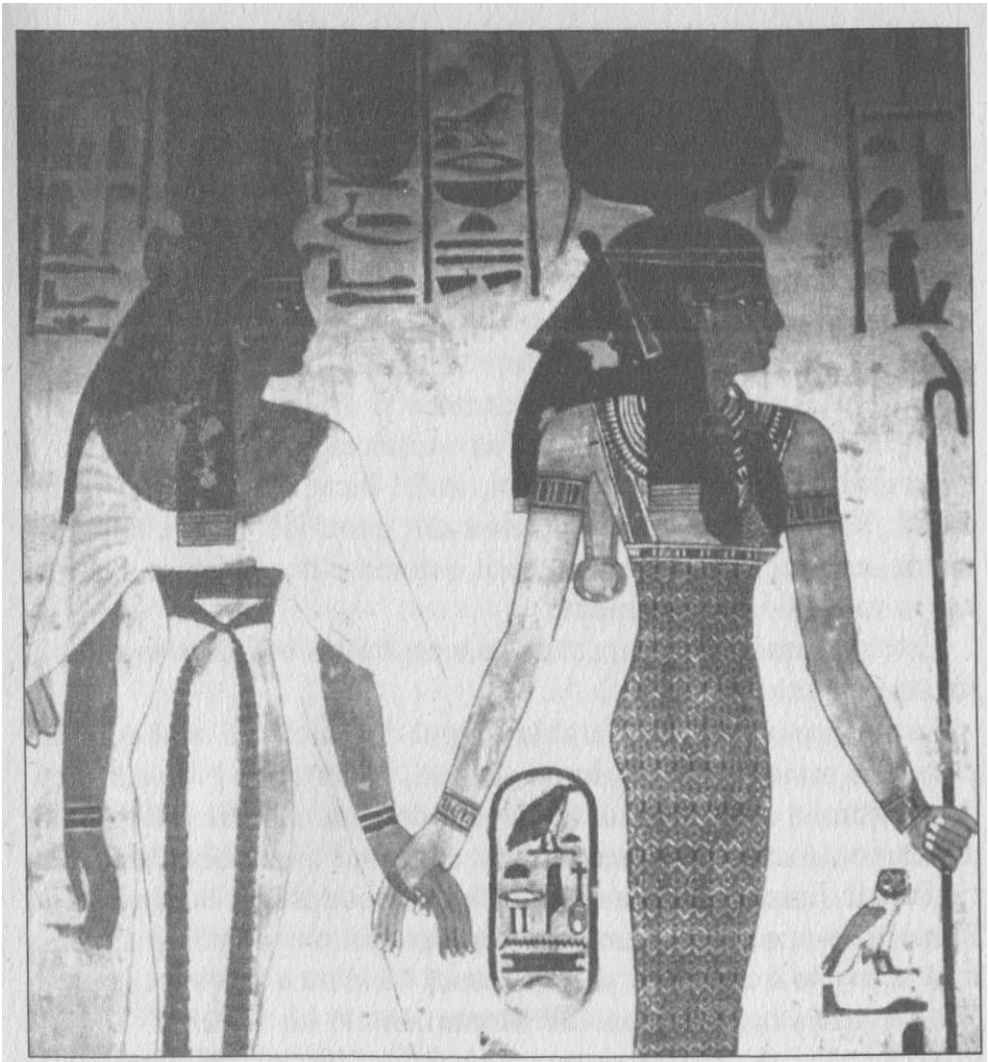

Nefertari, soția lui Ramses al II-lea, este însoțită în viața de apoi de zeița Isis. Din mormântul ei din Valea Reginelor, Luxor.

Amenhiwenimmef, „Amon este pe mâna sa dreaptă”. Nefertari, al cărui nume înseamnă „Cea mai frumoasă dintre toate”, pare să fi murit înainte de cel de-al treisprezecelea an de domnie. Cea de-a doua soție principală este Isinofre („Isis

cea frumoasă"), care este mai puțin cunoscută. Influența acestei regine este mai vizibilă în nordul țării, deşi mormântul ei pare, de asemenea, să fi fost în Luxor. Ea a fost mai mult sau mai puțin o contemporană a rivalei sale şi se putea lăuda că l-a născut pe cel de-al doilea fiu al regelui, ingenios botezat Ramses, şi o fiică favorită, căreia i s-a dat numele canaanit Bintanath, „Fiică a (zeiței siriene) Anath". Isinofre a fost, de asemenea, mama celui de-al patrulea din liniatronului, un prinț pe nume Khaemwise, şi asupra acestui personaj neobişnuit ne vom opri în continuare.

Nu avem cum să ştim dacă Khaemwise semăna cu mama lui, dar putem cu siguranță să spunem că semăna cu tatăl său. Numele lui Khaemwise înseamnă, „Manifest în Teba", dar numele ne pot induce în eroare. Majoritatea inscripțiilor sale se găsesc în sau lângă Memfis şi se poate să fi văzut acest oraş ca şi casa sa. Aceasta ar fi în concordanță cu teoria că mama sa provenea, de asemenea, din nordul țării. În mod alternativ, el se poate să fi fost atras de acest loc din cauza vechimii sale şi datorită bogăției de monumente pe care le conținea chiar şi atunci. Trecutul l-a fascinat pe Khaemwise şi, drept rezultat, Khaemwise îi fascinează pe egiptologi, care-l văd ca pe unul de-al lor, deşi până acum nu este vreo lucrare populară dedicată lui. Adevărul e complex, dar titlul poate sta-n picioare. Pentru noi, el este primul egiptolog, şi, deşi nu este un cuvânt antic

egiptean pentru egiptolog, este un concept pe care acest prinț cărturar l-ar fi recunoscut.

Khaemwise nu a fost în totalitate singur. Perioada ramesidă prezintă un interes ridicat pentru ceea ce noi etichetăm drept pietate personală şi un simț al istoriei. Răsturnările din perioada Amarna şi reflecțiile asupra naturii culturii egiptene care i-au urmat ar fi încurajat această tendință, dacă nu ar fi creat-o. Curiozitatea naturală este prezentată printr-o inscripție hieroglifică de pe un arici de mare fosilizat, care a fost găsit de un scrib ramesid în deşert lângă Heliopolis, unde l-a dedicat zeilor, pentru că era o minune. Vizita la monumentele vechi a devenit la modă şi, în capitolul de deschidere al acestei cărți, l-am întâlnit pe scribul Nashuyu, care a mers să vadă monumentele lui Djoser şi al lui Teti la Sakkara şi a lăsat un grafitti despre ele. Mai sunt şi alte astfel de documente care sunt cunoscute din această perioadă. Oricum, aceasta a rămas un fel de activitate de timp liber. O dată cu Khaemwise, ieşirea ocazională de după-amiază devine o ocupație cu normă întreagă.

Majoritatea fiilor principali ai lui Ramses sunt prezentați din când în când în reliefurile sale de luptă interminabile şi, pentru un timp, acest fapt este valabil şi pentru Khaemwise. Se poate chiar ca el să fi văzut acțiuni militare mai devreme în viață, dar a fost curând clar că talentele sale nu

aveau să se orienteze în această direcție. Prințul gravita spre preoția lui Ptah, zeul principal al Memfisului. Unul dintre numele sanctuarului acestui zeu era Hikuptah „casa spiritului *(ka)* lui Ptah", o expresie care a trecut în Ugarit, pe coasta siriană, unde s-a dezvoltat într-unul din numele țării ca întreg. Acesta a fost mai târziu preluat de negustorii greci, în forma Aigyptos, de unde şi echivalentul modern. Ptah era un patron al meşteşugului şi tehnologiei şi era o latură îndepărtată a teologiei sale. Khaemwise se poate să fi învățat ca ucenic cum Ptah a creat universul folosindu-şi inima (sau mintea), care a conceptualizat elementele de creație, şi limba, care le-a articulat şi numit. Acest concept are similitudini cu noțiunea iudaică a Cuvântului lui Dumnezeu, care la rândul său a influențat doctrina creştină a Logosului; desigur, este o trăsătură remarcabilă de abstracție. Asemenea lucruri sunt caracteristice pentru o civilizație care a creat regalitatea divină, a detaşat un şef unic din abundența de zei şi zeițe locale şi a înjghebat singurul calendar rațional născocit vreodată, pe care l-au eliberat de incompatibilitatea dintre lungimea anului solar şi matematica lunii selenare. Alte calendare, inclusiv al nostru, sunt dezordonate în comparație cu el.

Khaemwise ne informează că a intrat în serviciul zeului Ptah când era încă tânăr. El s-a ridicat fără îndoială în rang, deşi ascensiunea sa nu va fi fost

stânjenită de faptul că era înrudit cu zeul viu care conducea tărâmul. Preoția a constituit o scăpare pentru prinții şi fiii aristocrației de rezervă în multe culturi, dar în ceea ce-l priveşte pe Khaemwise, avem impresia că era omul potrivit la locul potrivit.

Cariera sa ecleziastică a ajuns la apogeu când a fost numit Înalt Preot al lui Ptah la Memfis. Această numire se poate să fi avut loc în anul 25, când Khaemwise ar fi avut cam treizeci de ani. În termeni tradiționali, el era capul ierarhiei religioase, deşi, în timpul Regatului Nou, postul de Prim Profet al lui Amon la Karnak era mai influent. Una dintre îndatoririle Înaltului Preot din Memfis era să ajute la încoronarea faraonului şi el era de fapt păstrătorul unei mari părți a protocolului regal. Chiar şi Alexandru cel Mare, când a ajuns în Egipt, se spune că s-ar fi supus unui fel de ceremonie de încoronare în Memfis. În plus față de aceste îndatoriri ale sale față de regele în viață, Înaltul Preot juca, de asemenea, un rol de fiu la înmormântarea regală şi deseori era prezentat ca purtând o piele de leopard, un semn tradițional al rangului prestigios şi cu o buclă de păr atârnându-i pe frunte, ca un simbol al tinereții. Un Înalt Preot al lui Ptah putea fi prezentat astfel chiar când avea bine peste şaptezeci de ani şi, adesea în arta egipteană, este icoana care are întâietate asupra realității. Un titlul dat Înaltului Preot în această demnitate era Setem, un cuvânt

foarte vechi şi cu un înțeles nesigur şi Khamewise apare frecvent sub acest nume alternativ. În realitate, el a primit acest titlu cu ceva mai înainte să devină Înalt Preot, care a avut efectul de a-l face moştenitorul prezumtiv al guvernării.
Înaltul Preot din Memfis avea acces la cea de-a doua dintre cele mai frumoase biblioteci din templul din Egipt şi este posibil să fi avut dreptul s-o folosească pe cea mai frumoasă, care era la Heliopolis, la o scurtă călătorie la nord-est de Memfis. „Misiunea" de anticar i-a revenit, bineînțeles, lui Khaemwise şi unele dintre inscripțiile sale arată că nu a fost niciodată mai fericit decât în momentul în care citea documentele vremurilor mai timpurii. Compozițiile sale sunt pline de cuvinte obscure şi de fraze întortocheate. În această privință, el se poate aşeza în rolul familiar al profesorului de fotoliu sau al preotului cărturar. Acesta ar fi el în lumea modernă, dar este mai important să vedem cum se potriveşte în propria sa societate.

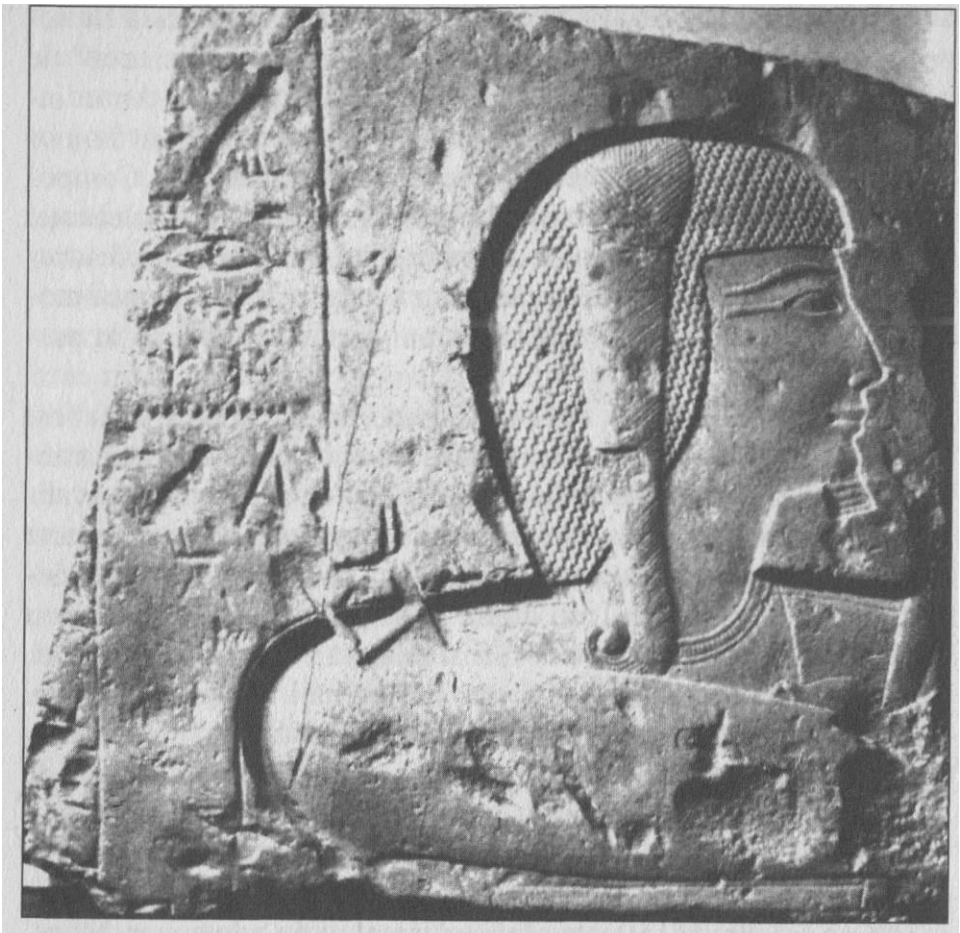

*Un portret idealizat al prințului Khaemwise, prezentându-l cu bucla convențională de păr tineresc, care era o emblemă a preotului-*setem. *Relief dintr-unul din monumentele prințului din Sakkara.*

Atitudinea lui Ramses al II-lea față de fiii săi trebuie să fi fost ambiguă. El putea fi la fel de mândru de ei ca orice tată, amintindu-i constant pe monumentele sale, dar ei erau şi o sursă de rivalitate. Mulți dintre prinți au murit înaintea sa, ceea ce este în parte explicabil având în vedere vârsta înaintată până la care a supraviețuit, dar nu în totalitate. Unii dintre fii se poate să fi fost

percepuți ca o amenințare, caz în care ar fi fost înlăturați într-un fel sau altul. Politica drastică a regelui ar fi dus la rivalități, dintre care unele, mortale. Activitățile cărturăreşti ale lui Khaemwise nu erau o amenințare, deşi se poate să fi fost momente când trebuia să-şi ascundă cunoştințele, întrucât contrazicerea sau corectarea lui Ramses al II-lea probabil că nu ar fi fost o mişcare bună în carieră. Fiul avea inteligența să realizeze că îşi putea folosi interesul pentru anticariat într-un fel care să reflecte gloria părintelui său copleşitor. Nu este un accident faptul că domnia acestui conducător ne-a dat o serie de liste de regi, fie pe papirus (una fragmentară există în Torino, care ar fi fost neprețuită dacă ar fi fost păstrată intactă), fie scrise pe pereții templelor şi chiar în morminte private. Una a fost găsită în templul pe care Ramses al II-lea l-a construit zeului Osiris la Abydos. În această compoziție, regii morți ai trecutului sunt asociați nu doar cu Osiris, cum este obişnuit, ci şi cu figura lui Ramses însuşi. El este întruparea lor şi, deci, culminarea întregului proces istoric. Pentru a-i comemora pe regii trecutului şi pentru a afla mai multe despre ei, trebuia comemorat *par excellence* regele care îi păstra. Arheologia a fost întotdeauna o disciplină dezordonată, adesea în slujba ideilor politice, noțiunilor de etnicitate sau convingerilor religioase, depinzând de nevoile clientului. Trecutul avea să servească prezentul şi

Khaemwise dorea să fie o parte din aceasta.

Într-un oarecare moment, Khaemwise trebuie să se fi plimbat pe platoul de la Gizeh şi Sakkara, inspectând piramidele Regatului Vechi care dominase Memfisul peste un mileniu. Chiar şi în vremea lui, unele dintre acestea nu erau în starea lor cea mai bună, în parte datorită efectelor timpului, dar şi datorită obiceiului faraonilor de a restaura monumentele predecesorilor lor oricând aveau ocazia. A fost inițiat un program de restaurare, care putea servi unei mari varietăți de scopuri: amintirea marilor monarhi din vechime ar fi fost onorată, puteau fi îmbogățite cunoştințele asupra trecutului, iar monumentele însele ar fi fost aduse la zi din punct de vedere spiritual, astfel încât ele să devină o parte a gloriei pe care o constituia Ramses. În locul unei piramide, regele Dinastiei a IV-a târzii, Shepseskaf, şi-a construit un mormânt neobişnuit alungit, de tipul aşa-numitelor *mastaba.* Avea deja 1.200 de ani când Khaemwise l-a inspectat, dar şi acesta făcea parte din tratament. Numele lui Shepseskaf erau înscrise pe peretele său exterior, cu fața spre cele ale lui Ramses, şi dedesubtul acestora erau următoarele:

Majestatea sa l-a instruit pe Înaltul Preot al lui Ptah şi Setem, Khaemwise, să scrie cartuşul regelui Shepseskaf, de vreme ce numele său nu putea fi găsit pe fața piramidei sale *sic*, întrucât lui Setem

Khaemwise îi plăcea să restaureze monumentele regilor, refăcând ceea ce se deteriorase.

Aceasta este într-adevăr pietate, iar cuvintele egiptene care pot fi traduse prin „pios” şi „pietate” sunt folosite în mod constant de Khaemwise. „Luați în seamă aceste lucrări pioase” este unul dintre refrenele sale. Oricum, pietatea era, de asemenea, o formă de linguşire. O parte importantă a funcției religioase a regelui era să împrăştie întunericul şi haosul de pe pământ, iar a salva monumentele de la uitare era un mod la fel de bun ca şi altele de a demonstra aceasta. Variațiuni ale acestui text apar pe câteva monumente de la Sakkara şi din apropiere şi trebuie să mai fi fost şi altele, acum pierdute. Oricum, un semn mult mai intim al dragostei lui Khaemwise față de trecut este găsit într-un text fragmentar de pe statuia unui bărbat pe nume Kawab. Khaemwise trebuie să fi găsit această statuie undeva lângă mormântul acestuia, un fiu al constructorului Marii Piramide, care trăise şi murise cu mai bine de 1.000 de ani înaintea sa. De fapt, Khaemwise era coordonatorul săpăturilor de la Gizeh. El însuşi descrie reacția sa la această descoperire astfel:

Înaltul Preot şi prințul Khaemwise s-au delectat cu această statuie a fiului regelui Kawab, pe care a descoperit-o într-un puț din zona izvorului tatălui

său, Kufu. El a făcut în aşa fel încât s-o aşeze în favoarea zeilor, printre spiritele glorioase ale capelei necropolei, pentru că îi iubea pe cei nobili care au clădit în antichitate înaintea lui, precum şi măiestria cu care au făcut toate acestea cu adevărat, de un milion de ori.

Nu există o descriere mai bună a ceea ce ar trebui să fie un egiptolog. Referința la capela în care această statuie a fost rededicată sugerează că ea funcționa ca un fel de muzeu pentru obiectele salvate din nisipuri şi această idee nu este fantezistă, pentru că alte exemple de colecții regale de antichități sunt cunoscute din alte surse. Referința la nobilitatea trecutului se poate să nu fie doar simplă feerie; Khaemwise se poate să fi considerat că unele aspecte ale lumii în care trăia sunt nesatisfăcătoare şi nu întotdeauna nobile.

Lecturile lui Khaemwise s-au extins la probleme de teologie şi a început să se gândească la implicațiile unuia dintre cele mai caracteristice aspecte ale religiei egiptene, cultul animalelor sacre. Pe unul dintre acestea, taurul Apis, l-am menționat deja, dar este timpul să ne întoarcem la el, din moment ce a fost destinat să joace un rol important în viața lui Khaemwise. Apis îşi avea originile în Memfis, unde avea propriul său templu cu strană şi ocupa în lumea animalelor locul pe care-l ocupa faraonul în cea umană.

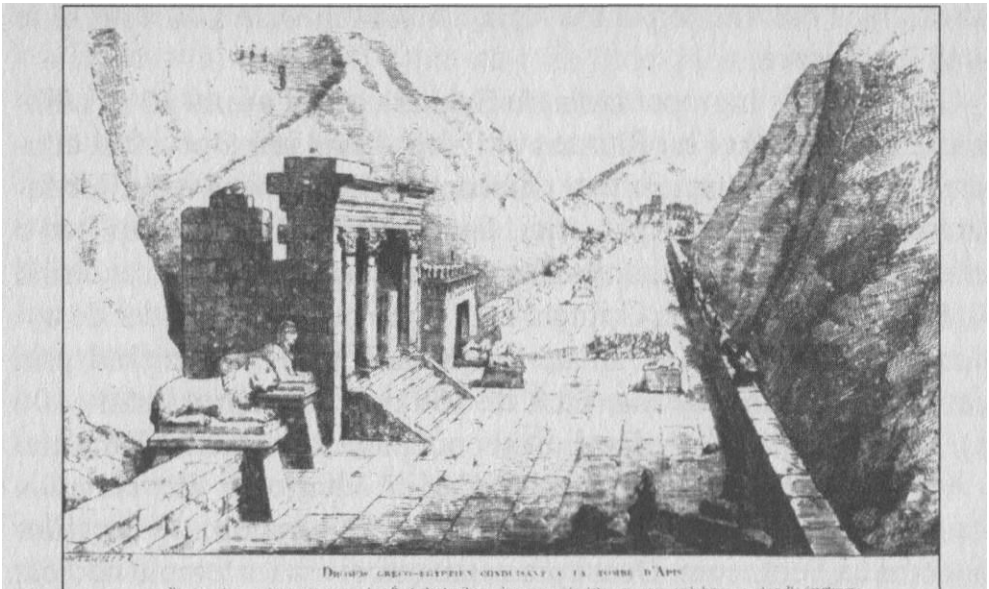

Aleea ce duce la Serapeumul lui Khaemwise. Desen din secolul al XIX-lea făcut în perioada săpăturilor coordonate de Auguste Mariette. Pe această alee, Hor din Sebennytos a visat că a întâlnit duhul, cum este relatat în Capitolul 8 (p. 143)

Unul dintre titlurile sale era „rege al fiecărui animal sacru”. Alt epitet al său era „încarnarea lui Ptah”, unde primul cuvânt provine dintr-o rădăcină a unui alt cuvânt, însemnând „a repeta”. Traducerea e dificilă, dar, folosind un termen derivat din hinduism, putem spune că Apis era un avatar şi-l reprezenta pe zeul Memfisului, al cărui preot era Khaemwise. Apis, asemenea unui faraon, până la urmă a îmbătrânit şi a murit, şi prin urmare a mers la Osiris. Locurile funerare ale taurilor Apis mai timpurii sunt necunoscute, dar din domnia lui Amenophis al III-lea, ei au început

să fie îngropați în deşert la Sakkara, la vest de Piramida în Trepte. Această inovație e asociată cu fiul altui rege, Tutmes, care a fost fratele mai mare al lui Akhenaton. Acest prinț, care avea să vină pe tron drept Tutmes al V-lea dacă ar fi trăit, a fost interesat de cultele animale: în Muzeul din Cairo există un sarcofag pe care el l-a pus să fie făcut pentru unica sa felină, care prezintă animalul în forma unei mumii, purtând numele oarecum hibrid de „Osiris pisica-feminină". Khaemwise a simțit o afinitate față de acest prinț neobişnuit şi se poate să se fi modelat după el. Dacă Tutmes ar fi trăit, nu ar fi existat perioada Amarna şi culte precum cel al lui Apis ar fi putut fi văzute aproape ca un antidot la Akhenaton şi la experimentele sale cu erezia. Se puteau face mai multe pentru Apis, iar Khaemwise a început să le pună în aplicare.

Ultimul Apis îngropat izolat la Sakkara a fost aşezat să se odihnească în anul 30 al lui Ramses al II-lea. Pasul următor a fost aducerea la lumină a unei întregi catacombe de sub zona locurilor funerare izolate ale lui Apis. Aici, taurii aveau să fie aşezați într-o serie de cripte, fiecare conținând un sarcofag din granit, cântărind până la optzeci de tone. Criptele erau unite printr-un coridor de comunicare, dezgropat de zidarii lui Khaemwise, şi mergând prin piatră pe o distanță de mai mult de 100 de yarzi (aproximativ 100 m). Această galerie şi-a împlinit scopul-până la începutul Dinastiei a

XXVI-a, când a fost lărgită. Galeriile ulterioare din complex erau încă în uz în vremea Cleopatrei şi sunt cunoscute turiştilor moderni ca Serapeum. Deasupra catacombei era un templu dedicat lui Osiris-Apis, aspectul colectiv al taurilor Apis morți care trăiseră pe pământ, precum şi al Apisului viu. În inscripția sa de dedicație, Khaemwise îşi permite o tentă de bombasticism care era standard în inscripții de acest fel:

O, preoți-Setem şi Înalți Preoți ai casei lui Ptah, părinți divini şi preoți la datorie… care sunt înaintea zeului, care vor intra în acest templu pe care l-am făcut pentru Apisul viu şi care se vor uita la aceste lucruri pe care le-am făcut, gravate pe pereții săi de piatră… Cu siguranță că acesta vă va părea un lucru pios, când comparați strămoşii cu opera lor săracă şi nesemnificativă… Amintiți numele meu în decretele voastre…

Acest atac la adresa strămoşilor sună ca o lipsă de gust când este comparat cu celelalte inscripții ale lui Khaemwise, dar superlativele sunt justificate într-un asemenea caz şi zeii erau obişnuiți cu retorica de acest fel. El era un Înalt Preot, până la urmă, şi fiul stăpânului hiperbolei. Este, de asemenea, plauzibil faptul că o asemenea inscripție avea nevoie să fie trecută prin fața tatălui lui Khaemwise.

Dacă Khaemwise era primul egiptolog, el era şi

primul care să-şi dea seama că a studia egiptologia ajută dacă ai un venit. Preoția lui Ptah era fără îndoială profitabilă atât financiar, cât şi intelectual şi ar fi primit şi o dotă ca fiu al lui Ramses. Şi-a făcut o avere considerabilă, care ar fi putut să-i fie îndeajuns şi singură, lăsându-i libertatea de a-şi studia textele arhaice.

În Leiden, există un papirus care conține o parte a jurnalului de bord al uneia dintre navele sale. Textul acoperă câteva zile din iarna anului 52 al domniei regelui (cca 1228 î.Hr.). La începutul călătoriei, nava e acostată la Piramesse, noua capitală din Deltă. Există liste cu livrările făcute echipajului şi cu venirile şi plecările înregistrate, cu mesageri care pleacă din când în când din Memfis cu scrisori pentru Setem, întrucât Khaemwise este regulat etichetat în acest document. În plus față de membrii echipajului, există alte persoane care par a fi pasageri. Apoi, nava pleacă la drum şi în a treia zi a celei de-a treia luni de iarnă, „cerul s-a umplut cu un vânt puternic sudic". Acest fapt este caracteristic pentru perioada dintre februarie şi aprilie în Egipt şi poate prevesti furtuni de nisip. O asemenea călătorie nu a fost una de plăcere şi nici în scopul pur şi simplu de a muta pasagerii dintr-un loc în altul. A fost o întreprindere de negoț, cu produse aduse la bord şi vândute mai departe pe râu. Un asemenea vas ar fi devenit foarte valoros în câțiva ani. În plus, există dovezi că activitățile de negoț

ale lui Khaemwise se puteau întinde mai mult de atât. În povestea oarecum fantastică, cunoscută drept *Călătoria lui Wenamon,* eroul epopeii are o lungă dezbatere cu Zekerba'al, conducătorul Byblosului, de pe coasta feniciană. La un moment dat, levantinul hotărât îl ocărăşte:

„Vezi tu acum, nu ți-am făcut ceea ce au îndurat mesagerii lui Khaemwise. Ei au petrecut şaptesprezece ani pe acest pământ şi au murit aici." Apoi, el i-a spus paharnicului său: „Du-l să vadă mormântul unde zac." Dar i-am spus: „Nu mă obliga să-l văd."

Mesagerii acestei poveşti s-ar fi dus în Liban din acelaşi motiv ca şi Wenamon: să cumpere lemn de cedru şi alt fel de lemn, fie pentru unul dintre temple, fie direct pentru coroană. Există câteva elemente în *Wenamon* care sunt reminiscențe ale *Odiseei* lui Homer, dar acesta nu este un motiv să ne îndoim că o asemenea misiune ar fi putut să aibă loc. Textul este datat cu circa două secole după Khaemwise, dar poate fi atât realitate, cât şi ficțiune în el.

Până acum am creat o imagine a unui cărturar liniştit cu averi considerabile şi aceasta ar fi fost adevărată pentru mare parte a carierei lui Khaemwise. Oricum, întrucât domnia făcea față cu greu cerințelor ce erau solicitate, cel de-al patrulea fiu al regelui a continuat să crească. Unul

câte unul, frații săi mai mari au trecut în neființă şi Khaemwise s-a apropiat mai mult de tron. Aceasta în sine ar fi însemnat un protocol mai mare şi, o dată cu el, alte responsabilități. Oricum, factorul exacerbant a fost dependența lui Ramses de publicitate. Faraonii care domneau treizeci de ani aveau dreptul să sărbătorească un jubileu. Apoi li se permiteau mai multe jubilee, dar la intervale discrete. Ramses a devenit obsedat de jubilee, sărbătorind aceste sindrofii în anii 30, 33, 36, 39, 40, 42, 45, 48, 52, 54, 57, 60, 63 şi 66. Povara organizării multora dintre acestea a căzut pe seama lui Khaemwise, şi el va fi petrecut luni întregi cu fiecare ocazie, călătorind în lungul şi-n latul țării, având grijă ca statuile potrivite ale zeilor potriviți să fie disponibile pentru festivități, îmbrățişând demnitari locali şi făcând în general planuri pentru ceremoniale. Acest fapt era favorabil pentru prezentarea sa în fața curții, dar trebuie să fi fost ocazii când tânjea după liniştea bibliotecilor sale de templu şi se poate să fi fost ocazii când îşi dorea în tăcere ca procesul să ajungă la finele său natural.

În locul tatălui său, Khaemwise a fost cel care a ajuns la un sfârşit. Procesiunea nesfârşită de recepții oficiale l-a obosit, şi, prin anul de domnie 60, moştenitorul aparent nu mai era Khaemwise, ci cel de-al treisprezecelea fiu al regelui, un prinț mai în vârstă pe nume Merenptah, care avea să urmeze la tron. Aşa hotărâseră zeii lui Khaemwise.

Una dintre cele mai remarcabile descoperiri ale ultimilor ani a fost făcută lângă intrarea în Valea Regilor. Acesta este mormântul cu numărul KV5. Teoretic, acest mormânt era deja cunoscut, întrucât fusese inspectat în 1825 de un aventurier pe nume James Burton. S-a presupus că era incomplet, poate un început fals pentru mormântul lui Ramses al II-lea, care a fost construit mai încolo în Vale. Oricum, o echipă americană s-a întors la acest mormânt în anii 1990, l-au curățat şi au concluzionat că nu era nimic altceva decât locul de odihnă comun al puzderiei de fii ai lui Ramses. A fost construit pe două niveluri în stâncă şi în ansamblu seamănă cu o parcare de maşini cu multe etaje. Camerele sale variate pot ajunge până la 150, care aproape că ar corespunde numărului rotund de fii şi fiice cu care se lăuda Ramses. Munca la acest monument remarcabil avea să dureze ani întregi, dar nu sunt greu de văzut asemănările dintre această catacombă pentru regalitatea umană şi Serapeum, un complex care era făcut pentru regalitatea lumii animale. E posibil ca Khaemwise să fi avut o implicare în ambele proiecte, dar, oricare ar fi intenția inițială, Înaltul Preot din Memfis nu era destinat să fie îngropat în KV5.

Nu suntem siguri exact unde este îngropat Khaemwise. La începutul anilor 1850, arheologul francez Auguste Mariette a început să facă lumină în Serapeum, făcând o serie continuă de

descoperiri majore, dar lucrând într-o grabă considerabilă. În centrul galeriei principale, care a fost construită de către Khaemwise, Mariette a pretins că găsise rămăşiţele mumificate ale unui bărbat purtând o mască funerară auritǎ, însoţită de bijuterii purtând cartuşele lui Ramses al II-lea. Oricum, mumia a dispărut acum şi există chiar îndoieli că era umană, în timp ce faptul că Mariette recurgea la exploziv în acest stadiu al lucrului său, adaugă o notă viguroasă, dar oarecum imprecisă documentului. Khaemwise putea fi îngropat în Serapeum, sau undeva lângă el, şi se poate ca el să fie asemenea lui Imhotep, încă aşteptându-i pe arheologi şi egiptologi sub nisipurile Sakkarei.

Povestea a luat o altă întorsătură când o echipă japoneză a început în anii 1990 să dezgroape o clădire în vârful unei rampe naturale, orientată spre Serapeum. Această rampă era clar vizibilă din săpăturile din Necropola Animalelor Sacre, care au fost menţionate în Capitolul 1, şi autorul, care la sfârşitul anilor 1960 era un proaspăt membru al echipei de săpături, îşi aminteşte că se întreba ce se afla în vârful acestui deal proeminent. Atunci, această zonă era o zonă militară şi interzisă arheologilor. Clădirea găsită de către japonezi s-a dovedit a fi o structură curioasă asemănătoare unui templu, ornamentată cu texte şi reliefuri în cinstea lui Khaemwise. Designul său este unic în arhitectura egipteană şi este poate rezultatul cercetărilor lui Khaemwise în literatura secretă.

Este un altar al cultului prințului mort, dar până acum nu este nicio urmă a mormântului său. De la templul de pe creastă, spiritul lui Khaemwise putea să se fi uitat lung spre vest, la deşertul nesfârşit, sau să cuprindă priveliştea piramidelor din Gizeh din nord, spre Dahshur în sud, în timp ce spre est, el putea să se fi uitat în Memfis, căminul său pământesc.

Khaemwise are cea mai colorată viață de apoi dintre toate personajele acestui volum. Pentru aceasta, el a trebuit să renunțe la numele său personal, în timp ce titlul său administrativ, Setem, a fost deformat în Setne. Sub acest nume apare el într-o serie de poveşti scrise în demotică, o formă hieroglifică, cam la 1.000 de ani după moartea sa. Setne din aceste poveşti este uneori identificat ca preotul cărturar care şi-a petrecut timpul citind scrierile de pe monumente, dar a primit nişte caracteristici groteşti în anii următori. Prima poveste, care este ptolemaică, este acum în Muzeul din Cairo. Aici îl găsim pe Setne în stilul caracteristic, citind hieroglife de pe pereții templelor, când primeşte o informație potrivit căreia o carte conținând secretele universului ar fi ascunsă într-un mormânt vechi. În cele din urmă, el găseşte mormântul şi intră în el, unde este distrat de o familie prietenoasă de fantome care-i spun povestea vieții lor. El răsplăteşte ospitalitatea fantomelor fugind cu cartea şi textul descrie cum s-a întors prin tunelul mormântului,

cu sulul magic luminându-i calea. Fantomele se răzbună abătând o serie de umilințe asupra lui Setne, făcute să-l readucă în simțiri. Punctul culminant este atins când fantomele creează o femeie-fantomă de o frumusețe extraordinară, pe nume Tabubu. Setne o vede pe această doamnă într-o zi în templul lui Ptah şi încearcă să stabilească o întâlnire cu ea. Răspunsul ei poate fi parafrazat drept: „Ce fel de femeie crezi că sunt? Iată adresa mea”. Setne continuă cu întâlnirea, dar femeia-fantomă, după ce a făcut o serie de cereri financiare, dispare fără urmă în momentul crucial, lăsându-l pe Setne întins, extrem de stânjenit. În acest moment, faraonul intră. După cum spune textul, „Setne a încercat să se ridice, dar nu s-a putut ridica din cauza ruşinii pe care o simțea, pentru că nu avea haine pe el.” Acest eveniment inoportun îl face să-şi dea seama că lupta împotriva fantomelor este zadarnică. El face pace cu ele, iar acestea se întorc de unde au venit, cu cartea lor cu tot.

Setne a învățat ceva din această întâlnire şi învață altceva în a doua poveste, care datează de la începutul perioadei romane şi se află în Muzeul Britanic. În această poveste, Setne şi soția sa nu au niciun fiu, dar urmând un vis, li se naşte un copil în mod miraculos. Copilul, Si-Osiri („Fiu al lui Osiris”), se dovedeşte a fi un atotştiutor infatuat. Într-o zi, tatăl şi fiul văd două înmormântări, una a unui om bogat şi alta a unuia

sărac, care nu avea pe nimeni să-l plângă. Setne îşi exprimă dorința ca, la moartea sa, să fie înmormântat cu fast ca bogatul, dar Si-Osiri răspunde că, dacă tatăl lui ar avea un dram de minte, s-ar ruga să fie îngropat ca şi cel sărac. Si-Osiri îl duce pe Setne la necropolă, unde găsesc o intrare într-un mormânt care duce direct în Lumea de Apoi. Acolo, într-o parte a eternității sunt cei blestemați, suferind chinuri groaznice, obligați să împletească funii pe care măgari eterni le mestecă imediat. Acolo văd un om care are axul uşii lumii de jos fixat în ochi; este bărbatul bogat a cărui înmormântare o văzuseră şi a cărui conduită în viață fusese găsită deficitară de către judecătorii eternității. În final, ei ajung în prezența lui Osiris, care este asistat de un bărbat în robe radiante, scriind dictarea zeului. Este săracul, a cărui viață fusese găsită bună. Similitudinea cu parabola lui Lazăr a fost deseori notată, deşi ideea că paradisul constă în a deveni birocrat este tipic egipteană. De aici reiese că Si-Osiris este un magician celebru din trecut, care a aranjat să renască pentru a salva Egiptul de dezastru, din mâinile unui vrăjitor nubian. O dată treaba dusă la bun sfârşit, el dispare, ca pasărea Phoenix, în flăcări şi, în acea noapte, soția lui Setne concepe un fiu adevărat.

Este imposibil de ştiut cât din caracterul istoricului lui Khaemwise este păstrat în poveştile cu Setne, care erau foarte populare în Egiptul de

mai târziu. Există şanse ca Khaemwise să nu fi fost prea încântat de Setne şi de aventurile sale neacademice, dar aceasta nu este o problemă pentru noi. Putem fi mulțumiți că ambele personaje sunt parte a bogăției civilizației egiptene.

Capitolul şase
Petiția scribului din templu

Petiese, cea 583–511 î.Hr.

În 525 î.Hr., Egiptul a devenit parte a Imperiului Persan. Țara mai fusese sub dominație străină înainte de această perioadă, şi nu toți faraonii au avut sânge egiptean. În A Doua Perioadă Intermediară, invadatorii din Orientul Apropiat preluaseră controlul Deltei şi au condus ca şi hicsoşii pe care i-am văzut condamnați de Hatşepsut. În anii întunecați ce au urmat prăbuşirii Regatului Nou, unitatea politică a fost pierdută şi ofițerii militari de origine libiană au putut să se bucure de putere în câteva oraşe, din nou în principal în jumătatea nordică a țării. Dar aceştia erau oameni care conduceau Egiptul din interior şi făceau eforturi să fie văzuți mai egipteni decât egiptenii, scriind hieroglife, venerând zeii

tradiționali şi organizându-se în dinastii. Dominația persană a fost diferită. În limbajul din cărțile de texte, conducerea lui Cambyses, Darius şi Xerxes asupra Egiptului este Dinastia a XXVII-a, dar practic, acest termen este rar folosit. Regii Persiei erau faraoni dinăuntrul țării şi recunoşteau de formă religia egipteană, dar conduceau din Susa şi Persepolis, în Iran, iar Darius şi Xerxes erau zoroaştri şi nu credincioşi lui Horus şi Toth. Controlul efectiv al țării era în mâinile unui satrap, cu sediul în capitala neutră, Memfis, dar acest ofițer nu avea autonomie financiară.

Problemele economice erau administrate separat de un cancelar, a cărui slujbă includea şi supravegherea satrapului şi raportarea la rege. Satrapii aveau un obicei de a fi convocați în Persia, pentru a da socoteală în legătură cu felul în care conduceau o provincie atât de bogată. Ca şi majoritatea puterilor din lumea antică, persanii tolerau diversitatea culturală şi nu au văzut niciun motiv pentru care să înăbuşe obiceiurile egiptene, chiar dacă se aflau într-o poziție de a face aceasta. Egiptul a putut să rămână cu cultura şi religia sa, dar îşi pierduse o mare parte din independența politică. Pentru întâia oară, era parte dintr-un stat internațional.

Țara pe care persanii au absorbit-o în imperiul lor se luptase să ajungă din nou la prosperitate în timpul domniei Dinastiei a XXVI-a (664–525 î.Hr.)

Această dinastie, ca şi majoritatea din istoria Egiptului, a condus din Memfis, dar era originară din oraşul Sais din Deltă şi, astfel, perioada este deseori numită saită. Din punct de vedere cultural, perioada este marcată de o renaştere a artei şi, la o scară mai redusă, a literaturii, motive care înfloriseră în Regatul Vechi şi Mijlociu. În lucrările tradiționale de egiptologie, aceasta tinde să fie reprezentată ca o cârpăceală fără viață de idei lipsite de originalitate, dar o parte a acestui răspuns este rezultatul propriei noastre nefamiliarizări cu tradițiile egiptene în modul în care le-ar fi părut acestea celor care erau parte din ele. Renaşterea italiană este admirabilă pentru noi şi pe drept cuvânt, dar aceasta este în parte pentru că îi suntem moştenitori şi-i înțelegem valorile. Un străin din altă cultură, care nu a înțeles Renaşterea din interior, ar putea s-o compare cu produsele Greciei şi Romei şi să concluzioneze că aducea puține lucruri noi. Arta saită este încet-încet recunoscută pentru renaşterea pe care a reprezentat-o, deşi perioada care a produs-o este încă subestimată.

Din punct de vedere politic, Perioada Târzie diferă de majoritatea istoriei mai timpurii a Egiptului prin faptul că a existat permanent o putere ostilă asupra graniței nord-estice a țării. În secolul al VII-lea î.Hr., acest inamic este Asiria, apoi Babilonia şi, prin a doua jumătate a secolului al VI-lea, Persia. Primele două puteri au reuşit să

invadeze Egiptul de câteva ori, dar niciuna nu a reuşit să păstreze o autoritate permanentă asupra ţării. Dar ameninţarea era constantă, şi saiţii aveau nevoie să importe tehnologie militară pentru a o contracara. Majoritatea expertizei, şi o parte din efectivul care era necesar pentru aceasta, avea să fie găsită în lumea greacă şi faraonii saiţi au aflat curând că erau obligaţi să păstreze un echilibru între două forţe: nevoia de a-şi deschide structurile militare, pe de o parte, şi necesitatea de a împăca aristocraţia armatei tradiţionale, de cealaltă parte. Cel din urmă grup a fost extrem de grijuliu cu tradiţiile şi statutul său şi o revoltă în această castă ar fi fost dezastruoasă. Pe parcurs, acest act de echilibru a eşuat în sensul că ţara şi-a pierdut până la urmă independenţa, dar abilitatea dinastiei de a supravieţui în ceea ce devenise o lume foarte diferită de cea a Regatului Nou este încă impresionantă.

Priceperea politică a faraonilor saiţi este subestimarea, dar există o altă trăsătură a Perioadei Târzii care este accentuată prea des. Egiptul sait s-a comportat ca un magnet pentru imigranţi, care erau atraşi de ţară din motive comerciale sau militare, cu toate că şi aici, faptul că faraonul era unul dintre cei mai bogaţi stăpâni din lume a jucat un rol important. Egiptul a devenit căminul unor comunităţi mari de greci, anatolieni, fenicieni şi comercianţi vorbitori de limbă aramaică din Orientul Apropiat, evrei,

libieni, nubieni şi al altor africani de mai departe din sud, de pe Nil. Atâta vreme cât se supuneau legilor criminalistice şi financiare ale țării, se puteau aştepta la protecție din partea autorităților. Erau puține prejudicii rasiale sau deloc, dar era de o presiune puternică asupra acestui fel de comunități pentru a asimila cultura egipteană. A fi egiptean însemna a trăi în Egipt şi a venera zeii egipteni; de unde venea individul, sau familia acestuia, era o importanță minoră în comparație cu aceasta. Oricum, majoritatea cărților cu texte, în timp ce notează partea poliglotă a Egiptului sait, presupun că aceasta este o particularitate a Perioadei Târzii. Din câte ne putem da seama, o stare similară de fapt caracterizează Regatul Nou şi se poate aplica Regatului Mijlociu, chiar dacă la o scară mai redusă. În realitate, poate fi valabilă pentru Egipt în majoritatea perioadelor lungii sale istorii. Mulți egipteni antici şi chiar medievali aveau bunici sau alte rude care fuseseră născuți în afara țării şi acesta este un aspect al culturii egiptene care este deseori trecut cu vederea.

Persanii au moştenit această stare de fapt. Majoritatea ei a rămas neatinsă, dar conducătorii ahmenizi au introdus rafinamentul în câteva zone ale vieții egiptene. Aramaica, limba universală a Orientului Apropiat, a fost asimilată ca limbă de guvernare. A fost introdus sistemul monetar la ceea ce fusese o economie bazată pe troc şi

redistribuție. Bumbacul, dacă nu era o invenție persană, a devenit o recoltă substanțială în Egipt pentru întâia oară. Una dintre realizările principale ale lui Darius cel Mare când a ajuns la putere în 522 î.Hr. A fost codificarea legilor țării aşa cum era în ultimul an de independență şi acelaşi conducător a fost responsabil pentru săparea Canalului de Suez. Ideea de a lega Mediterana de Marea Roşie a existat cu mult înainte de secolul al XIX-lea d.Hr. Şi se poate să fi existat chiar în secolul al XIX-lea î. C; bineînțeles, a fost un fel de canal prin istmul Suez în domnia lui Seti I, bunicul prințului Khaemwise. Oricum, versiunea ahmenidă a fost proiectată la o scară potrivită cu un imperiu al lumii. O estimare a volumului de pământ care a fost excavat pentru acest proiect este de 12 milioane metri cubi şi aceasta nu include izvoarele de apă potabilă care au fost, de asemenea, construite. Canalul era destul de lat pentru ca două galere cu trei rame să treacă una pe lângă cealaltă, iar secțiunea sudică, între golful Suez şi Lacurile Amare, era mărginită de stele scrise în cuneiformă iraniană şi hieroglife egiptene, fiecare enumerând satrapii imperiului. Darius însuşi a vizitat Egiptul în 496/497 î.Hr., în timpul căreia drumul pe apă a fost oficial deschis. O flotă de douăzeci şi patru de vase a fost trimisă de-a lungul canalului din Egipt, întărită pentru Persia, iar de la Marele Rege aflăm după cum urmează:

Am ordonat ca acest canal să fie excavat din albia Nilului, care curge prin Egipt, spre marea care vine din Persia... şi vasele au navigat din Egipt prin acest canal în Persia, după cum mi-am dorit.

Acesta poate fi înțeles drept punctul culminant al controlului ahmenid asupra Egiptului şi binecuvântările par clare. Aici este prosperitate şi tot aici este o piață internațională, contribuind la bunăstarea tuturor cetățenilor săi. Acesta este modul în care le-ar plăcea surselor oficiale ca noi să ne imaginăm țara şi se poate să nu se fi înşelat în întregime, din niciun punct de vedere, în ceea ce priveşte clasele de guvernare şi pe cei

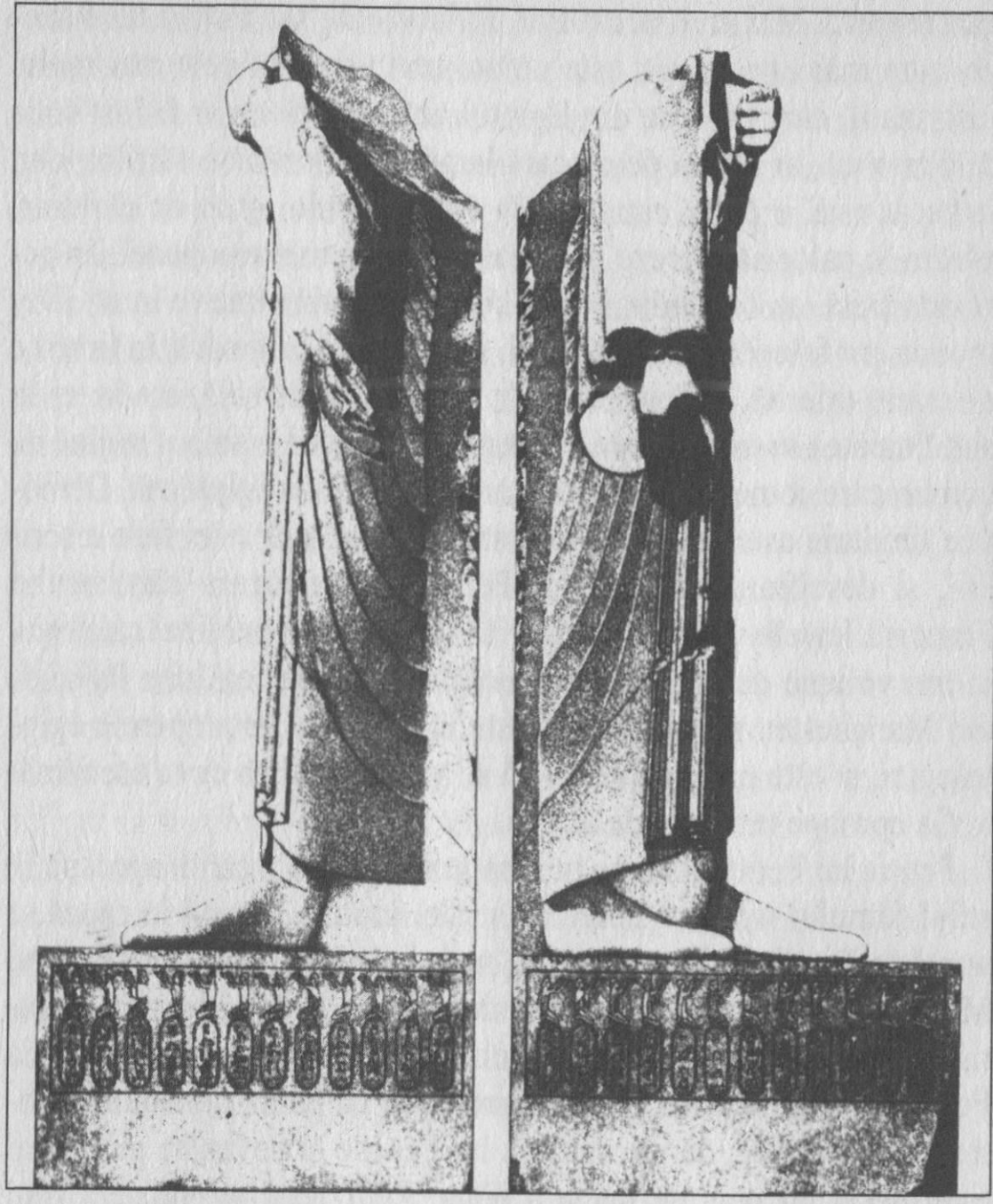

Statuie fără cap a regelui persan Darius I (522-486 î.C.), descoperită la Susa, în Iran. La bază se află provinciile imperiului persan în hieroglife egiptene. Statuia a fost probabil făcută în Egipt şi trimisă pe cale maritimă în Persia.

care depindeau de ele.

Imaginea oficială se poate să nu fie falsă, dar nu este nici adevărată. Întotdeauna va exista o discrepanță între imaginea în roz pictată de sursele guvernamentale şi viața de zi cu zi a restului societății; oricum, starea de fapt din text familiară egiptologilor din lucrarea cunoscută ca Papirus Rylands IX ne prezintă ceea ce pare a fi o cu totul altă țară. Totuşi, acest papirus datează din vremea aceluiaşi Darius cel Mare care a navigat cu flota sa pe Marea Roşie. În acest text, nu sunt introduceri statale, avocați internaționali şi niciun faraon aflat deasupra statului. Cum bilanțurile dezlânate continuă să furnizeze informații despre administrația proastă, faliment şi corupția meschină, acest document se încadrează într-un gen propriu. Mai mult decât atât, Rylands IX, sau Petiția lui Petiese, cum mai este numit, este unicul text vechi cu cele mai multe informații, care provine din Egiptul antic. Dacă nu ar fi fost scris în demotică, ar figura pe-o scară largă în majoritatea cărților, dar, întrucât este, e puțin cunoscut în afara micului grup de cărturari cărora le place să lucreze pe această scriere impresionantă. În perioada saită, au fost inițial două sisteme administrative în uz. Demotica era folosită în nordul țării, de unde era originară, în timp ce o scriere diferită, cunoscută drept hieratica anormală, era în uz în sud. Înaintea sosirii persanilor, demotica devenise

unicul mijloc de comunicare comercială şi de fiecare zi din limba egipteană. Demotica timpurie este cel mai dificil stadiu chiar al acestei faze a scrierii, şi descifrarea Petiției lui Petiese a fost opera cărturarului Francis Llewellyn Griffith. În 1909, Griffith şi-a publicat catalogul în trei volume de papirusuri demotice în Biblioteca John Rylands din Manchester. Acest catalog este una dintre capodoperele egiptologiei, şi este puțin probabil că se va mai realiza ceva asemănător la aproape un secol de atunci.

Petiția lui Petiese începe în luna iulie, 513 î.Hr., când, aproape în stilul filmului western, apare un străin în oraş. Oraşul în cauză se numeşte Teudjoy şi era situat pe malul estic al Nilului, în Egiptul Mijlociu. Numele modern al locului este El-Hibeh, dar niciun turist nu merge acolo. Locul avea o importanță strategică în A Treia Perioadă Intermediară, când a funcționat ca punct de frontieră între teritorii rivale, dar pe vremea lui Petiese el devenise puțin mai mult decât un oraş de mâna a doua. Zeul Teudjoy-ului era zeul Amon, care a fost odată patronul unui mare imperiu, iar numele străinului este Ahmose, un preot al templului din Teudjoy. Ahmose este un preot celibatar, dar avea dreptul la un salariu din partea templului în virtutea funcției sale. Demnitățile preoțeşti puteau fi vândute de la persoană la persoană în Egiptul antic, pentru că erau un fel de funcții care asigurau un dividend anual.

Dividendul lui Ahmose nu fusese plătit de multă vreme şi acesta dorea să afle motivul pentru care se întâmplase acest lucru. Şeful templului îi explică faptul că sunt faliți şi singura soluție ar fi să facă un împrumut. Ahmose întreabă cum s-a întâmplat aceasta şi i se spune că nu este nimeni care să poată explica starea de fapt, cu excepția scribului templului, Petiese, fiul lui Essemteu, care cunoştea toate dedesubturile problemei. Petiese în cauză este naratorul documentului nostru. În vremea în care Ahmose a venit în oraş, Petiese („Darul lui Isis") va fi avut cam şaptezeci de ani. Înclinația sa față de istoria familiei este puternică, la fel ca şi înclinația de a se plânge. Memoria sa privind detaliile istorice îi joacă feste uneori, în parte datorită vârstei, dar şi pentru că o mare parte a narațiunii sale este formată din documente de familie. El nu va fi avut deloc acces la o cronologie corectă şi poate că nici la o listă de regi. Este, de asemenea, corect să spunem că simțul său organizatoric este deseori absent şi bate câmpii prin generații, întorcându-se la aceleaşi puncte de mai multe ori. Dar povestea poate fi reconstituită, cu ceva efort, şi ceea ce are el de spus este important.

Ahmose îl arestează pe Petiese şi îl pune pe nava sa, vrând să-l ducă la cancelarul persan în Memfis, adăugând, cu falsa bonomie a teroristului: „M-am stăpânit să te bat doar pentru că eşti un bătrân şi ai fi murit." Când ajung în

capitala provincială, Petiese este obligat să stea în soare până când găseşte o explicație pentru ruina financiară a Teudjoy-ului. În final, extenuat, bătrânul cere un sul de papirus şi-şi scrie declarația. Aceasta are efectul de a-l convinge pe Ahmos de nevinovăția lui Petiese şi este lăsat apoi să se întoarcă în oraşul său. Acolo, preoții lui Amon îl arestează pe Petiese din nou şi el şi majoritatea familiei sale sunt întemnițați. Apoi urmează ceva ce pare tipic pentru un asemenea impas:

Pe 13 Mekhir (10 iunie 512), la festivalul lui Shu, toată lumea care era în Teudjoy bea bere şi temnicerii care ne păzeau au băut bere şi au adormit. Apoi, Djebastefankh şeful templului dezonorat a evadat. Temnicerii s-au trezit, dar nu l-au putut găsi şi temnicerii care ne păzeau au fugit, de asemenea.

Se suspectează că nici temnicerii nu erau plătiți şi evadarea era o caracteristică a vieții țărăneşti în Egipt, în majoritatea perioadelor. Autoritățile templului iau apoi legea în propriile mâini, îl bat pe Petiese şi pe familia sa şi-i închid într-un turn ruinat de lângă poarta templului, având intenția să se întoarcă şi să-l demoleze peste ei. În ultimul moment, aceştia realizează că acest lucru va atrage doar furia autorităților persane şi Petiese este trimis înapoi acasă, unde este îngrijit timp de trei luni de medici.

Ce a ruinat acest orăşel? Răspunsul este în mare parte acelaşi cu cel pe care l-am văzut în capitolul despre fermierul Heqanakhte, deşi, în acest caz, problema abia începe. La Teudjoy, un conflict, care s-a extins pe mai multe generații, stricase echilibrul lucrurilor din templu, iar templul era centrul economiei locale. Originea acestui conflict poate fi reconstituită din arhivele de familie pe care Petiese le include în petiția sa cea lungă. Problema în discuție este cunoscută ca zona de interferență dintre plățile care sunt făcute unei persoane, în virtutea faptului că deține anumită funcție, şi plățile făcute unui individ *per se.* Ambele părți ale acestei dispute pe termen lung, familia lui Petiese şi preoțimea zeului local Amon, au profitat de situațiile neclare care puteau rezulta dintr-un asemenea sistem. Familia lui Petiese privea plățile făcute membrilor lor din templul orăşelului drept plăți date indivizilor, în timp ce preoții au îmbrățişat varianta că banii pot fi o virtute a funcțiilor deținute şi deținătorii acestor funcții erau numiți de către ei. Preoții aveau practic dreptate, dar ei permiteau animozității lor să se extindă la beneficii care îi aparținuseră cu adevărat familiei lui Petiese şi oricum problema a mers dincolo de amabilități regale. Petiese însuşi lasă impresia că ştie că adevărul era complicat, din moment ce răspunsul său inițial la orice problemă în cauză este extrem de prudent. Într-o viață de om, el a învățat să fie economic în

răspunsurile oficiale.

Istoria începe în partea de început a domniei lui Psammetichus I, fondatorul Dinastiei a XXVI-a în particular şi a Perioadei Târzii în general. În cel de-al patrulea an al acestui rege (660 î.Hr.), stăpânul încărcăturilor de export, un om important în administrația imperială, a propus să se pensioneze şi a numit ca succesor un alt Petiese, fiul lui Iturou, şi străbunicul naratorului prezent. Acest Petiese era o raritate, care reuşise să-şi sporească bogăția din Egiptul Superior cu aproape încă jumătate. Faraonul este de acord cu această numire, şi Petiese I, cum îl putem numi, îşi îndreaptă atenția asupra problemelor din Teudjoy, cu care avea o legătură ancestrală. Acest templu, care fusese bogat atunci când locul a fost unul strategic, ajunsese în vremuri de restrişte. (Este vizibil aici un model repetitiv. Locurile ca Teudjoy nu erau sub patronaj regal şi nici nu erau de sine stătătoare din punct de vedere economic. Ca rezultat, erau vulnerabile față de norocul schimbător). Petiese I face totuşi alte miracole economice pentru Amon din Teudjoy şi, în schimb, este răsplătit cu o parte din veniturile preoțeşti, un contract al cărui martor este scribul şcolii locale. Potrivit naratorului, acest venit preoțesc era ereditar şi îi revenise astfel fiului şi nepotului lui Petiese I.

Urmează un interludiu romantic, în care fiica lui Petiese I se logodeşte cu un bărbat pe nume

Haruodj şi cuplul este răsplătit de către patronul lor, stăpânul încărcăturilor pensionat, cu „o minune de casă, o casă pentru un preot; nu sunt alte clase de oameni în el, doar preoți şi cei care intră în templu”. Episoade de relevanță marginală ca şi acesta sunt caracteristice stilului lui Petiese. Ele contribuie la culoarea documentului, dar pot complica lucrurile alarmant. Bătrânului îi place să picteze un tablou mare.

Lucrurile merg destul de bine la Teudjoy până în anul 31 al domniei aceluiaşi Psammetichus (633 î.Hr.). Preoții din Teudjoy profită de absența lui Petiese I din Teba pentru a cheltui o parte din salariul său. „Cum zeul soare trăieşte”, spun ei, „va continua el să atragă o cincime din alocarea divină? Acest sudist surghiunit se află în puterea noastră.” Referința la sudişti este ironică, un comentariu asupra absenței lui Petiese din Luxor, dar noțiunea că sudul țării este o glumă persistă în Egiptul modern. Interesant, când preoții din Teudjoy sunt ei înşişi aduşi la curtea cancelarului în Memfis şi ei sunt lăsați liberi în acest fel. Sudul Egiptului a devenit aproape un nord îndepărtat, dacă cineva locuia în Memfis, şi această petiție este plină de incursiuni de trecere de acest fel. Oricum, problema trece rapid dincolo de glumă, întrucât preoții țintesc spre cei doi tineri nepoți ai lui Petiese I:

Ei au acuzat nişte tineri, creaturi rele, spunând: „Veniți cu prăjinile voastre seara, aşezați-vă pe

acest grâu şi ascundeți-vă prăjinile până dimineață... Cei doi băieți au venit la templu, cerând să le fie măsurată o cincime, dar ei tinerii şi-au scos prăjinile din grâu şi i-au înconjurat şi au început să-i bată. Ei băieții au fugit de ei în locul sfânt, dar ei bărbații au fugit după ei şi i-au prins la intrarea în altarul lui Amon.

I-au bătut până au murit şi i-au aruncat într-o magazie din interiorul zidului de piatră.

Neînțelegerea din cauza unui salariu devenise acum o altercație sângeroasă. Lucrurile continuă să mocnească până la domnia lui Psammetichus al II-lea, cu aproape două generații mai târziu. În al patrulea an al acestui conducător (592 î.Hr.), s-au făcut pregătiri pentru o campanie sau mai degrabă un exercițiu de arborare a steagului în Palestina sau pe coasta feniciană. Aveau să fie trimişi reprezentanți din toate templele Egiptului, pentru a duce ghirlanda în procesiunea de stat. Cine putea fi mai potrivit pentru o asemenea onoare decât Petiese al II-lea, bunicul naratorului nostru. Aşa susțin preoții şi în timp ce preotul este plecat, reprezentându-şi zeul, colegii lui încep să redistribuie venitul templului după placul lor. La întoarcere, Petiese al II-lea, mâhnit, merge la palatul regal din Memfis pentru a căuta dreptate, dar este întâmpinat cu cuvintele: „Dezastru. Faraonul este bolnav, faraonul nu poate ieşi.”

(Domnia acestui rege mai avea doar câțiva ani). În cele din urmă, Petiese îşi pierde cazul în Memfis şi se întoarce în Teudjoy. Se ajunge la o oarecare înțelegere între părți şi litigiul ulterior este înăbuşit prin următoarele cuvinte:

„Nu se câştigă nimic din mersul la judecată. Oponentul tău este mai bogat decât tine. Şi dacă ai fi avut o sută de arginți în mână, el tot te-ar fi înfrânt." Deci l-au convins pe Petiese să nu meargă la judecată.

Dreptatea este scumpă, în multe societăți. Naratorul nostru începe apoi un discurs lung asupra evenimentelor care s-au întâmplat într-una dintre următoarele domnii, cea a lui Amasis (570–526 î.Hr.). De aici rezultă că preoții înşişi au fost privați de o parte din dreptul lor, când un superintendent de pământ a sechestrat o parte a dotei templului. Şi această dispută a durat, de asemenea, dar a avut efectul reactivării vechii neînțelegeri cu familia lui Petiese, din moment ce preoții căutau un țap ispăşitor pentru pierderea a ceea ce le revenea. Ei au mers la casa lui Essemteu, tatăl naratorului nostru, şi şi-au îndreptat atenția asupra statuilor şi stelelor memoriale pe care Petiese I, binefăcătorul inițial, le pusese pe platforma templului. Statuile, una prezentându-l pe marele om cu o siluetă a lui Amon în poală, şi una care stătea în fața capelei lui Osiris, au fost aruncate în râu. Una dintre stele

a fost cu uşurinţă distrusă, dar cealaltă s-a dovedit a fi din granit. Când zidarul a văzut aceasta, a venit cu eterna scuză:

Nu pot distruge aceasta. Aveţi nevoie de un lucrător în granit pentru a distruge aceasta. Uneltele nu vor face faţă.

Ei lasă la o parte acest monument şi Petiese al III-lea include o transcriere în petiţia sa. El citează alte inscripţii din templu şi o serie de oracole şi imnuri atribuite lui Amon din Teudjoy despre nevoia de dreptate şi pedeapsa care-l aşteaptă pe cel care face rău. Limbajul acestor inscripţii este mult mai ceremonios decât cel al petiţiei însăşi şi este foarte posibil ca Petiese să le fi transcris cu acurateţe, deşi ar părea că slăbiciunea sa legată de numere s-a făcut simţită, întrucât unele date pe care le dă sunt dificil de comparat cu altele provenite din monumentele pe care le avem. Dar documentele citate de Petiese au dispărut cu secole în urmă, şi supravieţuiesc doar în acest papirus remarcabil.

Este timpul să ne întoarcem la naraţiunea principală. Petiese al III-lea a plecat să se vindece de răni şi când se face bine, el îşi rezervă o călătorie ieftină în Memfis, pe un vas ce ducea lemn. Îşi petrece şapte luni trimiţând petiţii cancelarului, care trimite după preoţii depravaţi de cinci ori. La cea de-a cincea convocare, ei

binevoiesc să apară şi sunt pedepsiți cu cincizeci de bice fiecare. Între timp, ei au reuşit să-l mituiască pe avocatul care trebuia să pledeze pentru Petiese şi li se permite să meargă acasă fără a fi se mai cere ceva. Petiese reuşeşte să-l mai tachineze pe cancelar din nou într-o seară pe când acesta pleca de la biroul său şi se angajează în alcătuirea istoriei familiei sale. Cum această relatare ar fi semănat cu o versiune chiar mai puțin coerentă decât cea pe care o avem în papirus, reacția cancelarului este de înțeles:

Aceste întâmplări pe care mi le spui sunt multe. De ce nu mergi într-o casă să iei un instrument de scris şi o hârtie şi să scrii tot ce s-a întâmplat cu strămoşii tăi din momentul în care această parte a intrat în posesia lor. Scrie felul în care partea a fost luată de la tatăl tău împreună cu restul şi descrie evenimentele care au avut loc de atunci până acum.

Acestea sunt tactici bune de tergiversare. Din nefericire, Petiese nu a ținut seama de prietenul său corupt în instanță, care reuşeşte să anuleze întreaga problemă cu nişte asigurări vagi privind faptul că au fost trimise scrisori tuturor celor implicați. Petiese se întoarce în Teudjoy şi între timp se întâlneşte cu nişte prieteni negustori,

Câteva rânduri din petiția bătrânului Petiese. Această scriere este demotică, o formă de prescurtare folosită pentru documentele de afaceri în timpul dominației persane a Egiptului. Papirusul este acum în Biblioteca John Rylands, Manchester.

care îi spun: „Tu eşti Petiese? Mergi în Teudjoy? Nu te obosi, casa ta a fost incendiată.” Petiese nu are altă alternativă decât să se întoarcă la cancelar, care trimite un agent să investigheze cazul mai departe şi să-i aducă înapoi pe preoții care săvârşiseră această crimă. În cele din urmă, agentul se întoarce cu un singur suspect, care neagă imediat totul. Suspectul este biciuit de cincizeci de ori – gestul standard al curții cancelarului – dar problema rămâne în acel punct. Oricum, acesta nu poate fi sfârşitul problemei, întrucât Petiese este impulsionat să pună întreaga istorie a nedreptății familiei şi propriile ghinioane în mâinile preoțimii. Rezultatul este Papirusul Rylands IX, care a fost făcut cu scopul înaintării unei petiții finale către autorități, poate chiar către satrapul însuşi. Documentul a fost găsit printre ruinele de la El-Hibeh, alături de celelalte aflate acum în Manchester, şi este clar că nu a părăsit niciodată locul unde a fost scris. Poate că o copie a fost trimisă în Memfis, şi până la urmă s-a făcut dreptate sau poate că Petiese dăduse tot ce avusese mai bun şi a plecat să se alăture părinților săi. Oricum, rezultatul nu este cunoscut.

Avem doar versiunea lui Petiese asupra evenimentelor şi preoții lui Amon ar fi avut versiunea proprie la fel de lungă, dar este clar că nu avem de-a face cu o societate care a funcționat uşor sau care a urmat principiile guvernării deschise. Cei dintre noi care admiră Egiptul antic

pot găsi acest text stânjenitor şi am putea fi tentați să aruncăm vina asupra ocupației persane. Persanii, până la urmă, ar fi fost puțin interesați de problemele unui orăşel din Egiptul Mijlociu şi de vorbele fără noimă ale unui bătrân cu o problemă minoră. Dar nu se cuvine să aducem asemenea acuze. Strămoşii lui Petiese s-au confruntat cu aceeaşi ofensă şi ipocrizie la curțile lui Psammetichus şi Amasis, când Egiptul era condus de propriii faraoni. Textele administrative din perioadele mai timpurii, crezute incomplete şi întotdeauna persane, contribuie fără îndoială la o imagine similară. Aceasta este o societate care funcționa intermitent, uneori ajutată de mită, alteori cu impasuri care puteau fi rezolvate prin exercitări arbitrare ale puterii. Dacă aceste noduri gordiene nu erau tăiate, problemele se puteau întinde pe generații întregi şi acesta putea fi uneori rezultatul indiferent ce ar fi făcut autoritățile.

Ceea ce face o asemenea societate suportabilă este un simț al umanității împărtăşite şi o recurgere la idei de armonie, chiar dacă asemenea idealuri sunt cunoscute a fi iluzii. Ceea ce o face insuportabilă, în schimb, este refuzul de a pierde încrederea şi de a abandona grupul de interes al cuiva, chiar şi când grupul este instrumentul nedreptății şi al violenței eruptive.

Lumea din Rylands IX constituie partea întunecată a textelor care apar pe pereții mormintelor egiptene. Acolo, proprietarul

mormântului spune tuturor celor care trec pe-acolo despre viața pe care a dus-o, dând pâine celor flămânzi, apă celor însetați, haine celor goi şi ducându-l pe celălalt mal pe cerşetorul care nu avea luntraş. Asemenea oameni ne asigură că nu au făcut niciodată diferențe între doi frați până-ntr-atât încât un fiu să fie privat de moştenirea sa. Aceste idealuri nu erau goale şi Herodot, care a vizitat Egiptul la jumătate de secol după ce Petiese şi-a scris petiția, remarcă standardele înalte de curtoazie pe care le-a văzut în țară. Acesta era un aspect al lui Ma'at, zeița dreptății şi armoniei care a fost iubită de Horemheb şi a fost fiica zeului creator. Dar petiția lui Petiese arată că Maat putea, de asemenea, să întoarcă spatele unui loc.

Este tentant să ne imaginăm că Petiese a ajuns în Memfis şi a găsit dreptatea, la fel de mult cum se poate spune despre cauza lui că a fost dreaptă. Ne putem gândi că a găsit-o şi putem, de asemenea, să sperăm că judecătorul său şi-a amintit cuvintele înțeleptului Ptahhotpe, care a scris cu multe secole mai devreme:

Dacă eşti unul căruia i se adresează petiții, ascultă cu plăcere ceea ce spune petiționarul. Nu-l respinge până nu şi-a vărsat aleanul, până când nu a spus motivul pentru care a venit. Un petiționar ar vrea mai degrabă ca declarațiile să-i fie ascultate, decât ca problemele cu care a venit să-i fie rezolvate. El se bucură de aceasta mai mult decât orice.

Dar în ceea ce-l priveşte pe cel care care respinge o petiție, oamenii se vor întreba: „Ce vrea să spună făcând aceasta?”

Poate că Petiese a avut norocul să întâlnească un oficial care a pus sfatul la suflet. Este la fel de posibil ca acest lucru să nu se fi întâmplat.

Capitolul şapte
Faraonul magician

Nectanebo al II-lea a domnit între 359/358–343/342 î.Hr.

Istoria Egiptului antic nu a fost măsurată prin regi şi secole, ci prin dinastii. Pe la mijlocul secolului al IV-lea î.Hr., țara văzuse treizeci de asemenea „case”, după cum le numeau egiptenii, şi dacă zeii erau atât de atenți, nu a fost niciun motiv pentru care să nu fie încă treizeci. Regalitatea era coborâtă din rai la începutul vremurilor mitice şi îşi făcuse lăcaşul în oraşul zeului-soare Helipolis. Dacă ritualurile erau săvârşite corect şi dacă încarnările regalității care urmau una alteia pe tron continuau să conducă în concordanță cu Maat şi cu cerințele bunului simț, sistemul nu ar fi avut un sfârşit, fără un cataclism

care să oprească timpul însuşi. În plus, erau mai multe argumente practice care puteau fi aduse pentru a-i liniști pe cei speriați. Egiptul era înconjurat de deşerturi şi mări şi era uşor de apărat, în afara slăbiciunii frontierei sale de nord-est, care avea nevoie de o pază constantă. Țara era prosperă în mod natural, cel puțin când era guvernată înțelept, şi atrăgea aproape fără efort talente întreprinzătoare din țările mai puțin norocoase din Mediterană şi Orientul Apropiat. Națiunile mai tinere se minunau la vederea monumentelor sale şi de lungimea istoriei sale, deşi nu tindeau să-i imite cultura care se simțea a fi *sui generis*. Zeii aveau să continue cu siguranță să protejeze pământul pe care l-au creat.

O dată cu viziunea perfectă ce vine împreună cu vederea clară, putem vedea că zeii au făcut o serie de avertismente pe parcursul Perioadei Târzii. Primul mileniu î.Hr. Nu a fost al faraonului aşa cum fuseseră al doilea şi al treilea. Au fost realizări considerabile, dar țara cunoscuse din ce în ce mai mult nevoia de a dansa pe melodiile altora. Prosperitatea dinastiei saite fusese urmată de prima cucerire totală a țării, iar Egiptul a rămas o provincie a Imperiului Persan din 525 până în 404 î.Hr., când a reuşit să recâştige o independență precară. Impactul acestei cuceriri asupra unei civilizații mândre era un amestec complex de agresiune pasivă, sindromul Stockholm, stoarcere de profituri, refugiu în istoria şi tradițiile țării şi

negarea faptului că avea loc ceva ieşit din comun. În acest fel, până şi Cambyses, cuceritorul persan, putea fi făcut descendentul unuia dintre faraonii saiți, caz în care aşa-numita cucerire era doar un fel de întoarcere acasă. Într-o tradiție complet diferită, acelaşi Cambyses putea deveni ucigaşul taurului Apis şi duşmanul a tot ce este sacru. Niciuna dintre tradiții nu are prea multe şanse de a fi adevărată, dar nu aceasta contează: avem ambele versiuni, pentru că ele sunt încercări de resemnare față de ceea ce se întâmplase.

Cu excepția oraşelor-stat greceşti, Egiptul era prima țară care s-a eliberat de sub dominația ahmenidă. Oricum, când independența a venit în sfârşit, totul a fost cu un preț. Țara era incapabilă să se reafirme fără experți străini, în special greci. Observatorii străini bănuiseră de mult că aceasta era problema, şi acum o ştiau şi egiptenii. Aceasta era o umilință pentru o cultură care se mândrea cu unicitatea ei. Perioada Târzie prezintă o concentrare exact asupra acelor aspecte ale Egiptului antic care îl făceau diferit: venerarea animalelor, cultul distinctiv al morților şi spiralele aparent nesfârşite ale teologiei sale. Totuşi, aceasta este, de asemenea, una dintre perioadele care văd Egiptul devenind gazda imigranților străini, la o scară considerabilă. Aceste două tendințe par incompatibile la prima vedere, dar există motive pentru a bănui că au legătură. Un mod de a te ocupa de contopirea imigrației străine

este a pune accent pe cultură şi a o folosi pentru a călca în picioare credințele concurente. Astfel, echilibrul putea fi păstrat şi tensiunea dintre conservatorismul aristocrației autohtone şi nevoia de a angaja talente din afara acestei aristocrații putea fi dezamorsată. Întrebarea ce se ridică e: „Ce înseamnă să fii egiptean în această lume schimbătoare?" Răspunsul dat de către elita conducătoare este acela de a accentua punctele care-i fac pe egipteni unici. Politica a continuat cu un oarecare succes şi povestea majorității comunităților de imigranți din zonă este una de asimilare şi absorbție. Un exemplu bun în acest sens se poate vedea în povestea lui Iosif, care, în forma pe care o avem, datează din Perioada Târzie. Potrivit acesteia, Iosif este un imigrant fără niciun ban, care se ridică pe culmile faimei şi puterii, devenind mai egiptean decât egiptenii înşişi. Această lecție nu a scăpat publicului, din moment ce audiența era compusă din bărbați şi femei de origine evreiască, care aleseseră să se stabilească lângă Nil. Iosif, fiul lui Iacob şi al Rachelei, a devenit un egiptean antic.

Ahmenizii nu au renunțat niciodată să revendice Egiptul şi aceasta a redat un caracter propriu perioadei de după 404. Folosind o analogie modernă, era o mentalitate post-colonială a locului. Putea să fi fost un Egipt fără ahmenizi, care era un Egipt unde ideea de ahmenizi era mereu prezentă. Puterea a trecut în mâinile

familiilor rivale, în special în Deltă, şi cei mai de succes dintre aceşti lideri militari sunt cei care ne sunt cunoscuți ca Dinastia a XXIX-a. Se poate ca ei să fi fost luptători pentru libertate, dar asemenea oameni nu sunt în general cunoscuți pentru dorința de a-şi împărți libertatea o dată ce lupta e câştigată. Faptul că aveau un duşman puternic la poartă a ținut o mare parte a regimului istoric pe linia de plutire. Noua dinastie a exploatat la maximum amenințarea constantă din partea fostei puteri imperiale, nutrind impresia că erau singurii care puteau ține persanii la ananghie. În schimb, persanii încurajau rivalitatea dintre fracțiunile din Deltă pe tot parcursul restului secolului al IV-lea. Aceasta i-a forțat la rândul lor pe domnitori să dezvolte legături cu puteri din afara Imperiului Persan şi, practic, aceasta a însemnat din nou lumea greacă. Comandanții şi sfetnicii greci au devenit o parte esențială a provinciei nou eliberate, dar, cu puține excepții, aceşti prieteni ai Egiptului nu au venit în țară pentru a-i studia antichitățile şi a admira hieroglifele. Ei voiau să fie plătiți, de preferință în moneda grea. Aceasta însemna că o țară care era în mod natural în criză de metal trebuia să găsească resurse, fie să cumpere monede din străinătate, fie să şi le fabrice singură. Ajutoare în acest sens puteau veni doar din partea egiptenilor autohtoni şi din centrele bogate, printre care principale erau templele.

După în sfert de secol de independență, puterea a alunecat din mâinile familiei imediate a Dinastiei XXIX-a în cele ale unei rude îndepărtate, un ofițer militar din Sebennytos din Delta centrală, pe nume Nekhtenebef. În termeni tradiționali elenizați, acest bărbat este Nectanebo I, primul rege al Dinastiei a XXX-a. Dacă dinastia anterioară poate fi caracterizată drept o țesătură de lideri militari, dinastia următoare semănă mai mult cu o gintă militară. Această gintă nu a întârziat să-şi numească propriii membri în poziții-cheie. Mesajul ar fi acelaşi ca şi înainte: persanii sunt la poartă şi situațiile extreme necesită măsuri extreme. Aveți încredere în generali. Un observator onest va admite că acestea aveau un grăunte de adevăr şi generația următoare a văzut înfrângeri ale persanilor oricând încercau să reinvadeze. Nectanebo I nu a făcut nicio încercare de a duce războiul pe teritoriu inamic, ceea ce l-ar fi expus atât la pericol militar în străinătate, cât şi la intrigi politice acasă. Politica sa era de a consolida şi de a apăra.

Înțelepciunea acestei abordări a fost demonstrată fără îndoială în domnia viitoare. În 362/361 î.Hr., Nectanebo I a fost succedat de fiul său Djeho, cunoscut în greacă drept Teos sau Tachos. Acest prinț nu a întârziat să conducă o operațiune terestră şi maritimă împotriva bazelor persane de pe coasta feniciană, o zonă unde duşmanul avea destule probleme cu propriii

satrapi pentru a avea mai puține şanse de succes. Planul a devenit dezorganizat, în parte prin ambiția sa, dar mai ales prin suspiciuni reciproce în cadrul armatei. Avem autobiografia fragmentară a unui doctor preot, pe nume Onnofri, fiul lui Painmou, care a însoțit expediția, pentru a fi denunțat printr-o scrisoare falsificată superiorilor săi. Atmosfera de intrigă şi paranoia sugerată de această inscripție poate să reflecte foarte bine realitatea companiei. Un alt factor a fost rivalitatea care a izbucnit între tânărul rege şi principalul său sfetnic militar, regele Spartei schimbat în soldatul aventurier Agesilaos. O expediție, oricât de mare ar fi fost, nu era destul de mare pentru aceste două personalități.

Teos s-a subminat atât acasă, cât şi în străinătate. Acționând la sfatul consilierilor săi financiari, care erau toți greci, regele a introdus noi forme de taxare pentru a-şi finanța lovitura zdrobitoare împotriva persanilor. Una era o taxă pe cap de locuitor, care s-a dovedit la fel de populară cu orice taxă pe cap de locuitor, iar cealaltă era o taxă *ad hoc* pe proprietățile templelor. Faraonul era autoritatea ce ridica taxele în Egipt şi, teoretic, avea dreptul să modifice venitul templului în scopuri personale, dar, practic, politica era extrem de riscantă, întrucât implica pericolul de a-şi face un duşman din învățații scribi. A ataca templele putea fi interpretat drept o sfidare a zeilor şi deci ostilitate

față de tot ce făcea din Egipt ceea ce era. În această lumină, Teos nu era egiptean. O parte a bogăției strânse din această taxă strictă s-a cheltuit pentru baterea unei serii de monede de aur în stil grecesc, dar cu modele egiptene, care au fost făcute cu intenția de a plăti mercenari. Ele sunt acum obiecte de colecție, dar ar fi fost mai bine pentru Teos dacă nu ar fi fost bătute niciodată. Majoritatea armatei din Fenicia a dezertat în favoarea nepotului său, un tânăr pe nume Nekhtharnehbo. Nouă ne este cunoscut, inexact, dar mai uşor de pronunțat, ca Nectanebo al II-lea şi el este ultimul faraon egiptean al Egiptului. Plutarch, în lucrarea sa Viața lui Agesilaos, zugrăveşte o imagine de neuitat a regelui Spartei, în vârstă de optzeci de ani, adresându-se noului faraon, care era mai tânăr cu şaizeci de ani, cu *ô neania* („tinere"), oferindu-i sfaturi nesolicitate şi plecând spre Grecia cu o strângere de mână aurită de 220 de taleri. Faraonul, chiar în starea sa din secolul al IV-lea, era încă un patron pentru care să se lucreze. Dar faraonul nu avea să mai meargă în Fenicia destul timp şi amintirea lui Teos a fost rapid blestemată de clasele preoțeşti. El fugise la vechiul duşman şi stătea acolo, visând la răzbunare.

Ostilitatea Persiei era de înțeles, dar problema lui Teos le va fi amintit celor mai atenți dintre egipteni că aveau motive la fel de întemeiate să se teamă de Agesilaos şi de cei de acelaşi neam cu el,

care pozau ca prieteni. Oricum, spartanul care îmbătrânea a putut să mai facă o ultimă favoare regimului, ajutându-l să înăbuşe o lovitură de stat în Deltă. Nectanebo era acum conducătorul indiscutabil, dar soarta unchiului său Teos îl învățase cât de nesigur putea fi un asemenea lucru. Teos nu numai că a atins zeii, dar a şi mers contra spiritului epocii. El fusese impetuos şi a fi impetuos era incompatibil cu a fi pios. Nesăbuința şi invidia erau însemnele zeului Seth şi acesta era duşmanul veşnic al lui Horus, moştenitorul de drept al tronului tatălui său, Osiris. Nectanebo a simțit că, pentru a supraviețui, trebuie să încarneze spiritul vremurilor şi să devină întruchiparea Egiptului, țara creată de zei pentru a-i servi şi a le venera sfințenia. Aceasta poate suna prea puțin convingător, dar egiptenii puteau să-şi închipuie țara ca pe trupul lui Osiris, împărțit în bucățele de puterea rivalului său invidios, dar încă aducând viață, în ciuda tuturor lucrurilor.

Ceea ce a făcut Nectanebo a fost să facă o virtute din ceea ce devenise o necesitate şi acesta este un mod la fel de bun ca oricare altul din domnia sa scurtă. Nu a ştiut dacă a acționat din înclinație personală sau datorită cerințelor momentului; poate că aceste două impulsuri au coincis în cazul său. Ceea ce este sigur este că era parte a gintei militare care preluase controlul asupra țării, dar a adoptat o imagine care minții moderne îi poate

părea total în contradicție cu o asemenea origine. El devine visătorul Nilului, regele care s-a devotat tradițiilor unui Egipt atemporar şi faraonul magician. Expresia deseori utilizată „o legendă în propria sa viață” se poate să fi fost proaspăt concepută pentru Nectanebo, din moment ce exact aceasta a vrut să realizeze.

Ceea ce cereau zeii din partea regelui era pietatea, iar unul dintre cele mai eficace semne ale acestei mentalități era construcția templelor. Din partea tuturor faraonilor se aştepta să adauge câte ceva, deşi unii au făcut-o mai mult decât alții, fie datorită resurselor de care au dispus, fie datorită duratei domniilor lor, fie ca o consecință a religiei personale, întrucât anumiți monarhi puteau fi atraşi de anumite combinații de zei, cum am văzut în cazul lui Horemheb. Oricum, fiecare faraon a contribuit cu ceva la proprietatea zeilor, chiar dacă era doar reconstruirea unei capele prăbuşite sau adăugarea câtorva cartuşe pe un zid lăsat gol de către un predecesor. Acest fapt era normal, dar, o dată cu Nectanebo al II-lea, construcția de temple devine o obsesie. Există puține locuri în Egipt care să nu poarte vreun semn al activității sale, fie că este o lucrare de reparație, extensii ale templelor care existaseră de mult, intrări, alei, altare sau chiar sanctuare cu totul noi. Templul lui Isis de la Behbeit, de lângă „cetatea de scaun” a dinastiei, Shennytos, a fost construit din temelii de Nectanebo al II-lea şi acesta a fost făcut nu cu

materiale uşoare ca gresia, ci din cel mai dur granit. Această politică fusese începută de Nectanebo I şi în ierarhiile construirii de temple din Egiptul antic, acest rege este doar al doilea după Ramses al II-lea. Cel din urmă, după cum am văzut, a avut la dispoziție şaizeci şi şapte de ani în care să ridice monumente, în timp ce Nectanebo I a avut doar optsprezece. Strănepotului său, Nectanebo al II-lea, i s-au acordat şaisprezece ani de către zei, dar nu este nicio îndoială că munca de construcție combinată a Dinastiei a XXX-a este una dintre cele mai impresionante din lunga istorie a Egiptului. Ar putea chiar să fie cea mai mare, deşi statisticile de supraviețuire îi oferă un avantaj pe care dinastiile mai timpurii l-au pierdut.

Ce se află în spatele acestui avantaj? Construcția de temple era relevantă pentru Egiptul antic în majoritatea perioadelor, iar Dinastia a XXX-a a pus un accent mai mare pe pietate decât multe. Aceasta furnizează un fel de explicație, dar avem de-a face cu forțe mai adânci. Un factor trebuie să-l fi constituit istoria zbuciumată prin care trecuse țara cu un secol şi jumătate în urmă. Oricum era interpretată, trauma cuceririi lăsase o amprentă asupra egiptenilor. O soluție era aceea de a se refugia în lunga istorie a țării, la nevoie, făcând-o chiar mai lungă. Herodot (II 142), care a vizitat locul la mijlocul secolului al V-lea î.Hr., a calculat din

informațiile pe care le-a primit de la preoții egipteni că trecuseră 11.340 de ani din vremea primului rege înregistrat în documente până în vremea sa. În lumina unor asemenea cifre, ce era o cucerire rapidă persană şi cine se credeau grecii obraznici ca Herodot? Zeii grecilor aveau propriile lor nume, cu siguranță, dar oricine s-ar uita la antichitatea imensă a Egiptului ar şti că adevăratele divinități erau cele egiptene, de unde rezultă că zeii grecilor sunt pur şi simplu imemorialele zeități faraonice cu nume schimbate. Înaintea vremii primului rege, aceşti zei conduseseră Egiptul. Ar întoarce asemenea protectori spatele unui pământ pe care îl favorizaseră mai mult decât pe oricare? În acelaşi timp, cum zeii erau înțelepți şi miloşi, rezultă că trebuie să fi tolerat cucerirea persană pentru a inocula o lecție morală. Această lecție trebuie să fie dorința de pietate; adică este timpul să vă întoarceți la zei şi să redublați toate eforturile de a-i împăca. Acest fapt era aşteptat din partea unui faraon, iar Nectanebo nu era omul care să dezamăgească această aşteptare. Nu este nicio întâmplare faptul că în cadrul domniei acestui conducător s-a compus un text enigmatic, cunoscut istoricilor drept Cronica Demotică, ce supraviețuieşte pe un papirus care este acum în Paris.

Textul înregistrează o serie de oracole, care sunt interpretate pentru a se referi la regii care i-au

precedat lui Nectanebo. În această lucrare, există o legătură clară între lungimea domniei de care s-a bucurat un anumit rege şi atitudinea zeilor față de el. Un articol tipic sună după cum urmează, citând un fragment dintr-unul dintre oracole:

Al patrulea conducător care a urmat după Medes a fost Psammuthis.
„Nu a existat" înseamnă că a lipsit pentru că nu a mers pe calea zeului.

Morala Cronicii Demotice poate fi rezumată drept „Onorează zeii, pentru ca zilele tale să fie multe" şi aceasta era dorința arzătoare a lui Nectanebo.
Ar trebui să vedem în acelaşi spirit o altă inovație adusă de această dinastie. Există în câteva texte ale perioadei referințe la cultul statuilor regale. Nu era nimic nou privind imaginile regelui, dar aceste statui în particular erau făcute cu intenția de a fi puse în temple şi li se dăduseră propriile preoțimi şi alocări. În această schemă, dezonoratul Teos a fost înlocuit de fratele său Tamos, tatăl lui Nectanebo al II-lea. Aceasta este o pietate tangibilă şi este tipică pentru uzul de propagandă al regimului. Ginta era acum în termeni de egalitate cu zeii. O folosire mai explicită a propagandei era cultul în creştere al lui „Nectanebo Şoimul". Regele Egiptului fusese întotdeauna o manifestare a lui Horus, iar şoimul era o emblemă a acestui zeu, dar

este tipic pentru Nectanebo să facă exact acest fapt. Horus îl gonise pe şiretul Seth şi l-a trimis în exil etern. Aceasta i se întâmplase lui Medes şi aceasta fusese şi soarta lui Teos. Nectanebo Şoimul era simbolul viu al protecției de care Egiptul continua să aibă nevoie şi pe care o primea în continuare. O altă elaborare poate fi văzută în statuia ce se află acum în Muzeul Metropolitan de Artă, New York. Aceasta îl înfățişează pe rege, încă tânăr, ținând un iatagan într-o mână şi semnul hieroglific pentru pavilion în cealaltă. Regele stă în picioare sub pieptul unui şoim mare. În ansamblu, este un joc vizual al numelui regelui, care înseamnă „Puternic (iataganul) este Horus (şoimul) din Behbeit (pavilionul)". Nectanebo al II-lea a fost unuldintre conducătorii cei mai conştienți de imagine pe care chiar Egiptul antic îi văzuse vreodată.

Pietatea Egiptului lui Nectanebo este o calitate

O statuie înfăţişându-l pe tânărul Nectanebo adăpostindu-se sub protecţia unui şoim divin. Iataganul şi pavilionul din mâinile regelui împreună cu şoimul corespund hieroglifelor care alcătuiesc numele faraonului.

oarecum introvertită, dar introvertirea era ceea ce cereau vremurile. Templele nu erau pur şi simplu proprietăți şi case ale zeilor, ci şi sediul unei mari părți a vieții intelectuale din țară. Sub dominație persană, clasele învățate au fost forțate să descopere virtuțile adaptabilității, ceea ce au şi făcut, printre alte lucruri, pretinzând că majoritatea palatelor Persiei imperiale erau opera meşteşugarilor egipteni sau insistând că singurii doctori buni ai locului erau de pe pământul lor. Secțiuni întregi ale biografiei lui Darius cel Mare au fost adaptate după legenda lui Sesostris, egipteanul care cucereşte lumea. După ce au plecat persanii, a fost nevoie de combinația unei minți agere şi de a nu ieşi în evidență pentru a prospera, poate doar a supraviețui, în lumea instabilă a liderilor militari din Deltă. Supunerea tacită, atât față de oameni, cât şi de zei, era un mod de a trăi. Literatura înțelepților din Perioada Târzie foloseşte mult figura „omului tăcut", persoana care merge pe căile zeilor şi evită confruntarea, exagerarea şi impulsurile periculoase. Teose nu fusese un om tăcut, iar Nectanebo nu-şi putea permite să repete această greşeală.

Templele egiptene nu erau doar locuri pentru o gândire pioasă. În majoritatea perioadelor istoriei țării, templele erau esențiale pentru bunăstarea economică a zonei. Am văzut exemple ale acestui fapt în alte părți ale acestor capitole. În timpul

domniei lui Nectanebo al II-lea, templul lui Horus din Edfu, din Egiptul Superior, deținea echivalentul a treizeci şi şapte de kilometri pătrați de pământ doar în provincia sa şi se putea lăuda cu proprietăți şi în alte părți ale țării. Templul din Edfu era departe de a fi cel mai bogat. Câteva dintre aceste proprietăți erau deținute în întregime, iar altele erau uzufruct de la coroană, care teoretic, deținea tot pământul din țară şi îl arenda (aceasta poate fi luată drept o trăsătură a economiei primitive, deşi merită adăugat că acelaşi lucru este valabil şi pentru Anglia modernă). Templele plăteau taxe pe pământuri arendate şi, de asemenea, plăteau taxe pe manufacturi ca textilele, papirusul, medicamentele şi prelucrarea metalelor. A investi în alocarea templelor însemna a construi baza taxei coroanei şi coroana trebuia să plătească apărarea țării. Tratări mai vechi ale domniei lui Nectanebo tind să-l vadă ca pe o versiune faraonică a lui Henric al VI-lea, irosind resursele pe pietate neproductivă şi neglijând politica zilei.

În realitate, religiozitatea şi economia mergeau mână-n mână, în ceea ce priveşte Dinastia a XXX-a, precum şi predecesorii săi.

Este notabil faptul că Cleopatra, pe care nimeni nu o acuză de ineficacitate, a făcut exact acelaşi lucru, favorizând templele autohtone şi încurajându-le expansiunea economică ca mijloc de a plăti apărarea țării şi de a-i restaura fosta

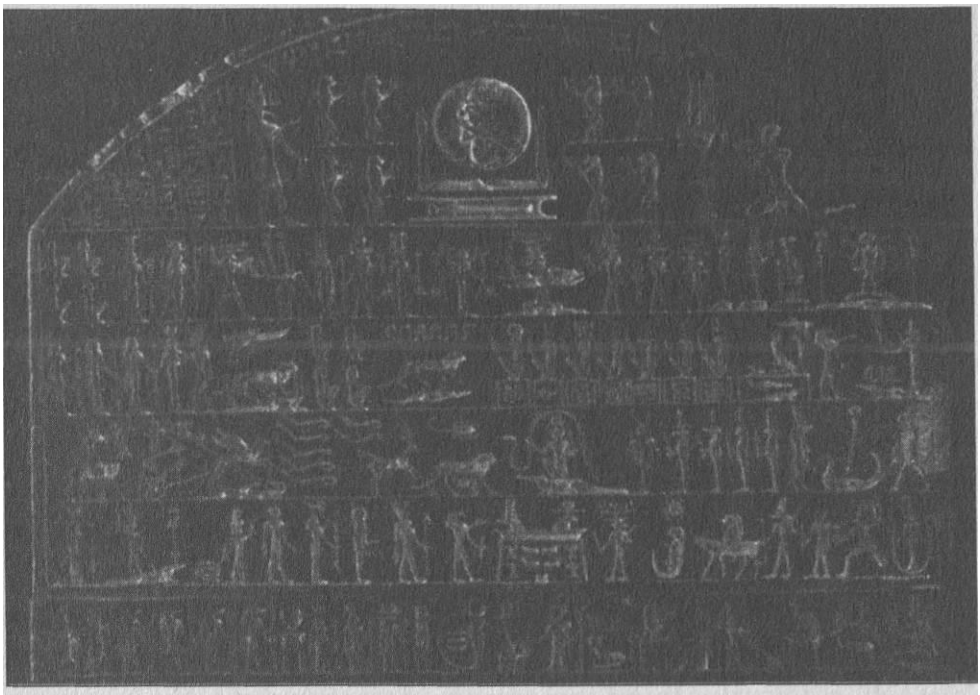

Detaliu de pe stela Metternich, un text magic conceput pentru a asigura dominația asupra puterilor anarhiei şi răului. Monumentul, care este o capodoperă a sculpturii Perioadei Târzii, datează din perioada domniei lui Nectanebo al II-lea şi se află acum în Muzeul Metropolitan de Artă, New York.

glorie. Renunțarea la baterea monezilor de aur în favoarea mercenarilor greci nu a fost o mutare prea populară, dar era necesară. Pietatea era populară şi pietatea bătea moneda de aur.

Nectanebo a avut altă sursă de popularitate şi a exploatat-o cât a putut. Magia era o componentă a religiei egiptene în toate perioadele, fiind considerată una dintre căile prin care zeii comunicau cu oamenii şi între ei. Oricum, secolul al IV-lea î.Hr. Era o perioadă bună de a fi

magician, întrucât magia putea fi luată drept un antidot contra vicisitudinilor unei ere instabile. Acesta este apogeul aşa-numitelor statui ornamentate cu vrăji hieroglifice, făcute pentru a vindeca boli psihice, şi chiar deficienţe morale. Statuile erau păstrate în incinta templelor şi majoritatea aveau şi un bazin care putea fi umplut cu apă sfinţită. Aceasta putea fi băută de către pelerini sau de cei care se rugau şi puterea inscripţiilor trecea în corpul lor. Statui de acest fel au proliferat în timpul perioadei, la fel ca şi stelele care sunt cunoscute drept „stelele lui Horus". Aceste obiecte seamănă cu marcatorii de graniţe şi sunt uneori făcute din schist verde sau gri, o piatră ce avea proprietăţi supranaturale pentru egipteni.

inscripţiile ce acopereau aceste stele descriu victoria zeului asupra şerpilor, scorpionilor şi a tuturor demonilor acestei lumi şi ai celei viitoare. (Unul dintre cele mai frumoase exemple este stela Meternich, care se află, de asemenea, în Muzeul Metropolitan de Artă). În aceste texte, Horus – şi pentru această zeitate nu este dificil să-l substituim pe Nectanebo Şoimul – este stăpânul tuturor terorilor necunoscutului. Din moment ce poate face aceasta, el poate face faţă şi terorilor lumii cunoscute, inclusiv persanilor. Nectanebo era înaltul preot al lui Horus, la fel ca şi al tuturor zeilor şi era deci încarnarea magiei pe pământ. Povestea ucenicului vrăjitorului era originară din

Egiptul antic şi era curentă în această perioadă. Ar vrea vreun ucenic să nu-i fie loial unui astfel de vrăjitor ciudat, dar credincios ca şi Nectanebo?

Egiptul a ținut amenințarea persană la distanță până în vara lui 343 î.Hr. În 351, duşmanul a încercat să invadeze, dar a eşuat, în parte printr-un sistem de comandă şi control care se înrudea cu grotescul. Persanii au fost obligați să-şi întoarcă atenția asupra Feniciei, care a izbucnit în revolta ce a urmat colapsului. Magia lui Nectanebo lucra aşa cum ar fi trebuit. În cele din urmă, oricum, până şi această resursă abundentă l-a dezamăgit. Expediția din 343 era personal condusă de Artaxerxes, regele persan, şi învățase din greşelile tentativei anterioare. Egiptenii au fost depăşiți numeric în proporție de trei la unu. Pelusium, pe frontiera nord-estică, a fost ocupat, iar drumurile spre Memfis erau deschise. Trădarea unor elemente care erau în ceea ce era încă o armată divizată au desăvârşit povestea. Perioada conducerii persane avea să se dovedească de scurtă durată, din moment ce s-a sfârşit doar doisprezece ani mai târziu, când Alexandru a intrat în Egipt şi a fost proclamat faraon. Tradițiile ostile zugrăvesc o imagine scandaloasă a atrocităților persane din Egipt, care sunt cu siguranță exagerate, dar dorința de răzbunare trebuie să fi fost prezentă în partea persană. Nectanebo a fugit din țară, potrivit unei surse, în direcția Etiopiei. Templul din Edfu, pe care l-a

ornamentat atât de bogat, a continuat să consemneze evenimentele domniei sale încă doi ani, dar, practic, domnia sa asupra Egiptului era sfârşită. Supraviețuieşte o statuie a fiului şi moştenitorului regelui, dar numele său este pierdut şi nu este niciun document care să arate că a fost recunoscut ca şi conducător; se poate să fi fost exilat sau omorât de către cuceritori. Nectanebo, ca în cazul unui faraon bun, a avut un sarcofag magnific pregătit, probabil, la Sebennytos sau Behbeit. Nu avea să se odihnească vreodată în el şi a fost dus în Alexandria, unde a fost găsit de către expediția napoleoniană folosit ca bazin de purificare într-una dintre moscheile oraşului. El se află acum în Muzeul Britanic. După Nectanebo, niciun egiptean nativ nu avea să mai conducă țara până la generalul Neguib, după Revoluția Ofițerilor din anul 1952.

Zeii Egiptului erau neobişnuiți prin faptul că promiteau nemurirea celor ce-i venerau cu credință şi Nectanebo, de asemenea, a avut parte de viața de apoi. Rolul lui Nectanebo în tradiție se poate să nu fie la fel de improvizat ca al lui Khaemwise, dar este în unele privințe mai evocator, de vreme ce derivă din mediul magiei pentru care făcuse atâtea pentru a o face proprie. Ea a devenit, de asemenea, internațională. În Leiden, este un papirus scris în greacă de mâna unui adolescent pe nume Apollonios, în jur de 160 î.Hr. Coloniştii greci care s-au adunat în Egipt

după sosirea lui Alexandru au fost uneori interesați de literatura populației autohtone şi traducerile scrierii egiptene erau păstrate în Biblioteca din Alexandria. Textul copiat de tânărul Apollonios se numeşte *Visul lui Nectanebo* şi frazeologia arată că era inițial compus în egipteană. Povestea începe în seara de 5/6 iulie 343 î.Hr., când Nectanebo, potrivit reputației sale, a avut un vis. El o vede pe zeița Isis, doamna templului din Behbeit, însoțită de silueta imensă a zeului Onuris, care era stăpânul oraşului Sebennytos, sediul dinastiei. Templul din Sebennytos fusese neglijat şi nu a fost scrisă nicio hieroglifa. Zeul susține că nu este vina regelui, şi vina este pusă pe seama unei persoane pe nume Samaus, probabil administratorul templului. Oricum, este de datoria faraonului de a îndrepta lucrurile. La trezire, regele porunceşte să-i fie adus cel mai rapid cioplitor de hieroglife din țară, şi această căutare dezvăluie numele unui sculptor, Petesis. Oricum, Petesis, asemenea multor creatori, se dovedeşte a fi un băutor înrăit. Reuşeşte să găsească drumul spre Sebennytos, dar aici o remarcă pe fata unui vânzător ambulant, care este cea mai frumoasă fată pe care a văzut-o vreodată. Din păcate, aici, Apollonios, scribul şcolar, s-a întrerupt şi a început să schițeze imaginea unui om cu o față ce arăta chiar ca o față şi când era întoarsă cu capul în jos. Trebuie să ghicim restul poveştii. Se poate ca hieroglifele să fi

fost înscrise cum trebuie, iar programul de templu al lui Nectanebo să fi fost terminat cu succes. În mod alternativ, faptul că nu şi-au atins ținta se poate să fi fost pedepsit de cucerirea persană, întrucât data oferită la începutul poveştii trebuie să fie foarte apropiată de invazia finală. Oricum, este posibil ca Nectanebo însuşi să fi fost dezvinovățit; devenise o figură prea romantică şi prea importantă în Egiptul ptolemaic, pentru a fi permanent asociat cu eşecul în acest fel.

Cât de important a devenit ultimul conducător al Egiptului independent în legenda ulterioară este prezentat de o sursă neobişnuită, *Romanul de aventuri al lui Alexandru.* Romanul este o selecție de poveşti dintr-o varietate de surse care s-au unit în Alexandria după moartea fondatorului său, în 323 î.Hr. Multe dintre clementele sale sunt egiptene, după cum era de aşteptat, şi ca rezultat aflăm că Nectanebo, regele care şi-a pierdut regatul, a reuşit să umbrească legenda celui mai mare cuceritor. Această lucrare a fost tradusă în multe limbi şi mai mulți oameni din evul mediu au auzit de Nectanebo, regele Egiptului, decât de Artaxerxes, cuceritorul care l-a înlocuit. La începutul *Romanului,* Nectanebo îşi apără pământul folosind un bol cu apă şi nişte machete de vase, pe care le animă şi apoi le scufundă cu magia sa.

Dintr-un motiv oarecare, această strategie se dovedeşte a fi defectuoasă şi regele se deghizează în astrolog şi se stabileşte în Macedonia. Aici, el câştigă prietenia reginei lui Filip, Olympias, care îi destăinuie că soţul ei doreşte cu nerăbdare un fiu. Olympias, atât în poveste, cât şi în realitate, era o bacantă cunoscută, o iniţiată a lui Dionysos cu o obsesie ciudată pentru şerpi. Nectanebo se transformă imediat în şarpe, vechiul simbol al regalităţii în rândul faraonilor, şi în această ipostază este invitat în patul reginei. Rezultatul este Alexandru, care îi este prezentat lui Filip drept fiul zeului Amon, sau Ammon. Aceasta face clar legătura istorică dintre Alexandru şi oracolul lui Amon de la Siwa, cu mitul naşterii divine al faraonului, pe care l-am văzut exploatat de Hatşepsut. Are şi avantajul de a-l face pe Alexandru egiptean, cu dreptul de a conduce ţara la rândul său. Cam acelaşi lucru i-a fost făcut lui Cambyses după anul 525: ca şi cum Egiptul putea fi cucerit doar de unul dintre fiii săi.

Regele egiptean din *Roman* este însoţit de un vultur îmblânzit care poate trimite vise şi acesta poate fi foarte bine un ecou al lui Nectanebo Şoimul. El devine tutorele tânărului Alexandru, asumându-şi rolul care a fost jucat în realitate de Aristotel. Viitorul cuceritor al pământului, oricum, începe să-şi piardă răbdarea faţă de profesorul său mistic şi într-o zi îl aruncă de pe un munte într-o

groapă. Aici, Nectanebo are timp să-i spună lui Alexandru că este tatăl său adevărat, după care, rege sau nu, moare. Prințul, copleşit de remuşcări, îl îngroapă pe faraon în capitala macedoneană. Acesta poate fi un simplu ecou al morții lui Filip, dar detaliul este puțin ciudat. Textul însuşi continuă să spună aceasta:

Este o dovadă a providenței divine faptul că Nectanebo egipteanul a fost înmormântat în Macedonia într-un mormânt grecesc, în timp ce Alexandru macedoneanul avea să fie îngropat, la rândul său, în unul egiptean.

Realitățile despre Alexandru erau cunoscute tuturor, dar informația despre Nectanebo pare gratuită, din moment ce s-ar fi putut cu uşurință duce înapoi în Egipt sau oriunde cerea tradiția. Povestea este fictivă, dar putea oare acest fapt izolat să fie adevărat?

Filip era cunoscut pentru ambițiile sale privind Imperiul Persan şi în momentul morții sale plănuia o invazie în Asia. Un rege al Egiptului care-şi dorea lumea înapoi putea să fi făcut lucruri mai grave decât să meargă la curtea lui Filip, poate la începutul anilor 330. Să fi rămas oare Nectanebo acolo, să continue să viseze în necropola regală din Verginia, unde a fost îngropat Filip?

Capitolul opt
Oamenii din Serapeum

Hor din Sebennytos şi însoţitorii săi, cca 200–150 î.Hr.

Puţinii turişti care călătoresc pe drumul din Cairo spre Piramida în Trepte de la Sakkara acordă atenţie deşertului Wadi care se întinde spre vest după piramidele din Abusir şi mai puţini dintre cei care vizitează galeriile Serapeumului lui Khaemwise ştiu că deasupra capetelor lor a fost odată o aşezare, cu temple, magazine, camere de oaspeţi pentru pelerini şi case pentru multe sute, acum îngropate în nisip. Acest oraş a crescut în jurul altarelor Memfisului greco-roman care au fost construite pe escarpe de deasupra văii. Undeva aici era templul lui Imhotep, care răspundea la numele de Asklepios, dacă i se vorbea în greacă. Întreaga aşezare a primit curând numele de Serapeum şi personajele care constituie subiectul acestui capitol au locuit în această zonă a necropolei în prima jumătate a celui de-al doilea secol î.Hr., cam la cinci generaţii după moartea lui Alexandru.

Egiptul era condus în această perioadă de regi macedoneni şi imigranţi din majoritatea

mediteranei estice s-au adunat în țară, o poveste care nu era cu adevărat nouă. Dar majoritatea societății egiptene, şi în special religia sa, au rămas puternice, şi mulți dintre aceşti imigranți ulteriori au îmbrățişat cultura în care s-au găsit, devenind egipteni sau semiegipteni în transformare. Cei cinci subiecți ai acestui capitol se poate să fi fost obscuri, dar viețile lor au fost afectate de evenimentele momentului. Regatul ptolemaic din secolul al doilea î.Hr. A trecut printr-o criză internă, fiind martor al despărțirii Alexandriei de restul Egiptului şi al unei tentative şubrede de a conduce cu doi regi deodată. Aceasta a fost însoțită de o criză externă, când colapsul unei cruciade bombastice împotriva Imperiului Seleucid din Siria a dus la înfrângere, invazie şi la umilință printr-un apel către Roma. Au izbucnit revolte în sud şi în Deltă. Din când în când, statul ptolemaic, a cărui bogăție păruse infinită, a ajuns aproape de faliment. Este normal, în asemenea vremuri instabile, ca personajele noastre să pară că ies din întuneric şi dispar în el. Hârtiile a patru dintre aceşti oameni, care au fost găsite undeva în Sakkara în prima parte a secolului al XIX-lea, acoperă anii dintre 168 şi 152 î.Hr. Câteva sunt acum în Cairo; restul sunt împrăştiate în muzeele Europei. Sursa principală pentru acestea este primul volum monumental al lui Ulrich Wilcken *Urkunden der Ptolemäerzeit* (mereu abreviat UPZ),

o lucrare care nu a fost niciodată egalată.[3] Cel de-al cincilea este o descoperire a Societății de Explorare a Egiptului, care a ieşit la lumină în anii 1960 şi 1970, la un secol şi jumătate după tovarăşii săi.

Primul personaj se numeşte Ptolemaios. Ştim ceva despre originile sale, dar nu atât cât ne-am dori. Într-o scrisoare din 159 î.Hr., el spune că are părul cărunt, deci se poate să se fi născut înainte de 200. Locul naşterii sale era satul Psichis din Egiptul Mijlociu, tatăl său, Glaukias, un soldat macedonean stabilit acolo ca veteran. Legal, Ptolemaios era „macedonian de origine", sau un grec născut egiptean, după cum traduc termenul documentele autohtone şi aşa se descrie pe sine când îi scrie regelui. Undeva în jurul vârstei de treizeci de ani, acesta a devenit pustnic, sau *katochos,* în Serapeumul din Memfis. Natura acestui titlu ciudat este nesigură. Unii comentatori susțin că cineva devenea pustnic din motive economice sau sociale şi este posibil ca pustnicilor să li se fi dat licențe să cerşească. Sărăcia se poate să fi avut, de asemenea, o legătură cu decizia aceasta, dar alți scriitori, alături de Wilcken, preferă o interpretare mistică ori spirituală. Cele două explicații se poate să nu

---

[3] Acesta, şi câteva comentarii ulterioare, sunt înşirate în sugestiile pentru lecturi suplimentare de la sfârşitul cărții. Extrasele traduse sunt citate drept UPZ urmate de numărul textului.

fie incompatibile, dar ceea ce ar trebui accentuat este faptul că unui *katochos* nu-i era permis să părăsească templul în care era închis. Din câte ştim, Ptolemaios şi-a trăit restul vieții într-o celulă – *pastophorion* – în altarul zeiței siriene Astarte, lângă marele Serapeum însuşi şi, când hârtiile sale se apropie de sfârşit pe 20 septembrie 152, el este încă „strâns stăpânit" de zeul său. Totuşi, el pare să se fi gândit mereu la Psichis ca la casa lui, după cum reiese din textul unei petiții adresate regelui, pe care a scris-o în 161 sau 160 despre familia sa:[4]

Regelui Ptolemeu şi reginei Cleopatra, de la Ptolemaios, un pustnic din marele Serapeum din Memfis, în ultimii douăsprezece ani. În luna lui Toth în anul 18 octombrie 164, tatăl meu, originar din Psichis, din districtul Heliopolis, a murit lăsându-mă pe mine în templul de mai sus şi trei frați, Hippalos, Sarapion şi Apollonios, în satul menționat. Acum am primit veştile că sunt tratați rău de autoritățile satului.

Vă implor, zei Salvatori şi Binefăcători să aveți grijă de mine, pentru că nu pot să părăsesc templul să-i ajut, şi de ei, pentru că sunt orfani. Scrieți lui Cydias, guvernatorul provinciei, să vă asigurați că nimeni nu-i va trata rău sau va abuza de ei pe viitor, pentru că ei îmi asigură pâinea zilnică. Şi fie să conduceți asupra oricărui pământ doriți şi să îmbătrâniți cu

---

[4] *Urkunden der Ptolemäerzeit* (UPZ) 9.

copiii voştri şi fie ca țara voastră să înflorească aşa cum doriți. Cu bine.

Asemenea protecție constituie o trăsătură puternică a caracterului lui Ptolemaios. Motivele sale nu sunt în întregime altruiste, dar aceasta nu înseamnă că nu ar fi putut fi sincer. Obiceiul de a-i scrie regelui era vechi în Egipt şi Ptolemaios l-a preluat asiduu. Ptolemaios păstra ciornele scrisorilor sale, care sunt pline de greşeli de ortografie şi modificări, în timp ce copiile finale care au fost trimise destinatarilor sunt pierdute. În altă scrisoare, scrisă în luna octombrie a anului 164, el îşi arată îngrijorarea față de o fată care a intrat în viața lui într-un fel:[5]

Regilor: Ptolemaios, fiul lui Glaukias, care în ultimii nouă ani a aparținut celor ce sunt închişi în marele Serapeum din Memfis. În anul 7, luna lui Toth, o anumită persoană pe nume Heracleia s-a refugiat în sanctuarul de mai sus şi a devenit servitoarea mea. Pentru că nu am copii, am adoptat-o (?). Dar Zoilos, un oficial din templu, a obținut cele necesare de la anumite persoane şi a răpit fata şi, pentru că nu puteam părăsi templul, a dat-o unuia dintre soldații din Memfis. De aceea, vă implor, o cei mai mari zei Salvatori şi Binefăcători, să nu treceți cu vederea această încercare de a o face pe Heracleia sclavă, fără a menționa răpirea sa, contrar a tot ce e corect.

---

[5] UPZ 3.

Rezultatul acestei petiții nu e sigur şi nici nu suntem prea siguri de ceea ce se întâmplă. Cuvântul „adoptat”, care a fost sugerat de domnul Wilcken, poate fi greşit tradus şi Ptolemaios se poate să fi intenționat ca Heracleia să fi devenit mama propriilor săi copii. Oricum, nu auzim nimic despre vreun asemenea copil şi nu mai avea să fie nicio Heracleia în viața lui Ptolemaios. O idee ce devine curând clară este contrastul dintre închiderea acestui om, pe care o accentuează mereu, şi felul în care călătoreşte mintea sa dincolo de ziduri, căutând să protejeze persoane din afară, şi câteodată să-i controleze. Acesta este un conflict la care ne vom întoarce. Oricare ar fi adevărul, se poate imagina că viața unui pustnic din templu era monotonă şi lipsită de incidente. Nu era aşa, însă, după cum reiese din altă petiție:[6]

Pe data de 16 a lui Toth 18 octombrie 163, Ptolemaios, agentul şefului poliției din Anubieion şi Amosis, adjunctul înaltului preot, au intrat în altarul lui Astarte unde am fost închis până în prezent, însoțit de polițişti. Am pretins că aici erau ascunse arme şi am ordonat o percheziție a întregii clădiri, dar nu au găsit nimic. Polițiştii s-au agitat puțin la ieşire, dar nu s-a întâmplat nimic neobişnuit. În cele din urmă, la o oră târzie, Amonis s-a întors cu Imouthes,

---

[6] UPZ 6.

agentul supraveghetorului preoților suplinitori şi cu Harendotes şi alții, ducând o lampă.

M-a agresat şi a început să prădeze altarul, ducând tot ce era portabil şi punând un sigiliu pe restul. Pe data de 17 a aceleiaşi luni, s-a întors dimineața devreme şi a dus restul ce era sigilat şi a mers atât de departe, încât să prădeze economiile celorlalți pustnici. Dar Harmais şi-a recunoscut borcanul în care erau păstrați banii şi a reuşit să între în posesia lui. Amosis nu a avut nicio reținere, dar a pus un sigiliu şi pe acesta... De ce, a intrat până şi în cea mai sfântă dintre cele mai sfinte zeițe şi a prădat-o, practic demolând-o. În cele din urmă, s-a întors din nou, de această dată cu Harimouthes, agentul inspectorului templului, şi a descoperit un vas de bronz aparținând zeiței, pe care l-a luat. În plus Pabelphis, fiul lui Peteharendotes şi Nectanebo fiul lui Imhouthes, au intrat în altar, l-au percheziționat, nu au găsit nimic pertinent, au văzut nişte cupe din plumb şi au decis să nu le lase nici pe acestea. I-am întrebat de ce au venit; au răspuns că au fost trimişi ca aprozi...

Deci vă implor, O rege, să nu mă abandonați atacurilor acestor acuzați, dar, dacă vă face plăcere, să-l acceptați pe sfetnicul meu Demetrios, fiul lui Sosos cretanul, pentru că eu nu pot părăsi altarul şi să-l aduceți pe acuzat în fața dumneavoastră, ca să vorbească de mine în fața scaunului dumneavoastră de judecată. Dacă aceasta se întâmplă, mă voi fi bucurat de salvarea dvs. Cu bine.

Ptolemaios avea de ce să se îngrijoreze. Multe

dintre hârtiile sale tratează probleme economice: probleme ale casei din Psichis, care pare să fi fost împovărată cu ipoteci comune şi propriile sale finanțe precare. A primit, cel puțin în ultimii săi doi ani, o alocație de 100 de drachme pe lună din partea autorităților templului, dar aceasta, bineînțeles, nu a durat prea mult. El avea activități colaterale, confecționând în particular pânzeturi şi făcând un comerț ciudat, un fel de terci de ovăz, dar aceste activități se poate să-i fi făcut duşmani în necropolă. Asemenea altor pustnici, avea grijă de sume de bani din partea altora. Uneori, el vinde posesiuni – o dată chiar o vacă – pentru a supraviețui. Adresarea constantă a petițiilor regelui avea prețul ei, fiind nevoit să-i plătească pe oficialii mărunți. Majoritatea venitului său pare să fi fost cheltuit pe aceşti protejați şi uneori el se cufundă în disperare. În alt text, el se plânge: „Spiritul meu mă dezamăgeşte datorită captivității mele şi din cauza lui Tawê (secția lui). Cu ce vom trăi?”[7]

Există şi alte laturi ale acestui om amabil, dar tulburat. El era educat şi poate că a identificat „a fi învățat” cu „a fi grec”. Undeva, el a primit o carte de astronomie, atribuită lui Eudoxos din Knidos şi şi-a scris propriile note pe marginile ei. Două epigrame despre farul din Pharos şi templul din Arsinoe Zephyritis din afara Alexandriei ar fi fost

---

[7] UPZ 63.

pierdute pentru noi dacă nu ar fi fost mâna greoaie a lui Ptolemaios şi, într-o zi, el a pricinuit scrierea câtorva rânduri din *Medea* lui Euripide, un produs ciudat al acestui loc deşertic. Rândurile sunt despre angoasa exilului pe un pământ străin. Când îl vedem pentru ultima dată pe Ptolemaios, el speră, ca întotdeauna, să fie eliberat, dar aceasta nu se întâmplă.

Cel de-al doilea personaj este mai înflăcărat. El este fratele cel mai mic al lui Ptolemaios, pe care l-am întâlnit deja în casa din Psichis, şi este adolescentul care a copiat rândurile de început ale *Visului din Nectanebo.*

Diferența de vârstă dintre cei doi frați este atât de mare – poate treizeci de ani – încât Apollonios se referă uneori la Ptolemaios ca la tatăl său şi la un nivel mai profund, aceasta se poate să fi însemnat mai mult decât o convenție. Glaukias soldatul era mort şi Ptolemaios era acum capul familiei. Cu mult înainte, Apollonios este găsit comportându-se ca secretar al fratelui său şi caligrafia sa este cu siguranță cea mai bună dintre cele două, deşi ortografia sa arată că vorbea greaca cu un accent egiptean. El ştia, de asemenea, să scrie în demotică şi ortografia sa egipteană este cu atât mai bună decât cea grecească, încât se naşte întrebarea dacă aceasta nu a fost prima sa limbă. Dată fiind diferența de vârstă, se poate ca Apollonios să fie copilul unei a doua soții, caz în care el este strict fratele vitreg al lui Ptolemaios.

Dar aceasta nu se spune niciodată şi este posibil ca ambii fraţi să fi avut aceeaşi mamă, ceea ce nu însemna că şi Ptolemaios era în parte egiptean. Acest element hibrid din firea lui Apollonios duce la explicarea sensibilității privind originile sale. El se plânge constant de un tratament nepotrivit din partea egiptenilor care îl înconjoară, deşi sunt şanse ca ei să fi fost sever provocați.

Oricum, sentimentul este uneori împărtăşit de Ptolemaios: „Oamenii de aici abuzează de mine", spuse fratele mai mare, „pentru că sunt grec." În Serapeumul înghesuit şi supraaglomerat, cu nesiguranța evenimentelor politice, conflictele trebuie să fi fost frecvente. Ne vom întoarce la sentimentele rasiale ale lui Apollonios, dar ele nu sunt singura complicație din caracterul său schimbător. În special, el prezintă o ambivalență privind convingerile religioase care-l preocupă pe fratele său mai mare şi este uneori aproape de revoltă. Tonul unei mari părți a scrierii sale este prezentat în relatarea următoare:[8]

Lui Poseidonios, prietenul regal, herald şi guvernator, din partea lui Apollonios, fiul lui Glaukias, un macedonean. S-a întâmplat să fiu în detenție în marele Serapeum din Memfis. În anul 23, 25 Paoni (23 iulie 158), am mers la magazinul care este alipit altarului menționat mai sus, pentru a

[8] UPZ 12.

cumpăra nişte trestie folosită drept combustibil); dar vânzătorul a refuzat să le vândă pe cele pe care le vinde tuturor clienților săi, încercând să-mi pună-n cârcă altele de o calitate sub standard. Am cerut să le cumpăr pe cele bune, pe care mi le-a dat într-un mod amenințător; le-am luat şi m-am întors în celulă. Oricum, mai târziu, fiii vânzătorului, Petaus şi Teos, au venit cu prăjini şi, fără niciun pic de ruşine, au năvălit în celula unde locuiesc. M-au insultat şi m-au snopit cu prăjinile, din moment ce sunt tâmpiți care storc bani în plus față de ce au obținut deja. Nici (sanctitatea) templului, nici legea nu i-a oprit. Din aceste motive, îți spun ție şi te îndemn, dacă îți face plăcere, să-i convoci astfel încât să pot obține dreptate.

Cearta dintre Apollonios şi fiii vânzătorului a fost studiată în anii 1930 de către un egiptolog pe nume Nathaniel Julius Reich, care emigrase din Europa în Statele Unite. Personajul excentric se află într-un contrast marcat cu magistrul Wilcken. Reich face constant gafe cu o engleză ezitantă, proza lui Wilcken e erudită; totuşi, Reich este cel mai bun translator al lui l, pentru că l-a înțeles pe acest adolescent dezrădăcinat într-un fel care nu a fost la îndemâna lui Wilcken. El a arătat şi că Apollonios nu avea dreptate în litigiul cu vânzătorul şi că tinerețea băiatului îi întrecuse prudența.

O răsturnare ciudată de situație apare în această scrisoare, de vreme ce Apollonios se

numeşte acum un *katochos,* asemenea fratelui său mai mare. Această stare de fapt a durat doar opt luni, din februarie până în septembrie 158 şi este tipic pentru tânăr să între şi să iasă dintr-o instituție din care Ptolemaios nu se poate elibera. Dacă circumstanțele economice au forțat această acțiune, este surprinzător că niciunul dintre frați nu menționează vreuna, în timp ce dacă aşa-numiții *katochos* erau conduşi de o constrângere interioară, problema devine extrem de dificil de schițat. Explicația psihologică se poate dovedi a fi cea justă, dar ea ridică întrebări care sunt în prezent imposibil de soluționat.

Ptolemaios planifică în curând un viitor cu totul diferit pentru fratele său, fapt ce nu ne miră. Se decide, ne spune Ptolemaios singur, ca Apollonios să fie plasat în armată, care fusese profesia tatălui său. Un document lung, UPZ 14, conține o relatare zilnică a evenimentelor. Chestiunea a început pur şi simplu pe 3 octombrie 157, când Ptolemaios i-a scris regelui, nu pentru întâia oară. Petiția este aruncată de Apollonios, care-şi recâştigase libertatea, prin fereastra Anubieion-ului apropiat, unde stătea regele în timpul unei vizite de stat. Reacția imediată a regelui nu este înregistrată, dar petiția este curând returnată cu un comentariu, scris fie de mâna regelui, fie de cea a unui scrib: „Fă-o; dar raportează cât va costa." Apollonios îi duce apoi documentul lui Demetrios intendentul, care dă instrucțiuni unui adjunct să redacteze

informațiile necesare.

Urmează o listă chinuitoare de rapoarte spre departamente, sub-departamente şi secretariate, împreună cu memorandumuri adresate fiecăruia, dând detalii complete privind circumstanțele şi copii în triplu exemplar care să fie adresate oficialilor din armată, autorităților memfite şi departamentului de taxe. În final, în februarie 157, Apollonios îşi primeşte hârtiile care

au fost oferite cancelarului pentru a fi citite şi am primit înapoi decretul din partea lui Ptolemaios, autorul memorandumului, şi scrisoarea de la Epimenides. Le-am trimis lui Isidoros, *autoteles*-ul, şi de la el le-am dus la Philoxenos şi de la el la Artemon, şi de la el la Lykos, şi el a făcut un plan aproximativ, pe care l-am dus lui Sarapion în biroul secretarei şi de la el la Eubios, şi de la el la Dorion, şi a făcut un plan aproximativ şi apoi înapoi lui Sarapion. Şi ele au fost înmânate cancelarului pentru a fi citite şi le-au primit înapoi de la Epimenides şi le-am dus lui Serpion şi el i-a scris lui Nicanor; şi Nicanor a scris două scrisori, una lui Dorion, *epimeletes*-ul, şi una lui Poseidonios, guvernatorul nomei memfite.

Am mai întâlnit birocrație antică şi altundeva în aceste capitole şi este minunat să vezi că grecii au putut s-o perfecționeze astfel. Oricine se întreabă de ce s-au închis monarhiile elenistice la sosirea romanilor s-ar putea să-i placă să citească UPZ 14.

După toate acestea, Apollonios a primit un fel de post, dar se pare că era neplătit, şi şi-a suplimentat veniturile ca informator de poliție, o slujbă care pur şi simplu i-a dat coşmaruri. Acest rezultat mai degrabă dubios poate explica o parte din ostilitatea pe care au atras-o ambii frați în Serapeum. Relațiile lui Ptolemaios şi Apollonios cu autoritățile par să fi fost destul de apropiate şi aceasta ar fi putut foarte bine să-i facă suspecți, în special față de egiptenii care-i înconjurau.

Următoarele personaje sunt tratate împreună, ceea ce este potrivit, din moment ce sunt gemene. Taous şi Tawê sunt fiicele unui egiptean care fusese prieten cu Ptolemaios grecul. O relatare a începutului vieții lor este cuprinsă în UPZ 19. Femeia pe nume Neforis este mama lor.

Salutări regelui Ptolemeu şi reginei Cleopatra, zeilor Philometores.

Taous şi Tawê, gemenele care servesc în Serapeumul memfit, aducând libații Serapisului pentru voi şi copiii voştri. Suntem dureros neîndreptățite de către Neforis şi fiul ei, Pakhrates, şi apelăm la voi pentru a găsi dreptate. Neforis, mai sus menționată, l-a părăsit pe tatăl nostru şi a plecat să locuiască cu Philippos, un soldat din Memfis. Apoi a aranjat ca Philippos să atenteze la viața lui (a tatălui nostru). S-a aşezat la uşa casei sale, care se află lângă râul de lângă piața egipteană, dar când tatăl nostru a ieşit afară, şi-a dat seama ce se întâmpla şi a sărit în râu. A reuşit să evadeze pe o insulă, unde a fost salvat

de o barcă în trecere; dar el nu a putut să se întoarcă pe mal şi s-a dus în noma Heracleopolis, unde, datorită faptului că noi nu mai eram cu el, a murit de durere. Fratele său a venit cu o barcă în susul râului şi i-a adus înapoi trupul la necropola memfită, dar nici până azi Neforis nu s-a deranjat să-l îngroape. Posesiunile sale, care au fost depozitate în trezoreria regală, şi le-a însuşit Neforis, şi a vândut jumătate din casă – deşi aceasta era şi a noastră – pentru 7 talanți de bronz. A primit o proprietate în valoare de 60 de talanți şi scoate o rentă lunară de 1.400 de drachme din aceasta, dar nouă nu ne dă nicio parte. Nefiind mulțumită de aceasta, ne-a izgonit şi am îndurat foame. Dar un anumit Ptolemaios, unul dintre pustnicii din Serapeum, care a fost prieten al tatălui nostru, ne-a găzduit. În acel moment a fost declarat doliul pentru Apis şi ne-am angajat să bocim zeul…

Astfel, moartea întâmplătoare a unui taur Apis pe 6 aprilie 164 î.Hr. A constituit şansa salvatoare pentru gemene. Ne aflăm încă în Egiptul antic, chiar dacă scrisorile adresate autorităților sunt în limba greacă. Gemenele aveau o slujbă, personificându-le pe zeițele Isis şi Neftis şi datoriile lor erau probabil uşoare, dar acesta nu este sfârşitul necazurilor lor, întrucât Pakhrates, fratele lor vitreg, a reuşit să le fure salariul. Multe dintre hârtiile lui Ptolemaios sunt referitoare la problemele financiare ale acestor egiptene, pentru care îşi face constant griji.

Este o rară capacitate aceea de a intra în mințile

oamenilor, fie ei antici sau moderni, dar personajele Serapeumului sunt excepționale, pentru că toate patru ne-au lăsat relatări ale viselor lor. Ptolemaios şi-a scris visele în limba greacă, în timp ce cele ale gemenelor sunt în demotică, după cum era de aşteptat. Apollonios prezintă, de asemenea, o preferință pentru limba egipteană. Textele privind visele sunt extrem de greu de interpretat, dar este imposibil să nu fii atras în lucruri de genul acesta când te confrunți cu asemenea material încrezător. Iată un extras de-al lui Ptolemaios:[9]

Visul pe care l-a avut Tawê, una dintre gemene, pe 17 Pakhons 15 iunie 161. A visat că se plimba pe stradă şi a numărat nouă case. Am vrut să mă întorc înapoi şi am spus: „Acestea sunt cel mult nouă.” Ele au spus: „Da; poți să pleci.” Am

[9] UPZ 77.

Stela unui interpretator de vise din Serapeumul din Sakkara. Textul grecesc spune: „Eu judec visele, fiind însărcinat de zeu. Noroc. Cel care interpretează aceste lucruri este un cretan." Ironia este că cretanii aveau în lumea antică o reputație de mincinoși.

răspuns: „Este târziu pentru mine.”

Visul pe care l-a avut Ptolemaios la festivalul lunii pe 25 Pakhons. Am visat că am văzut-o pe Tawê vorbind bine, cu o voce dulce şi fericită şi am văzut-o pe Taous râzând la picioarele ei, bine şi întreagă.

Data de 29. Doi bărbați lucrează în curtea din față şi Taous stă pe scări şi glumeşte cu ei; apoi aude vocea lui Chentosneu şi se întunecă imediat. Ei au spus că o învață ...

Visul lui Ptolemaios pe 15 Pakhons (13 iunie 161). Doi bărbați au stat lângă mine, spunând: „Ptolemaios, ia banii pentru sânge.” Au numărat 100 drahme pentru mine, dar pentru Tawê stateri de bronz, o boccea plină. Ei îi spun: „Iată banii pentru sânge.” Le spun: „Ea are mai mulți bani decât mine.”

Anul 23, 4 Pakhons (2 iunie 158). Am visat că l-am chemat pe marele zeu Amon să vină la mine din nord cu cele două consoarte ale sale, până când a venit într-un târziu. Am visat că am văzut o vacă născând în acel loc. Amon se repede la vacă şi o trânteşte la pământ; îşi înfige mâna în trupul ei şi scoate afară un taur. Ceea ce am văzut în vis fie să-mi aducă noroc. 23 Pakhons, ziua mea de naştere.

Atât de alambicate pot fi visele, dar anumite teme sunt clare. Ptolemaios pare să interpreteze naşterea taurului din ultimul vis ca însemnând că va fi eliberat din temniță şi după acelaşi lucru pare să tânjească în spatele cuvintelor din primul vis. Este, de asemenea, uimitor de văzut complexitatea sentimentelor sale față de gemene, dintre care,

unele aspecte nu le-ar fi admis niciodată conştient. Al doilea vis arată grija lui clară privind bunăstarea lor, dar al treilea vis dezvăluie o supărare că sora Taous nu se află sub controlul său, o emoție ce ar putea avea o tentă sexuală. O anumită gelozie direcționată spre cealaltă soră geamănă pare să se ascundă în cel de-al patrulea vis şi o nerăbdare, din nou față de Tawê, apare la început. Asemenea reacții nu aveau nevoie să fie permanente: se poate ca ele să fi fost rezultatele unor incidente neînsemnate, trecătoare, şi una dintre funcțiile acestor vise ar fi fost aceea de a elibera tensiunile unei vieți închise.

Nu este niciun dram de asemenea subtilitate în cazul lui Apollonios; el trece direct la subiect, în egipteană:[10]

Primul vis: mă plimb pe aleea Serapisului cu o femeie pe nume Tawê, care este fecioară. Vorbesc cu ea, spunând: „Tawê, este inima ta tulburată pentru că te-am sedus?" Ea răspunde: „Se întâmplă ca Thortortais (şi) sora mea să fie supărați pe mine, spunând că am devenit o târfa ?."

Al doilea: Un cântăreț cântă: „Apollonios vorbeşte greceşte, Petiharenpi vorbeşte egipteană; cel ce ştie este preotul."

Al treilea: Sunt în casa mea cu fratele meu mai mare. El plânge în fața mea, spunând: „Am încetat cu

---

[10] Papirus Demotic Bologna 3173.

binecuvântările, iar mâinile mele au trecut pe lângă ele." Eu răspund: „Nu-ți fie teamă…"

Al patrulea: Găsesc un bărbat care a venit ca rebel în locul de azil.

El a spus: „Zeița Sekhmet mi-a spus să ating felinarul din Serapeum şi aceasta i-a făcut pe toți oamenii mei să întârzie." Am răspuns:

„Nu ți se vor opune din cauza felinarului. Vor fi mulțumiți de tine la început, dar vei suferi un eşec când vor începe o anchetă."

Aici sunt dezvăluite câteva aspecte ale lui Apollonios. El apare mai prețios pentru alții decât ar sugera persoana sa publică. Are nişte cuvinte binevoitoare pentru rebel şi încearcă să-l aline pe fratele mai mare în deznădejdea sa, deşi aceasta poate fi o inversare a stării normale a relației dintre cei doi. Ptolemaios nu a putut să între niciodată în casa unde trăia Apollonios, deci cel puțin un aspect al acestei scene este ficțiune. Visul de început este cel mai viu: informația aparent gratuită că Tawê este fecioară este dată pentru a nega forța cuvintelor care urmează. Apollonios nu a sedus-o pe Tawê şi virginitatea era o cerință pentru serviciul ritualic pe care-l aveau Taous şi sora ei. Al doilea vis, deşi este scurt, este foarte semnificativ. El scoate în evidență preocuparea de a încerca să împace cele două rase, care este una dintre cele mai mari probleme ale tânărului. Petiharenpi este echivalentul

egiptean sau traducerea lui Apollonios, şi este aproape sigur că numele era folosit atunci când vorbea egipteană. Poate că este aproape de a fi numele său adevărat. Oricum, ultimul vis ne spune cel mai mult. Aici, tânărul întâlneşte un rebel care este întârziat de un scrupul religios, şi aceasta este o definiție foarte bună pentru caracterul lui Apollonios. În acest vis, el se apropie chiar de o autoanaliză. Discursul final este remarcabil. Cuvintele ar putea însemna că acel conflict care se află la baza personalității sale poate fi rezolvat temporar, pe parcurs, iar „când vor începe o anchetă", o criză este inevitabilă. Dar acesta este un temei destul de dificil şi este mai simplu să trecem mai departe.

Visele gemenelor au un ton mai liniştit. Cele ce urmează sunt scrise în demotică pe un ciob şi se află acum în St Petersburg. Nu ştim care dintre surori vorbeşte:[11]

Primul vis: M-am văzut în Memfis. Am visat că apa inundase până la statuia lui Wahibre. Mama stătea pe mal. Mi-am dat jos hainele şi le-am aruncat în cer. Am înotat spre ea, pe malul estic. Am mai luat nişte haine de la Taanupi spălătoreasă şi i-am spus: „Este a doua oară când trec pe la tine. Am mai traversat cu luntrea la tine – iată, acolo este debarcaderul. Am făcut-o şi am locuit în siguranță în casa ta." Ea m-a

[11] Ostrakon Ermitaj 1129.

salutat cu cuvintele: „Am primirea ta”.

Alt vis: M-am pomenit în casa lui Shepanupi. Am visat că s-a însurat cu Tsenqaie. I-au vorbit, spunând că o iubeşte. Dar mi-am zis: „Ea îşi iubeşte mama, în timp ce inima lui o iubeşte pe cea pe care o iubeşte…” Scris în anul 21, Mesore, ziua 6 (2 septembrie 160).

Cea mai evidentă trăsătură a acestor vise este preocuparea față de mamă. În primul, nu este uşor de decis dacă persoana căreia i se adresează este mama sau spălătoreasa, dar nici nu se ştie cât de mult contează acest fapt. Impresionantă în mod special este primirea în casa din care fusese exclusă în realitate. Wilcken, la fel de caritabil ca întotdeauna, a tras concluzia că acest vis era de domeniul trecutului şi că fusese o reconciliere între gemene şi mama lor, dar este mai plauzibil că avem de-a face cu împlinirea dorinței. Malul râului apare în vis, după cum ar trebui, din moment ce aceasta a fost scena atentatului criminal asupra tatălui gemenelor. Cel de-al doilea vis este, de asemenea, semnificativ: căsătoria era probabil un subiect ce le preocupa pe Taous şi Tawê şi ne întrebăm dacă şi limita din conversații era o caracteristică de-a lor. Din nou, mama le deranjează gândurile.

Oricum, gemenele sunt de cele mai multe ori văzute prin ochii altora. Cea mai vie impresie provine dintr-o scrisoare a lui Ptolemaios adresată prietenului său Damoxenos, pe care a dictat-o

fratelui său mai mic:[12]

Anul 22, 12 Tybi, spre ziua de 13 noaptea de 10/11 februarie 159.

Am visat că eram în Memfis, plimbându-mă de la vest la est, şi m-am împiedicat de o căpiță şi un bărbat a venit spre mine din vest şi s-a împiedicat şi el de ea. Ochii-mi erau ca sigilați; dar, dintr-o dată, am deschis ochii şi am văzut gemenele în şcoala lui Tothes. Au strigat.

Am spus: „Aveți grijă să nu fiți slabe de înger. Lui Tothes îi va fi dificil să mă găsească, pentru că mi-am schimbat patul…" L-am auzit pe Tothes spunând: „Pleacă de aici imediat. Ce spui? Le voi aduce pe gemene să te cunoască." Apoi vă spun că l-am văzut aducându-le.

Am mers prin fața lor, pentru a cuprinde şi am păşit cu ele în stradă. Le-am spus: „Am doar puțin timp pe lume şi curând tot ce am fost nu va mai fi. Dar imediat am văzut-o pe una dintre ele fugind spre o casă apropiată unde s-a aşezat pe vine şi a urinat; şi am văzut că cealaltă plecase… Şi am văzut multe alte lucruri şi încă o dată m-am rugat lui Serapis şi Isis, spunând: „Vino la mine, doamnă a zeilor, ai milă şi ascultă-mă. Ai milă de gemene, pentru că le-ai instituit Gemene în ritualul Apis. Eliberează-mă; iată părul meu alb, căci ştiu că în scurt timp voi muri. Dar ele sunt femei şi dacă sunt pângărite, nu vor mai fi niciodată din nou pure."

---

[12] UPZ 78.

Pe data de 14 am visat că eram în Alexandria, în vârful unui turn înalt. Aveam o față frumoasă şi nu voiam să-mi arăt fața nimănui, pentru că era frumoasă. O bătrână stătea jos lângă mine şi s-a adunat o mulțime din nord şi est. Au strigat că un om fusese ars şi transformat în cenuşă (...), dar ea mi-a spus, „Aşteaptă puțin şi te voi duce la spiritul păzitor Knefis, astfel încât să-l poți venera." Şi în vis am spus unuia dintre vârstnici: „Iată, nu ai văzut această viziune pe care am avut-o? I-am descris-o. El mi-a dat două trestii. M-am uitat în sus dintr-o dată şi l-am văzut pe Knefis.

Fiți fericiți, toți cei ce sunteți cu mine; eliberarea nu este departe.

Am văzut alte lucruri, chiar mai frumoase. Ştii că scopul meu este ca gemenele să găsească un port sigur. Nu mă îngrijorează nimic altceva... Trimite după gemene şi spune-le că ies. Amosis a venit la mine, mi-a arătat calea şi a deschis uşile altarului înaintea mea.

E imposibil să nu fii mişcat de puterea acestor cuvinte, dar cineva din afară se poate întreba dacă Ptolemaios era în toate mințile. E adevărat că sistemul religios în care trăia este complet străin unei minți moderne, dar acest fapt în sine nu face un om nebun. Sunt multe lucruri pe care nu le ştim despre Ptolemaios, dar comportamentul său nu e cu totul de neprevăzut. Numărul mare de hârtii economice pe care l-a lăsat arată o minte ce se autocontrola, chiar dacă e puțin obsedată de

detalii şi, în general, e puțin probabil ca așa-numiții *katocho* să fi fost nebuni închiși. Se poate chiar ca asemenea tip de vise să-l fi menținut sănătos. Este mai indicat să vedem cum se dezvăluie caracterul său în această scrisoare: grija sa pentru gemene, combinată cu o teamă față de independența lor, pesimismul său urmat de accese de optimism care protestează prea mult şi manifestarea autocenzurată. „Aveam o față frumoasă şi nu voiam să-mi arăt fața nimănui, pentru că era frumoasă.” Fețele frumoase puteau fi un semn al divinității în lumea antică, dar, în spatele acesteia, se ascunde paradoxul care-l face pe Ptolemaios să scrie regelui în numele unei familii de care se ascunde. Din întâmplare, majoritatea prezicerilor sale au fost greşite: zeul nu i-a dat drumul şi, în ciuda părului alb, era încă în viață şapte ani mai târziu.

Apollonios trebuie să-l fi găsit pe fratele său complex, dar violența respingerii sale, atunci când a apărut în cele din urmă, este inconfundabilă. Incidentul care a determinat scrisoarea care urmează este obscur, dar problema reală este clară. UPZ-ul 70 datează din în jurul anului 156 î.Hr.

Salutări din partea lui Apollonios lui Ptolemaios, tatăl său.

Jur pe Serapis că dacă nu aş fi avut ruşine, nu m-ai mai fi văzut vreodată. Pentru că ai mințit zeii care

sunt cu tine, mint şi ei şi pentru că ne-ai aruncat într-o mare încurcătură, unde putem muri, şi oricând „vezi” că suntem pe punctul de a fi salvați, atunci ne scufundăm. Să ştii că fugarul va încerca să tulbure totul, pentru că datorită nouă a fost amendat cu 15 talanți. Guvernatorul vine la Serapeum mâine şi va petrece două zile ospătându-se în Anubieion.

Dar nu mă pot ascunde nicăieri în Trikomia de ruşinea felului în care ne-am vândut şi umblu încolo şi-ncoace dezamăgit de zei şi crezând în vise. Cu bine.

Pe marginea stângă a notei este mâzgălit gândul ulterior: „Împotriva tuturor care spun «adevărul»” Trikomia este un loc nesigur, dar în acest context pare a fi echivalentul lumii. Howard Carter, în relatarea sa privind deschiderea mormântului lui Tutankhamon, a remarcat bolul de mortar lăsat lângă uşă, amprentele de pe perete şi urmele de picioare ale bocitoarelor în praf: lucruri care anulează timpul şi transformă observatorul într-un intrus. Această scrisoare face acelaşi lucru, peste douăzeci şi două de secole.

Hor (sau Horus), fiul lui Harendotes, era un mic preot egiptean. Scrierile sale, în acest caz pe cioburi (ostraca) mai mult decât pe papirus, sunt similare cu cele ale lui Ptolemaios şi conțin în mare parte acelaşi amestec de realitate şi spiritual, petiții şi memorandumuri, relatări şi vise. Toate sunt în demotică, în afara unui număr mic în greacă stângace. Deşi documentele sale au fost

găsite la Sakkara, Hor era originar din Deltă, dintr-un oraş numit Pi-Thoth din provincia Sebennytos, şi a fost pregătit să fie un preot al lui Isis într-un templu din apropiere. S-a născut probabil cu puțin înainte de 200 î. C şi este deci un contemporan al lui Ptolemaios. Cu ceva timp după 165 î.Hr., Hor a primit o instrucțiune divină de a se stabili în altarul-ibis al zeului Toth lângă Serapeum şi a devenit vecin al lui Ptolemaios şi a cunoscut, în afara unui mic ostrakon din colecția sa care menționează o pereche anonimă de gemene, dar este foarte posibil, dată fiind apropierea celor cinci personaje şi interesele pe care le împărțim. Hor din Sebennyots lucra la altarul-ibis ca secretar şi probabil ca sfetnic privind visele şi oracolele, din moment ce avea deja o reputație pentru asemenea lucruri înainte să se stabilească la Sakkara. La începutul vieții s-a implicat în politica națională la un nivel surprinzător de înalt şi iată relatarea sa despre un vis pe care l-a avut în timp ce era ataşat armatei ptolemaice în timpul invaziei lui Antiochos Epiphanes (Textul Hor I). Aceste evenimente periculoase au avut loc în 168 î.Hr. Şi s-au sfârşit doar după ce au intervenit romanii.

În anul 23, Hathor decembrie 159, i-am raportat lui Soterion, scribul faraonului la Memfis, problema care s-a adeverit când Antiochos era la nord de Pi-Eulaios şi Egiptul a fost sfâşiat. Am vorbit cu Eirenaios care

era comandant al armatei şi era reprezentantul faraonului Ptolemeu, stăpânul nostru. L-am făcut să spună adevărul problemelor pe care le-au descoperit, norocul faraonului. Doamna celor Două Pământuri, Isis, era cea care le-a predestinat, şi marele zeu Toth a fost cel care le-a înregistrat. Am visat după cum urmează: Isis, marea zeiță a Egiptului şi a pământului Siriei, merge pe apa mării siriene. Toth stă în fața ei şi o ia de mână şi ea a ajuns la portul Alexandriei. A spus: „Alexandria este în siguranță împotriva duşmanului; faraonul este înscris aici, împreună cu fratele său. Fiul mai mare al faraonului poartă o diademă, după el; fiul lui poartă o diademă, după el; fiul acestui fiu poartă o diademă după el, pentru multe zile lungi. Confirmarea acesteia: regina poartă în pântec un băiat."

Acest vis l-a aruncat pe Hor în mijlocul evenimentelor politice. Comandantul său, Eirenaios, la început a refuzat să creadă toată această Egipteiana, dar când Antiochos a fost forțat să se retragă, a început să-şi ia profetul

Linţoliu pictat din Memfis, datând de la sfârşitul secolului al II-lea d.C. Acesta îl înfăţişează pe cel decedat tânăr, purtând o tunică şi o manta, flancat de Anubis cu capul de şacal, ghid spre lumea, cealaltă şi figura întreagă a lui Osiris, conducătorul Vieţii de Apoi

mai în serios, aranjându-şi chiar un interviu cu cei doi Ptolemei şi cu regina. Acesta a avut loc în Serapeum-ul din Alexandria pe 29 august 168 şi este o mărturie neobişnuită asupra a cât de mobilă putea fi societatea egipteană în această perioadă. În sfârşit, Eirenaios a început să scrie scrisori de acreditare pentru prietenul său egiptean. Această schimbare a lui Eirenaios este un exemplu individual al unei mişcări importante din istoria gândirii: orientalizarea grecilor. Pentru clasicii timpurii, ca Gilbert Murray sau E.R. Dodds, această revenire a apărut ca un insucces de îndrăzneală, dar unui egiptolog îi apare mai mult ca o întoarcere la origini. Fuziunea religiei egiptene cu filosofia grecească a început în locuri precum Sakkara şi zeul lui Hor, Toth cel de trei ori mare, a devenit Hermes Trismegitos, celebrat drept fântână a învățăturii păgâne chiar până în Renaştere.

Zeii lui Hor nu l-au părăsit, au început să-l ducă în sud, spre Memfis. Textul care urmează este, în unele privințe, trăsătura comună a acestui capitol final:[13]

Ziua 12, festivalul lui Toth. Primul vis: Am visat că un tânăr stăpân clarvăzător era cu mine într-o echipă de lucru şi-mi plătise banii de scutire. Am visat că am

---

[13] Textul Hor 8.

lipsit, dar au venit după mine şi m-au dus într-o haltă din Sebennytos. M-au adus în locul unde era stăpânul meu. Îmi era foarte teamă. Maestrul meu m-a dus la templu şi mi-a spus:

„Hor, eşti judecat; voi tăcea şi vei afla că aceasta este o acuzație gravă. Trebuie să pleci; nu poți să stai în fața mea. Sunt stăpânul tău: Toth. Ți-am spus înainte: «Nu venera alt zeu în afară de mine.»" Am răspuns: „Nu o voi mai face din nou. A venit un mare om din oraşul Pi-Boine pentru a-i da un sul purtând destinul templului Pi-Boine. Acesta a spus: „Vei fi cu cuvântul tău, promițând să rămâi cu el (zeul) pe tot parcursul vieții tale. Dacă va apărea calamitatea ca parte a ceea ce este predestinat, un om, o soartă."

Al doilea: Am visat că eram în necropola din Memfis. O moarte urâtă l-a lovit pe un om sărac; l-am ridicat deasupra mea şi l-am adus în Serapeum. Am ajuns pe drumul procesiunii. Un spirit m-a chemat: „Vino la mine; am găsit o casă construită." I-am spus: „Casa care e construită e mai bună decât o casă căreia îi lipsesc bârnele de acoperiş." S-a aşezat în mijlocul drumului şi mi-a spus: „Adu-ți trifoiul, mâncarea pentru cei 60.000 de ibişi?" I-am spus: „În Pi-Toth"… Mi-a spus:

„Adu-l aici împreună cu lucrurile tale." A adăugat: „Vei avea un suflet viu din ziua a treizeci şi cincea jumătatea procesului de mumificare. Vei muri în Memfis şi vei fi înmormântat în Serapeum.

Ascultă cuvintele pe care ți le voi spune. Mergi înaintea lui Toth şi spune: «Vino la mine, marele meu stăpân Toth; frumos este festivalul lung de o viață.» Mergi înaintea lui Isis şi spune: Mergi înaintea lui Isis

şi spune: «Vino la mine, doamnă Isis; frumoasă este înmormântarea în incinta Memfisului.» Mergi înaintea lui Osiris şi spune înaintea lui Osiris: «Vino la mine, marele meu stăpân Osiris; frumoasă e casa de deasupra deşerturilor Memfisului, frumos e locul de odihnă al Serapeum-ului.» Toate acestea sunt scrise pentru tine, toate."

La prima vedere, aceste două vise par să nu aibă vreo legătură unul cu altul, dar există câteva teme comune. Este ideea ajutorului celor slabi; Hor primeşte ajutor din partea clarvăzătorului său, care se dovedeşte a fi divin, şi în al doilea vis el încearcă să extindă ajutorul până la sărac. În ambele vise, există nesiguranță. Figuri puternice, şeful de echipă şi spiritul îl interoghează pe cel care visează şi-l forțează să-şi admită inadecvarea. „Nu o s-o mai fac din nou", îi spune stăpânului şi răspunsul la întrebarea despre trifoi e că l-a lăsat acasă.

Dar, mai presus de toate, este clar că în ambele vise i se spune acelaşi lucru şi e o sursă de speranță; să se devoteze venerării lui Toth, zeul învățăturii şi să se stabilească în Memfis. După această experiență, Hor a adoptat numele de Harthot sau Horus-Toth. Putem doar să speculăm starea mentală care a produs o schimbare de acest fel, dar lucrul pe care nu-l putem nega e că Hor a crezut că s-a întâmplat. Treaz, l-a întâlnit pe Ptolemeu al VI-lea; adormit, l-a văzut pe Hermes

Trismegistos. Era un asemenea vis lucrul care putea transforma un om într-un *katochos?*

Mai târziu în viață, Hor din Sebennyots a fost implicat într-un scandal privind administrația ibişilor sacri. A căzut în dizgrație şi se poate să-şi fi pierdut slujba. La un moment dat, a scris un vis pe care l-a avut despre oraşul său de origine la sfârşitul lumii. Câteva din ostrakele sale sunt schițe pentru un fel de petiție prin care îşi face singur dreptate, pe care a scris-o regelui, pentru a-i aminti de insuccesul său ca profet al zeilor şi pentru a obține dreptate. Ca şi în cazul Papirusului Rylands IX, nu ştim rezultatul. Asemenea celor patru companioni ai săi, Hor din Sebennytos merge în întuneric şi, curând, suveranul său l-a urmat, aruncat de pe un cal în Siria într-un moment ce părea de triumf. Unul dintre fiii regelui a murit la vârsta de douăzeci de ani. Celălalt a purtat diadema după el, dar nu pentru multe zile, din moment ce a fost omorât de unchiul său. Un om, o soartă. El, cel cu inima liniştită, după cum îl numeau egiptenii pe Osiris, ştie fiecare nume.

Epilog
„Aşa este Osiris”

Te salutăm, Osiris, fiu al zeiței cerului Nut, căruia i-a fost dată coroana albă a bucuriei în prezența Enneadei, a cărei măreție a creat-o Atum în inimile

oamenilor, zeilor, spiritelor şi morților, căruia i-a fost dat sceptrul în Helipalis, măreția transformărilor în Busiris… de care se înspăimântă cei mari şi puternici, pentru care cei mari se ridică în picioare deasupra rogojinilor… Aşa este Osiris, suveran al zeilor, cea mai mare putere din paradis, conducător al celor vii, rege divin *nesu* al celor care sunt de acolo… Când îl văd zeii, îl adoră; când îl văd spiritele, îmbrățişează pământul. Mii merg în jurul lui în Abydos, şi datorită lui se înveselesc cei ce sunt în Lumea de Apoi.

Aceste cuvinte sunt extrase de pe o stelă funerară descoperită în locul centrului cultural principal al lui Osiris, Abydos, în Egiptul Superior. Ea se află acum la Luvru, dar multe texte similare există şi în alte colecții. Osiris era zeul şi conducătorul morților şi imnurile în onoarea sa sunt standard în cultul funerar pe tot parcursul istoriei antice egiptene. Deşi este proeminent în religia egipteană, originile lui Osiris sunt un mister. Numele său este scris cu trei hieroglife, un ochi deschis stând deasupra unui scaun sau tron stilizat şi semnul pentru zeu. Această combinație nu are înțeles în termenii citirii convenționale a acestor semne şi aceasta sugerează că scrierea se duce într-un timp îndepărtat, când valorile scrierii hieroglifice erau încă experimentale. Se poate ca numele să fie străin, egiptean, însă nu a fost identificat în niciun alt limbaj. Zeul este cu siguranță antic, dar el abia este menționat în

textele cele mai timpurii. Osiris începe să-şi facă o apariția în mod serios în Textele Piramidelor, un corp de imnuri şi incantații care sunt încrustate pe pereții piramidelor din Dinastiile a V-a şi a VI-a. O parte a acestui material se poate să fi fost vechi de secole, până a fi scris. În această literatură timpurie, Osiris este menționat sporadic şi doar în contexte care clarifică faptul că zeii, la fel ca şi oamenii, se temeau de el. El este stăpânul temut al vieții de apoi, care cere respect până şi din partea regelui mort pe ale cărui monumente Textele Piramidelor sunt făcute pentru a venera. El este neexploatat, şi este mai bine să fie lăsat în tăcere.

Uneori se crede despre Osiris că este un intrus în Abydos, locul care a devenit centrul principal al venerării sale. În inscripțiile cele mai timpurii din acest loc, apare o zeitate cunoscută drept Khenti-amentiu, „principalul dintre cei care au apus". Cei care au apus sunt morții, despre care se credea că s-au alăturat soarelui apus şi Osiris mai târziu a împlinit exact acelaşi rol ca şi Khenti-amentiu. Aceasta este o coincidență prea mare, chiar şi pentru suprapunerea complexă ce caracterizează religia egipteană. Probabilitatea cea mai mare este ca numele Khenti-amentiu să fi fost tot timpul un titlu al lui Osiris. Numele adevărat al zeului era prea măreț pentru a fi menționat şi un epitet mai puțin tulburător a fost ales să-l înlocuiască.

Aparițiile ulterioare ale lui Osiris sunt mai

atractive. În Prima Perioadă Intermediară, în vremea lui Neqanakhte şi a scrisorilor sale, orice egiptean care îşi putea permite un sicriu sau o stelă funerară putea fi asociat cu Osiris după moarte. A merge în viața de apoi însemna a sta în fața lui Osiris pentru judecată şi a fi răzbunat împotriva morții şi a altor duşmani în felul în care a fost el răzbunat. A fi nemuritor era a deveni Osiris, şi de aici a rezultat că viața cu zeul trebuia să fie ceva de dorit. La un moment dat, probabil în Regatul Mijlociu, a fost redescoperit unul dintre primele morminte regale de la Abydos şi declarat a fi locul de îngropăciune al zeului însuşi. Fraza de pe stelă citată mai sus, care menționează mii de adoratori în masă, pelerinaje similare oarecum cu cele ținute până azi în jurul sacrei Ka'aba din Mecca. Oamenii mergeau la Osiris în această viață, precum şi în următoarea.

Fragmente ale mitului în întregime dezvoltat al lui Osiris şi al surorii – respectiv, nevestei – sale Isis se găsesc în numeroase surse egiptene, dar cea mai detaliată relatare se află în *De Iside et Osiride* de Plutarch, care a fost compusă în anii imediat anteriori anului 120 d.Hr. În această versiune, filoanele variate ce constituie mitologia

Scenă din mormântul lui Nefertari din Valea Reginelor. Zeițele Isis şi Nephthys sunt prezentate de o parte şi de cealaltă a figurii numiforme cu cap de berbec, surmontată de discul soarelui ce apune. Textul hieroglific identifică această figură drept „Ra[zeul-soare], care apune asemenea lui Osiris; Osiris, care răsare asemenea lui Ra?

lui Osiris au fuzionat. Deşi era un zeu, a trăit pe pământ ca rege al Egiptului, creând majoritatea avantajelor care erau esența civilizației egiptene. Din acest punct de vedere, el seamănă cu eroii culturali ai altor tradiții. El a fost omorât prin trădarea fratelui său, Seth, zeul dezbinării, dar a fost readus la viață prin magia lui Isis şi a colegului său Toth, zeul cu cap de ibis al înțelepciunii. El este regele mort, care poartă pe cap coroană albă ce era un simbol al lui *nesu,* aspectul divin al faraonului. Trupul său era pământul Egiptului, care a fost împărțit în provincii, fiecare conținând o relicvă a membrelor sale. El era, de asemenea, prezent în apele Nilului, care inundau şi dădeau viață în fiecare an pământului Văii Nilului. Dar adevăratul său tărâm nu era pe lumea aceasta, din moment ce era conducător permanent al morților. În acest aspect, nu este nimic mai puțin decât soarele noaptea, dând lumină şi substanță lumii de jos. În câteva morminte ale Regatului Nou, inclusiv în cel al reginei Nefertari, există o scenă prezentând unul sau mai mulți oameni surmontați de capul unui berbec colorat în verde, asemenea vegetației Egiptului. Legenda hieroglifică a acestei scene spune: „Acesta este zeul-soare Ra care apune asemenea lui Osiris; acesta este Osiris care răsare asemenea lui Ra.” Bogați ori săraci, învățați sau analfabeți, egiptenii antici erau moştenitorii acestui zeu, care le-a condus odată pământul şi în

fața căruia vor fi judecați până la urmă. Câteva dintre personajele acestei cărți au murit cu numele său pe buze sau în urechi şi nu este o întâmplare că el revine în aceste pagini. Unul dintre numele sale mai vechi era Onnofri, „ființa perfectă (sau împlinită)” şi astfel poate fi văzut drept o personificare a Egiptului antic.

Credite pentru imagini

Capitolul 1

Soclul statuii regelui Djoser, găsită lângă complexul Piramidei în Trepte de la Sakkara (Service des Antiquites d'Egipte)

Piramida în Trepte de la Sakkara (*Sakkara: Monumentele lui Djoser (1939)* Etiene Drioton et Jean-Philippe Laure, Le Caire, Imprimerie de l'institut français d'archéologie orientale, imaginea 14).

Capitolul 2

Scrisoare a lui Heqanakhte (Muzeul Metropolitan de Artă, New York, Donație din colecția Rogers şi Edward S. Harkness, 1922 (22.3.516)

Zeul Amon primind ofrande din partea faraonului Seti I (foto: AKG Londra/François Guénet)

Pictură a unei scene agricole din mormântul lui Ity. De la Gebelein (Arhiva Werner Forman/Muzeul Egiptean, Torino)

Capitolul 3

Detalii din relieful înfățișând-o pe regina Hatşepsut (Arhiva Hirmer)

Templul lui Hatşepsut de la Deir el-Bahri (Arhiva Hirmer) Regina Hatşepsut ca faraon îngenuncheat, descoperită într-un relief din

templul din Karnak (AKG Berlin/Werner Forman)

Capitolul 4

Familia regală aducând ofrande lui Aton – detaliu dintr-un relief descoperit la Amarna (Muzeul Egiptean din Cairo; foto: AKG Londra/Erich Lessing)

Statuia lui Horemheb ca scrib (Muzeul Metropolitan de Artă, New York, Donație a d-lui şi d-nei V. Everit Macy, 1923 (23.10.1)

Statuia zeiței Mut (Arhiva Hirmer)

Capitolul 5

Detaliu de pictură din mormântul reginei Nefertari (Arhiva Werner Froman/E. Strouhal)

Portret al prințului Khaemwise dintr-un relief descoperit la Sakkara (Luvru/Paris)

Aleea ce duce la Serapeum-ul prințului Khaemwise. Desen de Barbot. (*Arhiva lui Hor* (1976) J.D. Ray, Societatea de Explorare a Egiptului, frontispiciu)

Capitolul 6

Statuia fără cap a regelui Darius, Susa, Iran

(*Istorie Antică, Cambridge, imaginile de la vol. 4* (1995), John Boardman (ed.), figura 22-b

Petiție din Papirusul Demotic (Biblioteca John Rylands, Manchester)

Capitolul 7

Statuia lui Nectanebo (Muzeul Metropolitan de Artă Modernă, New York, colecția Rogers, 1934 (34.2.1)

Detaliu din stela Metternich (Muzeul Metropolitan de Artă, New York, colecția Fletcher, 1950 (50 85)

Schiță a lui Apollonios (Rijksmuseum, Leiden)

Capitolul 8

Stela unui tălmaci de vise (Muzeul Egiptean din Cairo (G27567) Un linţoliu pictat din Memfis (Muzeul Egiptean, Berlin; foto: AKG Londra/Erich Lessing)

Epilog

Scenă din mormântul lui Nefertari din Valea Reginelor (AKG Berlin/Werner Forman)

Sugestii pentru Lecturi Suplimentare

Există atâtea cărți generale despre Egiptul antic şi egiptologie câtă frunză şi iarbă şi orice listă scurtă este discriminatorie. Oricum, un început poate fi constituit de John Baines şi Jaromir Malek, *Atlas al Egiptului antic* (Phaidon, 1980); Barry J. Kemp, *Egiptul Antic. Anatomia unei civilizații* (Routledge, 1989); Jaromir Malek (ed.), *Leagăne de civilizație: Egiptul* (Weldon Russel, 1993); Ian Shaw şi Paul Nicholson, *Dicționarul Muzeului Britanic al Egiptului Antic* (British

Museum Press, 1995), Stephen Quirke, *Religia Egiptului antic* (British Museum Press, 1992, rep. 1997); Charles Freeman, *Moştenirea Egiptului antic* (Andromeda, 1997); Vivian Davies şi Renée Friedman, *Egiptul* (British Museum Press, 1998); şi *Istoria ilustrată a Egiptului antic,* Oxford (ed. Ian Sharo, Oxford, 2000).

Imhotep

Cea mai bună carte generală despre zona Piramidei în Trepte este *Sakkara. Cimitirul regal din Memfis. Săpături şi descoperiri începând cu 1850* (Thames Hudson, 1976) de Jean-Philippe Lauer. Sunt multe şi în *Totul despre piramide* (Thames Hudson, 1997) de Mark Lehner. O relatare privind venerarea lui Imhotep se poate găsi în *Sfinți egipteni. Zeificare în Egiptul faraonic* (New York, 1997), de Dietrich Wildung. Cultele Perioadei Târzii de la Sakkara şi săpăturile Societății de Explorare a Egiptului de acolo sunt descrise de H. S. Smith, *O vizită în Egiptul Antic* (Warminster, 1974). Este şi o tratare scurtă a subiectului, realizată de J. D. Ray, „Lumea Sakkarei de Nord", în *Arheologia lumii* 10/2 (octombrie 1978), pag. 149–57.

Heqanakhte

Ediția indispensabilă a scrisorilor lui Heqanakhte este T. G. H. James, *Hârtiile lui Heqanakhte şi alte documente de la începutul Regatului de Mijloc* (Muzeul Metropolitan de Artă, New York, 1962). Există, de asemenea, şi o tratare

convenabilă a două dintre scrisori în R.B. Parkinson, *Voci din Egiptul antic. O antologie a scrierilor din Regatul Mijlociu* (British Museum Press, 1991). Traducerile date în acest capitol îmi aparțin, asemeni altora din această carte, dar sunt conştient că nu le pot îmbunătăți pe cele ale lui Parkinson. Arheologia Tebei (Luxor) din această perioadă a fost tratată de H.E. Winlock în *Ascensiunea şi declinul Regatului Mijlociu în Teba* (New York, 1947), în timp ce mai multe informații la zi pot fi găsite în G. Vörös, *Templul de pe piramida din Teba* (Budapesta, 1998). Înțelepciunea lui Ankhşeşonq este tradusă în Miriam Lichtheim, *Literatura egipteană antică III. Perioada târzie* (California, 1980). *Moartea vine ca sfârşit,* de Agatha Christie a fost publicată în 1945.

Hatşepsut

O parte a acestui capitol explorează teme schițate într-un studiu aparținând autorului care a apărut în *Istoria Azi* 44/5 (mai 1994), pag. 23–9. O relatare generală folositoare este Joyce Tyldesley, *Hatşepsut. Faraonul-femeie* (Viking, 1996) şi este şi volumul Susannei Ratié, *Regina Hatşepsut. Surse şi probleme* (Leiden, 1979). Femeile din Egiptul antic constituie în general subiecte pentru Gay Robins, *Femeile în Egiptul antic* (British Museum Press, 1993) şi Joyce Tyldesley, *Fiicele lui Isis* (Penguin, 1994). Sunt multe şi în Peter E. Dorman, *Monumentele din Senenmut* (Kegan Paul Internațional, 1988).

Zgraffito-urile pictate sunt tratate de Edward F. Wente în *Jurnalul studiilor Orientului Apropiat* 43 (1984), pag. 47–54. Povestea marinarului naufragiat poate fi găsită în R. B. Parkinson, *Povestea lui Simuhe şi alte poeme antice egiptene* 1940–1640 î.Hr. (Oxford, 1997) şi inscripțiile de pe obelisk sunt în Miriam Lichtheim, *Literatura antică egipteană II. Regatul Nou.* (California, 1976).

Horemheb

Literatura privind perioada Amarna este considerabilă, dar rolul lui Horemheb tinde să nu fie accentuat. El poate fi găsit, aproape ca un postscriptum, în istoriile standard a Egiptului antic şi a Dinastiei a XVIII-a. Mormântul din Memfis al lui Horemheb este descris în opera lui Geoffrey T. Martin, *Mormintele ascunse din vremea lui Tutankamon şi Ramses cel Mare* (Thames Hudson, 1991). inscripțiile lui Horemheb, atât ca regent, cât şi ca rege, pot fi găsite în lucrarea lui William J. Mumane *Texte din perioada Amarna din Egipt* (Scholars Press, Atlanta, 1995).

Khaemwise

Este o tratare scurtă referitoare la acest prinț în Joyce Tyldesley, Ramses. *Cel mai mare faraon al Egiptului* (Viking, 2000). Complexul funerar cunoscut drept KV 5 este subiectul *Mormântului pierdut* (Weidenfeld Nicolson, 1998) de Kent Weeks. Activitatea lui în *Studii despre religia şi societatea faraonilor în onoarea lui J. Gwyn Griffiths* (ed. A.B. Lloyd, Societatea de Explorare a

Egiptului, 1992). Relatările fragmentare de pe corabia lui Khaemwise pot fi studiate în J.J. Jansen, *Jurnalele de bord de pe două corăbii egiptene antice* (Leiden, 1961). Două dintre poveştile-Setne demotice pot fi găsite traduse în Miriam Lichtheim, *Literatura egipteană antică III:*

Petiția lui Petiese

Acestui text remarcabil i s-a făcut publicitate, dar există o parafrazare utilă în capitolul de deschidere al lui Serge Sauneron, *Preoții Egiptului antic* (Evergreen Books, 1960). Traducerea de pionierat îi aparține lui F. L1. Griffith *(Papirusurile demotice din biblioteca John Rylands),* Manchester, 1909), deşi se găseşte doar în bibliotecile de specialitate. Mai există şi un studiu în limba germană de G. Vittman (Wiesbaden, 1998). Aspectul cosmopolit al perioadei poate fi găsit în J.M. Cook, *Imperiul Persan* (Dent 1983), *Istoria antică,* Cambridge (ediția a doua), Volumul al IV-lea (Cambridge, 1988) şi Amelie Kuhrt, *Orientul Apropiat antic* cca 3000–320 î.Hr. Volumul al II-lea (Routledge, 1995). O tratare a variatelor canale antice ce traversează istmul Suez poate fi găsită în James K. Hoffmeier, *Israel în Egipt* (Oxford, 1996)

Nectanebo

La fel ca şi în cazul lui Hatşepsut, o parte a capitolului despre Nectanebo este dezvoltată pornind de la un articol ce a apărut în *Istoria azi* 42/2 (februarie 1992), pag. 38–44. Este o relatare

generală bună a perioadei scrise de Alan B. Lloyd în *Istoria antică, Cambridge* (ediția a doua), Volumul al VI-lea: *Secolul al IV-lea î.Hr.* (Cambridge, 1994). O listă mai tradițională a datelor şi bătăliilor se poate găsi în P. G. Elgood, *Dinastiile mai târzii ale Egiptului* (Oxford, 1951). Fundalul internațional este bine ilustrat în Paul Cartledge, *Agesilaos şi criza Spartei* (Duckworth, 1987). Rolul lui Nectanebo în legenda ulterioară poate fi studiat în George Cary, *Alexandru cel medieval* (Cambridge, 1956, retip. 1967) şi Richard Stoneman, *Romanul lui Alexandru grecul* (Penguin, 1991)

Hor din Sebennytos şi tovarăşii lui

Nu există nicio relatare completă despre personajele din Serapeum în nicio limbă, însă introducerea indispensabilă este lucrarea lui Doroty Thompson din *Memfisul sub Ptolemei* (Princeton, 1988). Există un material comparativ bun în Jane Rowlandson (ed.), *Femeile şi societatea în Egiptul grecesc şi romanic. O carte de căpătâi* (Cambridge, 1998). Papirusurile greceşti au fost publicate de Ulrich Wilcken, în magistrala sa *Urkunden der Ptolemäerzeit* (Berlin şi Leipzig, 1927), în timp ce un studiu preliminar al ostrakon-ului lui Hor se poate găsi în J. D. Ray, *Arhiva lui Hor* (Societatea de Explorare a Egiptului, 1976). Studiul lui N. J. Reich despre Apollonios a apărut în *Mizraim I* (1933), pag. 147–77. Acestea sunt publicații de specialitate, însă există o

relatare utilă a descoperirilor privindu-l pe Hor în Vivian Davie şi Reneé Friedman, *Egiptul.* O idee excelentă privind felul în care arătau egiptenii greco-romani poate fi găsită în catalogul ilustrat *Fețe antice* (ed. Susan Walker, British Museum Press, 2000).

Mulțumiri

O parte A materialului despre Hatşepsut (Capitolul 3) şi Nectanebo al II-lea (Capitolul 7) a apărut pentru prima oară în articole pentru *Istoria azi.* Sunt recunoscător editorului său pentru că am putut să-l refolosesc într-o formă diferită aici.